श्री

महापुरुष

ब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर.

(चरित्र व पत्रव्यवहार.)

सत्पुरुषकथा अद्भुत रसदा ह्मणतों हिलाच सुरभी मी ।

—मोरोपंत.

हा ग्रंथ

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस

ह्यांनीं तयार केला;

तो

मुंबई येथें

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिला.

प्रकाशकः—

बाबाजी सखाराम आणि कंपनी

युसफ बिल्डिंग्ज, मुंबई.

किंमत २॥ रुपये.

LITHOTEJUCK PRESS — BOMBAY

श्री० महापुरुष ब्रम्हेंद्रस्वामी

पुणें येथील

डेक्कन व्हर्न्याक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटी

ह्या संस्थेच्या विद्यमानें

कै० रा. ब. सरदार गोपाळराव हरि देशमुख

ह्यांचें स्मारक.

जन्मः—इ० स० १८२३. मृत्युः—इ० स० १८९२.

अभंग.

हरीभक्ति करी जन तारावया । स्वधर्मा विलया जाऊं नेदी ॥
जाऊं नेदी भक्ती जाऊं नेदी ज्ञान । अनुतापीं मन निरंतर ॥
निरंतर भाव सगुणीं भजन । येणे बहु जन उद्धरती ॥
उद्धरती जन करितां साधन । क्रियेचें बंधन आचरतां ॥
आचरतां साधू जना होय बोधू । लागतसे वेधू भक्तीभावे ॥
भक्तिभावें देव-प्रतिष्ठा पूजन । कथा निरूपण महोत्साव ॥
महोत्साव साधू भक्तीचें लक्षण । करी तिर्थाटन आदरेंसी ॥
आदरेंसी विधी करणे उपाधी । लोकांतें सदूबुद्धी लागावया ॥
लोकाचार करी तो जना उद्धरी । ज्ञाता अनाचारी कामा नये ॥
क्रियावंत साधू विरक्त विवेकी । तोचि तो लौकिकीं मान्य आहे ॥

रामदास.

प्रस्तावना.

श्रीमत् परमहंस ब्रह्मेंद्रस्वामी हे थोर सत्पुरुष महाराष्ट्रांत अवतीर्ण होऊन त्यांनीं मराठी राज्याच्या अभ्युदयास उत्कृष्ट रीतीनें साहाय्य केलें; परतु आजपर्यंत त्यांचें स्वतंत्र चरित्र किंवा पत्रव्यवहार ह्यांची चांगलीशी प्रसिद्धि झाली नाहीं. मराठ्यांचे इतिहासकार ग्रांटडफ साहेब ह्यांस, ब्रह्मेंद्रस्वामीचा व पेशव्यांचा अस्सल पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला होता, ही गोष्ट त्यांच्या ग्रंथांतील कित्येक टीपांवरून सिद्ध होते. ग्रांटडफ साहेबांनीं ह्या पत्रव्यवहारासंबंधानें एके ठिकाणीं असे स्तुतिपर उद्गार काढिले आहेत कीं:—" बाजीरावांचीं व चिमणाजी आपाचीं पुष्कळ मनोरंजक पत्रे धावडशीकर स्वामी ह्यांच्या शिष्यवर्गाच्या वंशजांकडून मला कांहीं वेळ मिळालीं होतीं. हे स्वामी महाराष्ट्रामध्ये फार पूज्य सत्पुरुष होते. बाजीराव व चिमणाजी आपा ह्यांचे ते 'महापुरुष' ह्मणजे गुरुवर्य असून, त्यांचा त्यांवर पूर्ण विश्वास होता. बाजीराव पेशवे ह्यांनीं स्वामींस व चिमणाजी आपांस हीं पत्रें फार मोकळ्या मनानें लिहिलेलीं असून, त्यांत आपल्या आयुःक्रमांतील गोष्टी सविस्तर रीतीनें वर्णिल्या आहेत. त्यामुळें तीं अगदीं अमूल्य अशीं आहेत. ह्या पत्रांचें भाषांतर करून घेण्याची परवानगी मला मिळाली होती; परंतु त्यांच्या नकला करून घेण्याची परवानगी मला मिळाली नाहीं ! हीं अस्सल पत्रें साताऱ्याजवळील धावडशीनामक खेडेगांवीं स्वामींच्या शिष्यवर्गाजवळ अद्यापि आहेत."*

* "Many interesting letters from BajeeRao and Chimnaji were lent to me by the descendants of the desciples of the Dawarsee Swamee. The Swamee was a much venerated person in the country, and was the Mahapooroosh of BajeeRao and his brother, and seems to have possessed their entire confidence. The Peishwa's letters to the Swamee, and to his brother, detail the actions of his life in a familiar manner, without disguise, and are quite invaluable. I was permitted to translate, but not to copy them. The originals continue in possession of the Swamee's desciples at Dawarsee, a village within a few miles of Satara."

ग्रांटडफ साहेबांच्या ह्या उल्लेखावरून, स्वामींचा व पेशव्यांचा 'अत्यंत मूल्यवान्' पत्रव्यवहार त्यांस उपलब्ध झाला होता, ह्यांत शंका नाहीं. ग्रांटडफ साहेब सातारा येथें छत्रपति प्रतापसिंह ह्यांचे दरबारीं इ० स० १८१८ पासून इ० स० १८२३ पर्यंत रेसिडेंटच्या हुद्यावर होते. त्या अवधींत त्यांनीं हीं पत्रें पाहिली होतीं. त्यानंतर सुमारें अर्ध शतकपर्यंत मराठ्यांच्या इतिहासाचा अथवा ब्रह्मेंद्रस्वामींच्या चरित्राचा मागमूसही नव्हता. पुढें इंग्रज सरकारच्या विद्यादानप्रसारामुळें इतिहासविषयाचें महत्त्व एतद्देशीयांस समजूं लागून, त्याविषयींची अभिरुचि व आस्था त्यांचे ठिकाणीं उत्पन्न झाली; व लवकर मराठ्याच्या इतिहासाची साधनें—म्हणजे जुने कागदपत्र व बखरी—प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम "विविधज्ञानविस्तार" व "काव्येतिहाससंग्रह" ह्या दोन मासिकपुस्तकांच्या द्वारें सुरू झाला. ह्या उपक्रमामुळें ब्रह्मेंद्रस्वामींचीं दहावीस किरकोळ पत्रें व एक छोटीशी बखर मुद्रणयंत्रांतून प्रकाशित झाली; व ब्रह्मेंद्रस्वामींचें नाव व त्याच्या चरित्राची अल्पशी माहिती हीं ऐतिहासिक जगास महशूर झाली. ह्या सुमारास ह्मणजे इ० स० १८७९ सालीं, पुणें येथील दक्षिणाप्राइझ कमिटीच्या जाहिरातीवरून, रा० सा० नागेशराव विनायक बापट ह्यांनीं तयार केलेला "श्रीमंत थोरले बाजीरावसाहेब ह्यांचें चरित्र" नामक एक ऐतिहासिक ग्रंथ निर्माण झाला. ह्या ग्रंथामध्ये "महापुरुष" ह्या शिरोलेखाखाली, ग्रंथकारांनीं, ग्रांटडफ साहेबांच्या इतिहासांतील तुटपुंज्या व अस्पष्ट माहितीच्या आधारें, ह्या स्वामींचें काल्पनिक परंतु हृदयंगम चित्र महाराष्ट्रवाचकांस सादर केलें. थोरल्या बाजीरावासारख्या प्रख्यात व पराक्रमी पुरुषाचे गुरु ह्या नात्यानें त्यांच्या चरित्रासंबंधानें सहज उत्पन्न होणारी जिज्ञासा, आणि साधुपुरुषांच्या रसाळ व प्रेमळ कथा श्रवण करण्याविषयींची स्वाभाविक आवड, ह्या दोन कारणांमुळें, रा० सा० बापट ह्यांचें "महापुरुषाचें" चटकदार वर्णन लोकांस फारच आवडलें; व त्या योगानें ह्या महापुरुषाचा महाराष्ट्रवाचकांस चांगलाच परिचय झाला. दक्षिणाप्राइझ कमिटीचे सेक्रेटरी रा० रा० रावजीशास्त्री गोडबोले ह्यांनीं, रा० सा० बापट ह्यांच्या ह्या "महापुरुषा"च्या वर्णनाविषयीं अभिप्राय देतांना, असें लिहिलें आहे कीं, "ह्या साधूच्या मठाचें आणि त्याच्या आसपासच्या स्थळाचें वर्णन या ग्रंथकर्त्यानें अतिशय मनोरंजक, मनांत ठसण्याजोगें आणि बोधपर असें केलें

आहे. ह्या प्रसंगाची त्याची भाषा आणि त्याचे विचार फारच शोभायमान दिसतात. या वर्णनांत असा कांहीं चमत्कार आहे कीं, हें वाचतांना अंतःकरणास महापूर येऊन तें ब्रह्मानंदांत पोहत आहे कीं काय असें वाटतें. ही हुबेहूब उभी केलेली तसबीर अगदीं साधी, भव्य, छानदार आणि मोठे थाटमाटाची आहे. या विद्वान् कारागिराचे परिश्रम या स्थळीं उत्तम सफळ झाले आहेत. **या वर्णनांत खोट्यानाट्या गप्पा, अतिशयोक्त्या किंवा मोठे रूपकालंकार वगैरे घातलेले नाहींत.** गुरूनें शिष्यास केलेला बोध अपूर्व वैराग्यजनक, संकलित आणि मनांत बाणून जाण्यासारखा आहे. तो अद्भुतरसानें ओतप्रोत भरला आहे. तरी हा उपदेश **अगदीं खरा आहे** असे मानून तो स्वीकारण्यास **मन अगदीं आशंकत नाहीं.**" (बाजीराव बल्लाळ पेशवे ह्यांचे चरित्र.)

ह्यावरून रा० सा० बापट ह्यांनीं लिहिलेलें "महापुरुषाचें" वर्णन अगदी यथार्थ, साधार आणि सत्य आहे, व त्यात "खोट्यानाट्या गप्पा" वगैरे कांहीं नाहींत, असा त्या वेळीं लोकसमज झाला होता, असे दिसून येतें. परंतु ऐतिहासिक सत्याच्या कसोटीस जर हें वर्णन आतां लाविलें, तर तें केवळ कल्पनादेवीच्या प्रसादाचें फळ आहे, असें निःपक्षपातबुद्धीनें पाहणारास तेव्हांच कळून येईल. रा० सा० बापट ह्यांना अस्सल कागदपत्र उपलब्ध न झाल्यामुळें, त्यांनी दिलेलें ब्रह्मेंद्रस्वामीचें व त्यांच्या मठाचें वर्णन, वस्तुस्थितीहून अगदी भिन्न असून, इतिहासदृष्ट्या त्यांत अनेक दोष झालेले आहेत. परंतु मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें उपलब्ध होण्यापूर्वी हा ग्रथ लिहिलेला आहे, एवढें लक्षांत ठेविलें म्हणजे ग्रंथकारास दूषण देण्याचें कारण राहत नाही. रा० सा० बापट ह्यांनीं ह्या भागाच्या शेवटीं, "हे सारे कागदपत्र गोळा करून त्यांचें एक पुस्तक करून, छापवून, राखून ठेवण्याचें श्रेय कोणी एकादा स्वदेशभक्त घेईल, तर त्याचे लोकांवर बहुत बहुत उपकार होतील." अशी सूचना केली आहे. ह्यावरून अस्सल कागदपत्र त्यांना मुळींच उपलब्ध झाले नव्हते, हें उघड होतें.

ग्रांटडफ साहेबांच्या इतिहासांत ब्रह्मेंद्रस्वामींच्या व पेशव्यांच्या पत्रव्यवहारांतील आलेले स्फुट उल्लेख, थोरले बाजीराव पेशवे ह्यांच्या चरित्रांतील "महापुरुषा"विषयींचे दोन भाग, आणि काव्येतिहाससंग्रहांतील पेशव्यांचीं स्वामींस

लिहिलेलीं दहावीस पत्रें, व ब्रह्मेंद्रस्वामींची छोटीशी बखर, इतकीच माहिती स्वामींसंबंधानें आजपर्यंत उपलब्ध झाली होती. ह्या अल्प साहित्यानें स्वामींच्या सरस व गोड चरित्राची अस्पष्ट कल्पना वाचकाच्या नेत्रांसमोर येऊन, तत्संबंधानें बरीच लालसा उत्पन्न झाली. परंतु ती परिपूर्ण होण्याचा योग बरेच दिवस आला नाहीं. मध्यंतरीं रा० सा० बापट ह्यांनीं, बडोदें येथील "बालांकुर" मासिकपुस्तकामध्यें, स्वामींचें चरित्र त्यांच्या बखरीवरून प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता; परंतु तो अस्सल कागदपत्रांच्या अभावामुळें जावा तसा सिद्धीस गेला नाहीं. येणेंप्रमाणें ह्या थोर सत्पुरुषाचें सविस्तर खरें चरित्र व अस्सल पत्रव्यवहार इतके दिवसपर्यंत उपलब्ध झाला नाहीं. परंतु तो योग सुदैवानें लौकरच प्राप्त झाला, ही अत्यंत संतोषाची गोष्ट होय.

इ० स० १८९५ सालीं ऐतिहासिक कागदपत्राचा शोध करीत असतांना, साताऱ्चे छत्रपति प्रतापसिंह महाराज ह्यांच्या दप्तरांत, धावडशी येथील पत्रव्यवहारांच्या बारनिशीचें एक पुस्तक उपलब्ध झालें. ह्यांत ग्रांटडफ साहेबांनीं आपल्या इतिहासांत ज्यांचा उल्लेख केला होता अशीं बहुतेक सर्व पत्रें, अस्सलबरहुकूम नकलांच्या रूपानें, दाखल केलीं होतीं. हे प्रतापसिंह महाराज फार रसिक व विद्याव्यसनी असल्यामुळें ह्यांनीं मराठ्यांच्या ऐतिहासिक कागदपत्राचा फार संग्रह केला होता. हे पेशवाई समाप्त झाल्यानंतर इ० स० १८१८ मध्यें साताऱ्च्या गादीवर विराजमान झाले. ह्यांच्याच दरबारीं ग्रांटडफ साहेब इ० स० १८२३ पर्यंत रेसिडेंटाच्या हुद्यावर होते; व ह्यानींच त्यांच्या इतिहासास उत्कृष्ट साहाय्य केलें होतें. ह्यांचा व तत्कालीन इंग्रज मुत्सद्दी एल्फिन्स्टन, मालकम, मनरो वगैरेंचा फार स्नेह होता. ह्यांच्या उत्तम गुणांची कीर्ति इंग्लंडमध्येंही जाऊन, त्यांना लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीचें 'ऑनररी मेंबर' हें सन्मानाचें पद प्राप्त झालें होतें. ह्यानीं दिल्लीच्या बादशाहांचीं फारसीभाषेंतील पत्रें, ब्रह्मेंद्रस्वामींचीं पत्रें, आणि इतर महत्त्वाचे ऐतिहासिक लेख ह्यांचा संग्रह केला होता. ह्यावरून ह्यांची इतिहासप्रियता व विद्याभिरुचि व्यक्त होते; व त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केल्यावांचून राहवत नाहीं. त्यांच्या संग्रहांतील ब्रह्मेंद्रस्वामींस लिहिलेलीं पेशव्यांचीं पत्रें वाचून, ग्रांटडफ साहेबांप्रमाणें आमचेंही मत, तीं "केवळ अमूल्य" आहेत, असेंच झालें; व तीं समग्र प्रसिद्ध

करून, हा हृदयंगम, प्रेमळ व भक्तिरसपूर्ण इतिहास महाराष्ट्रवाचकांस सादर करावा, अशी इच्छा उत्पन्न झाली.

हीं पत्रें उपलब्ध झाल्यानंतर, त्यांच्या अस्सल प्रती व स्वामींचा आणखीही पत्रव्यवहार कोठें उपलब्ध झाल्यास, हा मराठ्यांच्या इतिहासांतील अश्रुतपूर्व व मनोरंजक भाग समग्र रीतीनें व्यक्त होईल, म्हणून आणखीही शोध चालविला. तों सुदैवेंकरून धावडशी सस्थानांतील दप्तरांत थोडेबहुत कागद उपलब्ध झाले; व त्याच दप्तराचा बराच भाग पिंपरी येथें सुसाध्य झाला. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या कारणांनीं भिन्न भिन्न स्थळीं पसरलेल्या स्वामीच्या पत्रव्यवहाराचा शोध लागून, कित्येक विद्वान् व रसिक मित्रांच्या कृपासाहाय्याने तो सर्व हस्तगत झाला. येणेप्रमाणें पांच सहा वर्षांच्या अवधींत धावडशी संस्थानासंबंधानें एकदर हजार दीडहजार कागद आह्मास मिळाले. त्यांवरून स्वामींच्या चरित्राचें खरें स्वरूप व्यक्त होऊन, त्याच्या अपूर्वत्वानें मनास थक्क करून सोडिलें.

आजपर्यंत मराठ्यांच्या इतिहाससबधाचे जे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यावरून मराठ्यांच्या इतिहासाचा उत्तर भाग बराच सिद्ध झाला आहे; परतु त्याच्या पूर्वभागाची अद्यापपर्यंत व्हावी तशी सिद्धता झालेली नाहीं. शिवाजी, सभाजी, राजाराम व शाहू ह्या चार छत्रपतींच्या बखरीवरून मराठ्यांच्या इतिहासाच्या पूर्वार्धाची ह्मणजे मराठी राज्याच्या सस्थापनेची व अभ्युदयाची सामान्य माहिती मिळते; परतु तिची अस्सल कागदपत्रांच्या साहाय्यानें अद्यापि छान झालेली नाहीं. ह्याकरितां इ० स० १७५० ह्या सालापूर्वींच्या कागदपत्रांचा शोध जितका लागेल, तितकें फार इष्ट व आवश्यक आहे. कारण, इ० स० १७५० पासून पुढें—ह्मणजे शाहूच्या मृत्यूनंतर, पेशवाईची भरभराट झाली; व मराठ्यांच्या इतिहासास निराळें स्वरूप प्राप्त झालें. त्यापूर्वींचा इतिहास ह्मणजे छत्रपतींच्या कारकीर्दीचा इतिहास अत्यंत महत्त्वाचा असून, मराठी राज्याची संस्थापना व उत्कर्ष कसा झाला, हें त्यावरून उत्तम प्रकारें निदर्शनास येतें. ब्रह्मेंद्रस्वामींच्या पत्रव्यवहारानें इ० स० १७२८ पासून इ० स० १७४५ पर्यंतच्या अवधींतील मराठ्यांच्या खऱ्या इतिहासाचें बरेंच स्पष्टीकरण होऊन, त्या कालांत घडलेल्या राजकारणांची व इतर चळवळींची नीट संगति जुळण्यासारखी आहे. ह्मणून हा पत्रव्यवहार इतिहासदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे असें ह्मटल्यावांचून

राहवत नाहीं. शिवाजीमहाराजांच्या वेळेस रामदासस्वामींनीं जें कार्य केलें, तेंच कार्य शाहू व बाजीराव ह्यांच्या कारकीर्दींत ब्रह्मेंद्रस्वामींनीं केलें, असें ह्मणण्यास कोणतीच हरकत नाहीं. परंतु इतिहासाच्या अभावामुळें ह्या लोकोत्तर राजकारणी सत्पुरुषाचें चरित्र व त्याच्या सत्कृतींची हकीकत अद्यापि लोकप्रसिद्ध झाली नाहीं, ही दुःखाची गोष्ट होय !

रामदासस्वामी व ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्यांच्या चरित्राचें अवलोकन केलें, तर मराठ्यांच्या इतिहासांत धर्माचें वर्चस्व राजावर विशेष असून, त्याच्याच जोरानें साम्राज्यसंस्थापना किंवा राष्ट्राभ्युदय अशा महनीय गोष्टी घडून येत असत असें दिसून येतें. हिंदुस्थानांत फार प्राचीनकालापासून 'ब्राह्मण' व 'क्षत्रिय' ह्या द्वयीची एकात्मकता असून पहिल्यानें धर्मोपदेश करावा, व दुसऱ्यानें धर्मरक्षण करावें, असा गुणकर्मविभागशः नियम चालत आल्यामुळें, ब्राह्मणाचें ह्मणजे धर्मोपदेशकाचें प्राधान्य क्षत्रियावर ह्मणजे राजावर विशेष असावें, हें साहाजिक आहे. त्यामुळेंच क्षत्रियाचें कुलगुरुत्व किंवा धर्मोपदेशकत्व ब्राह्मणाकडे जाऊन, त्याच्या मंत्रोपदेशानें चालण्याची प्रवृत्ति क्षत्रियानें स्वीकारली. त्यामुळें धर्माचा पगडा राजावर बसून, ज्याप्रमाणें शरीराच्या चलनवलनादि क्रिया बरोबर चालण्यास जीवनशक्तीची आवश्यकता असते, त्याप्रमाणें राज्यव्यवहार चालण्यास धर्माचीही आवश्यकता उत्पन्न झाली. अर्थात् धर्माच्या अनुषंगानें राज्य चालविण्याचा हिंदु राजांचा बाणा असल्यामुळें, त्यांच्या राज्यास 'धर्माचें राज्य' किंवा 'धर्मराज्य' असें अभिधान प्राप्त झालें. अर्थात् 'धर्म' व 'राज्य' ह्यांचा हिंदुस्थानांत 'जीव' आणि 'शरीर' असा अन्योन्य संबंध जुळल्यामुळें, 'ब्राह्मण' व 'क्षत्रिय' ह्यांची एकात्मकता असावी हें अगदीं साहाजिक आहे. त्यामुळें हिंदुस्थानांतील 'धर्म' व 'राज्य' ह्यांचें—म्हणजे पर्यायेंकरून ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांचें—तादात्म्य होऊन, त्यांच्यामध्यें अन्योन्य भक्ति व प्रेम दाखविणारी गुरुशिष्य संस्था निर्माण झाली. दशरथाचा वसिष्ठ, रामचंद्राचा विश्वामित्र, धर्मराजाचा धौम्य ह्या क्षत्रियांच्या कुलगुरूंची माहिती रामायण, महाभारत इत्यादि ग्रंथांत प्रसिद्ध आहे. ही कुलगुरूंची परंपरा हिंदुस्थानांतील प्रत्येक धर्मराज्यांत दृष्टीस पडते. विजयनगरच्या हिंदु साम्राज्याचे संस्थापक बुक्कराय व हक्कराय ह्यांचे गुरु सुप्रसिद्ध विद्यारण्यस्वामी हे होते. दक्षिणेंतील प्रख्यात विष्णुवर्धन राजाचे गुरु विशिष्टा-

द्वैतवादी श्री रामानुजाचार्य हे होते. बुंदेलखंडांतील छत्रसाल राजाचे गुरु प्राणनाथ प्रभु नामक एक सत्पुरुष होते. अशी ही धर्मोपदेशक राजगुरूंची नाममालिका हिंदुस्थानामध्यें सर्वत्र दृष्टीस पडते. ही पूर्वीची परंपरा मराठी राज्यामध्येंही कायम होती. शिवाजीमहाराजांचे सद्गुरु श्री समर्थ रामदास ह्यांनीं राज्यसंस्थापनेस शिवाजीमहाराजांस साहाय्य केले. ह्या सत्पुरुषाचें चागलें चरित्र अद्यापि प्रसिद्ध झाले नाही, ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट आहे. "शिवदिग्विजय" बखरीच्या कर्त्यानें रामदासस्वामींविषयीं एके ठिकाणीं असें लिहिले आहे की, " स्वामी केवळ वैराग्यशील, ज्ञानसपन्न, आचारशील, न्यायनिष्ठुर, विचारशील, कर्मनिष्ठ, मननशील, सदाशुचिष्मंत, प्रत्ययशुद्ध, कुशाग्रमति, निजात्मबोध, भगवद्गुणानुवर्णनी प्रीतिपुरस्सर परमउल्हास, हरिकीर्तनी सदासर्वकाळ ध्यानस्थ, प्रपचकार्यार्थी उदास, रामभक्तीचा घोष, उदंड सत्चर्चा, अखड ध्यानधारणा, प्रचंड सदाचारी, मार्तंडयत्रतत्रीं निरिच्छता, मोहाभिमानीं अलिप्तता, रामपूजनी सावधता, कुश्चल कुनिंदा करणारांची धूर्तता, ग्रंथावलोकनीं बोधक्रम, चातुर्याविषयीं निपुणता, सर्व प्रयोजन विचार जाणता, असे अद्वितीय पुरुष भगवंताची साक्षात् विभूति जगदोद्धारार्थ निर्माण झाले." ह्या एका वाक्यावरूनच ह्या महात्म्याची योग्यता व्यक्त होते. अशा पुण्यपुरुषास शिवाजीमहाराजांनीं आपलें गुरुस्थान द्यावें, आणि " श्री सद्गुरुवर्य, श्री सकलतीर्थरूप, श्री कैवल्यधाम " अशा भक्तिरसपूर्ण विशेषणांनीं संबोधित जावें, ह्यांत आश्चर्य तें काय ? रामदासस्वामींनंतर मराठी राज्यांत सर्ववंद्य व सर्वप्रिय असे महापुरुष श्रीमत् परमहंस ब्रह्मेंद्रस्वामी हेच होत. रामदासस्वामींच्या नंतर हे कांहीं दिवसांनीं प्रकट झाले, ह्मणून हे रामदासस्वामींचा अवतार होत, असें भाविक लोक मानितात. रामदासस्वामींच्या कृपासाहाय्यानें मराठी राज्याची संस्थापना झाली, आणि ब्रह्मेंद्रस्वामींच्या कृपासाहाय्यानें मराठी राज्याचा अभ्युदय झाला, असे ह्मणण्यास हरकत नाही. त्यामुळें ह्या दोन्हीं सत्पुरुषांचीं चरित्रें महत्त्वाचीं असून, त्यांत मराठ्यांच्या इतिहासाचें सर्व हृद्गत भरलें आहे. ह्मणून ह्या दोन चरित्रांस मराठ्यांच्या इतिहासांत आद्य स्थान देणें आवश्यक आहे.

मराठी राज्यांत रामदासस्वामी व ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्या दोन महापुरुषांप्रमाणें आणखीही कित्येक साधुपुरुष अवतीर्ण झाले होते; व त्यांचा कमजास्त प्रमाणानें

मराठी राज्याशीं संबंध असून, त्याच्या उत्कर्षास त्यांचें अप्रत्यक्ष रीतीनें बहुत साहाय्य झालें आहे. मराठी राज्यामध्यें जेवढे ह्मणून थोर पुरुष निर्माण झाले, त्यांस उदयास आणण्यास, कोणीतरी सत्पुरुष कारणीभूत झालेला आहे. रामदासस्वामींखेरीज चिंचवडचे मोरया गोसावी, निगडीकर रंगनाथस्वामी, ब्रह्मनाळचे आनंदमूर्ति, वडगांवकर जयरामस्वामी, शिखर शिंगणापूरचे संतोषभारती गोसावी, केजळचे केवळभारती गोसावी, पातोडचे देवभारती इत्यादि साधुसत्पुरुष प्रख्यात मराठे वीरांचे आणि मुत्सद्यांचे गुरु होते, व ही गुरुपरंपरा मराठी राज्य रसातळास जाईपर्यंत कायम होती. शेवटचे बाजीराव व बापू गोखले ह्यांचेही ठाकूरदास बावा ह्मणून महाराष्ट्रांतील एक प्रख्यात साधु व कीर्तनकार हे गुरु होते. परंतु कालमानानें ही गुरुपरंपरा मात्र कायम राहून तिच्यांतील अद्भुत् शक्ति तेवढी विलयास गेली. सत्पुरुषाच्या आशीर्वादाचा महिमा महाराष्ट्रीयांच्या मनावर इतका बिंबला की, ते वाटेल त्या साधूस भजू लागले. इतिहासप्रसिद्ध पराक्रमशाली योद्धे महादजी शिंदे ह्यांचा गुरु बीड येथील शाह मनसूर ह्मणून एक अवलिया फकीर होता. त्यानें त्यांस "जा, तुला दिल्लीपर्यंत राज्य दिले आहे" असा आशीर्वाद दिला होता. ह्या फकिरावर महादजींची इतकी भक्ति जडली होती कीं, त्यानीं त्याचा चेला हबीब शाह ह्यास सदैव आपल्या स्वारीमध्यें ठेविलें होतें, व त्याचें ते प्रत्यहीं दर्शन घेत असत. ह्या उदाहरणावरून हिंदुधर्माच्या अंगीं सात्विकपणा फार असल्यामुळे हिंदुलोकाची मनें कशीं भाविक व भक्तिपूर्ण बनली होतीं हें निदर्शनास येतें. तात्पर्य, ह्या गुरुपरंपरेचा इतिहास प्रसिद्ध झाला, तर महाराष्ट्रधर्माच्या खऱ्या स्वरूपाचें आविष्करण होऊन त्याचें खरें तत्त्व व्यक्त होईल. ह्या सर्व साधुमंडळीची माहिती जेथें जेथें त्यांचे मठ किंवा देवस्थानें आहेत, तेथें तेथें शोध केला असतां सांपडण्यासारखी आहे.

प्रस्तुत ग्रंथांत ब्रह्मेंद्रस्वामीचा महत्त्वाचा पत्रव्यवहार व त्यांचें संक्षिप्त चरित्र सादर केलें आहे. परंतु तेवढ्यानें स्वामींचें चरित्र अथवा पत्रव्यवहार परिपूर्ण झाला, असें मानितां यावयाचें नाहीं. स्वामींच्या चळवळी अनंत असून, त्यांच्या राजकारणांचा पसारा उत्तर हिंदुस्थानांतील धारानगरीपासून दक्षिणेतील गुत्तीपर्यंत होता. त्यामुळें त्यांचीं पत्रें महाराष्ट्रांतील बहुतेक जहागीरदार व सरदार

लोक ह्यांच्या दप्तरांत सांपडण्यासारखीं आहेत. सांप्रत जे कागद उपलब्ध झाले आहेत, ते स्वामींच्या चरित्राचें स्वरूप व त्या काळांतील इतिहासाची बरोबर दिशा दाखविण्यापुरतेच असल्यामुळें, त्यांवरून व्यक्त होणारें स्वामींचें चरित्र सारांशरूपानें दिलें आहे; व उपलब्ध झालेल्या पत्रव्यवहारांपैकी इ० स० १७४५ पर्यंतचीं—ह्मणजे स्वामींच्या कारकीर्दींतलीं ऐतिहासिक महत्त्वाचीं पत्रे स्वतंत्र रीतीनें दिलीं आहेत. सर्व पत्रव्यवहार संगतवार व शाबूद असा एके ठिकाणीं उपलब्ध न झाल्यामुळें, तो जसजसा मिळाला त्याप्रमाणें, त्याचे पुरवणीरूपाने दोन भाग करून, ते शेवटीं जोडिले आहेत. ह्याशिवाय स्वामीसंबंधाचीं किंवा स्वामींच्या राजकारणासंबंधाचीं जीं महत्त्वाचीं पत्रें उपलब्ध झालीं, तीं सर्व स्वामींच्या चरित्रांत दाखल केलीं आहेत; व होतां होईल तितकें करून, तें चरित्र अस्सल पत्रांच्या साहाय्यानें लिहिलें आहे. स्वामींचा सर्व अनुपलब्ध व अश्रुतपूर्व असा हा चरित्रवृत्तांत अप्रसिद्ध कागदपत्रांच्या साहाय्याने तयार करावयाचा असल्यामुळें त्यांत कांहीं दोष राहण्याचा संभव आहे. तथापि त्याबद्दल उदार व मर्मज्ञ वाचक कृपा करून क्षमा करतील अशी आशा आहे. इतिहासरूपी इमारत तयार करण्यास प्रारंभ केला ह्मणजे एकदम ती भव्य, सालंकृत व नेत्राल्हादक अशी होणें शक्य नाहीं. तिचें सर्व साहित्य अनुकूल झालें ह्मणजे ती सर्वांगसुंदर होईल, हे सुज्ञ वाचकांस सांगावयास नकोच आहे.

ह्या पुस्तकांत प्रसिद्ध झालेल्या पत्रव्यवहाराच्या आधारें, मराठ्याच्या इतिहासाविषयीं अभिमान व कळकळ बाळगणारे पार्शी गृहस्थ प्रो० करकरिया ह्यांनीं गल्या वर्षीं ह्मणजे ता० ५ डिसेंबर १८९९ रोजीं, मुंबई येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढें इंग्रजी भाषेमध्ये एक निबंध तयार करून वाचिला. त्याचा सारांश ता० १४ डिसेंबर इ० स० १८९९ च्या "Bombay Gazette" पत्रामध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. ब्रह्मेंद्रस्वामींची ही अनुपलब्ध नवी व मनोरंजक माहिती ऐकून युरोपियन लोकांस फार संतोष झाला. "रॉयल एशियाटिक सोसायटी"चे सेक्रेटरी रेव्ह० मि० ग्रे व डा० म्याकडोनल्ड ह्यांनीं हा मनोरंजक पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करण्याबद्दल विशेष उत्तेजन दिलें. ह्याबद्दल ह्या सर्वांचे उपकार मानल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. ब्रह्मेंद्रस्वामींच्या ह्या पत्रव्यवहाराचें

ऐतिहासिक महत्त्व लक्षांत घेऊन, प्रो० करकरिया ह्यांनीं त्याचें विशेष कौतुक केलें, व "रॉयल एशियाटिक सोसायटी"च्या नजरेस हा विषय आणिला, ह्याबद्दल त्यांचेंही अभिनंदन करणें रास्त आहे.

ह्या ग्रंथाची सर्व सामग्री मिळवून देण्याचे कामीं व हा प्रसिद्ध करण्याचे कामीं आमच्या अनेक विद्वान्, रसिक, व इतिहासप्रिय मित्रांनीं साहाय्य केलें, ह्याबद्दल त्या सर्वांचे आभार प्रदर्शित करणें अवश्य आहे. किंबहुना, त्यांच्या कृपेनें, प्रोत्साहनानें, आणि सहानुभूतीनें हा ग्रथ तयार झाला, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तथापि त्यांतल्या त्यांत, धावडशी संस्थानचे वहिवाटदार श्री० रा० रा० गंगाधर भिकाजी भागवत, बडोदें येथील "सयाजीविजय" पत्राचे म्यानेजर रा० रा० अनंत नारायण शेखदार, पिंपरी येथील इनामदार श्री० रा० रा० कृष्णराव पांडुरंग ऊर्फ आपासाहेब भागवत, सातारच्या छत्रपतींचे माजी कारभारी रा० रा० आनंदराव बहिरव पिंगळे, व धावडशी संस्थानचे फडणीस रा० रा० दिनकर महादेव ताबे वगैरे सद्गृहस्थांचे व इंदूर येथील आमचे विद्वान व इतिहासप्रिय मित्र श्री० सरदार माधवराव विनायकराव किबेसाहेब ह्यांचे बहुत बहुत उपकार आहेत, हे कृतज्ञ अंतःकरणाने येथे व्यक्त केल्यावांचून राहवत नाहीं. त्याचप्रमाणें, हें पुस्तक प्रकाशित करण्याचे कामीं, पुणें येथील डेक्कन व्हर्नाक्युलर सोसायटी व तिचे विद्वान् अध्यक्ष डा० रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर व उपाध्यक्ष नामदार न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे व सेक्रेटरी रा० सा० आत्माराम विनायक पाटकर ह्यांनीं विशेष प्रोत्साहन दिलें, ह्याबद्दल त्यांचेही आभार प्रदर्शित करणें अवश्य आहे.

शेवटीं "निर्णयसागर" छापखान्याचे मालक व आमचे सुशील मित्र रा० रा० तुकाराम जावजी शेट ह्यांच्या कृपासाहाय्यानें हा ग्रंथ सुंदर रीतीनें छापला गेला, ह्याबद्दल त्यांचेही उपकार प्रदर्शित करून, ही अल्पशी प्रस्तावना येथें संपवितों.

मुंबई,
ता० १५-१२-१९००. }

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस.

विषयानुक्रम.

चित्र व हस्ताक्षरें.

सूचनाः—ह्या पुस्तकांतील ऐतिहासिक पत्रांमध्ये जेथे "राजश्री स्वामी" किंवा फक्त "राजश्री" असा उल्लेख आला असेल, तेथे "छत्रपति शाहू महाराज" असे समजावे; व जेथे नुसते "स्वामी" असा उल्लेख आला असेल तेथे "ब्रह्मेंद्रस्वामी" असे समजावें. 'परमहंसबावा', 'परशरामबावा', आणि 'भार्गवबावा' अशीही ब्रह्मेंद्रस्वामीचीं नावें कित्येक पत्रांत आलेलीं आहेत. थोरले बाजीराव व चिमाजी आपा ह्यांची नावे अनुक्रमे 'राऊ' अथवा 'राव' आणि 'आपा' अशीं लिहीत असत.

श्री

महापुरुष

ब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर ह्यांचें चरित्र.

भाग १ ला.

पूर्ववृत्तांत.

सर्व महाराष्ट्रामध्ये "महापुरुष" ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेले सत्पुरुष व छत्रपति शाहु महाराज व थोरले बाजीराव पेशवे ह्यांचे गुरु श्रीमत् ब्रह्मेंद्र-स्वामी ह्यांचें जन्मस्थान वऱ्हाडप्रांतामध्ये श्री गणपतीचे राजुरीनजीक दुधे-वाडी ह्मणून एक लहानसें खेडें आहे ते होय. येथें महादेवभट नामक एक देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण राहत असे. त्यास उदरभरणार्थ इतर साधनें नसल्यामुळें तो दुधेवाडी व राजुरी ह्या गांवीं भिक्षुकी करून आपला चरितार्थ चालवीत असे. ह्याच्या पत्नीचे नांव उमाबाई असें होतें. ह्या उभयतास बरेंच वय होई तोंपर्यंत संतति झाली नाहीं. पुढें महादेवभट ह्यांस वृद्धापकाळीं ह्मणजे सुमारें साठावे वर्षी एक पुत्ररत्न प्राप्त झालें. त्याचें नांव त्यांनीं विष्णु असें ठेविलें. विष्णूच्या जन्मतिथीची बरोबर माहिती उपलब्ध नाहीं, त्यामुळें ती देतां येत नाहीं. तथापि त्याचा जन्म इ० स० १६४९ ह्या वर्षाच्या सुमारास झाला असावा असें स्थूल प्रमाणांवरून मानण्यास हरकत नाहीं. विष्णूचें वय सात आठ वर्षांचें झाल्यानंतर त्याच्या आईबापांनीं भिक्षाटण करून थोडेंसें द्रव्य संपादन केलें व इ० स० १६५६ सालीं दुधेवाडी येथें विष्णूचें मौंजीबंधन

केलें. उपनयनसंस्कार झाल्यानतर पुढे तीन चार वर्षें **वि**ष्णूने आपल्या बापाजवळ वेदाभ्यास केला. त्या वेळी त्याचें अल्पवय असूनही त्याची वेदविद्येमध्यें कुशाग्र बुद्धि व्यक्त झाली. **म**हादेवभटजी व **उ**माबाई ही उभयतां वृद्धदशेने व दारिद्र्याने अगदी जर्जर झाली होती, त्यामुळे त्यांस पुत्रसुखाचा लाभ फार दिवस घेतां आला नाही.

विष्णूचें अवघे बारा वर्षांचें वय असता त्याचे आईबाप निवर्तले. त्यामुळें त्यावर दुर्धर प्रसंग येऊन तो अगदी अनाथ झाला. अशा स्थितीमध्ये त्यास ऐहिक सुखाविषयी विरक्तता उत्पन्न होऊन त्याने आपल्या क्षणभगुर आयुष्याचा व्यय ईश्वराच्या आराधनेमध्ये व परमार्थप्राप्तीच्या साधनामध्ये करावयाचा निश्चय केला. बालवयामध्ये ईश्वरभक्तीची लालसा उत्पन्न होऊन ऐहिक सुखास विन्मुख झालेले **ध्रु**व आणि **प्र**ल्हाद ह्यांच्या कथा पुराणांतरीं प्रसिद्ध आहेतच. असो. **वि**ष्णूच्या कोमल मनाचा कल ईश्वरप्राप्तीकडे वळल्यावर त्याने लगेच **रा**जुरी येथील **ग**णपतीचें महासिद्ध स्थान हेंच आपल्या आराधनेस पवित्र व योग्य स्थळ आहे असे समजून तेथे गमन केले; आणि तेथे श्रीची आराधना सुरू केली. अन्न वर्ज्य केले व फक्त फलाहार आणि गोमूत्रप्राशन ह्यांवर राहून अनुष्ठान चालविले. संकष्टी चतुर्थीच्या दिवशीं अगदीं पहांटेस स्नानसंध्या व नित्यकर्म आटोपून सूर्योदयापासून चद्रोदयापर्यंत श्री **ग**णराजासन्निध एका पायावर उभे राहून जप करावा, व प्रतिवर्षी **श्रा**वण मासीं शुद्ध प्रतिपदेपासून **भा**द्रपद शुद्ध चतुर्थीपर्यंत एकांती एकासनीं समाधिस्थ बसावें, असा क्रम एक तपपर्यंत चालविला. ही एकनिष्ठ व निस्सीम भक्ति पाहून श्रीमंगलमूर्ति प्रसन्न झाले व त्यांनी स्वप्नांत दृष्टांत देऊन "तुझी कार्यसिद्धि झाली. सर्वमान्य होशील. जे कल्पना चित्तीं धरिशील ते मत्प्रसादें सिद्ध होईल. अतःपर सेवेचा निकर्ष न करणें. ब्रह्मवृत्ति राहून सदैव माझें आराधन करीत जाणें" असें वरप्रदान दिलें. त्यामुळें **वि**ष्णूस परमानंद होऊन त्यानें आपलें अनुष्ठान समाप्त केलें व त्याची यथानुकूल्य सांगता केली. तदनतर त्यास श्री **का**शीक्षेत्रीं जाऊन तेथील एखाद्या महापुरुषाचा समागम घडावा अशी इच्छा झाली. त्याप्रमाणें त्याने श्रीची आज्ञा घेऊन **का**शीक्षेत्री गमन केलें. ही गोष्ट इ० स० १६६२ च्या सुमारास घडून आली.

ब्रह्मचारी व **ग**णेशभक्त **वि**ष्णुबावा हे **रा**जुरीहून निघून सात आठमहिन्यांनीं परमपवित्र **का**शी क्षेत्री गेले. तेथील विविध यात्रा व देवदर्शनें करून ते कांहीं दिवस पुण्यसरिता **भा**गीरथी हिच्या तीरी राहिले. तेथें त्यांस अनेक महासिद्ध सत्पुरुष व योगीजन ह्यांचा दर्शनलाभ झाला, आणि त्यांच्या सान्निध्यानें त्यांस परमार्थविषयक व वेदांतपर उपदेशामृत यथेच्छ प्राशन करावयास सांपडले. त्यामुळें त्यांच्या मनावर विलक्षण संस्कार होऊन चतुर्थाश्रम संपादन करावा आणि सद्गुरुचरणी लीन व्हावें अशी इच्छा झाली. **का**शीमध्यें **ज्ञा**नेंद्र सरस्वतिनायक एक महाविद्वान् व वेदांतज्ञानपरिपूर्ण असे तपोनिधि अखिल यतिवृंदामध्ये श्रेष्ठ गणले जात असत. त्याच्या ठिकाणी **वि**ष्णुबावांची अत्यंत भक्ति जडली. त्यामुळें त्यानीं त्याच्यावर अनुग्रह करून त्यास परमहंस दीक्षा दिली आणि त्यास **ब्रह्मेंद्रस्वामी** असें नामाभिधान दिले. चतुर्थाश्रम संपादन केल्यानंतर **ब्र**ह्मेंद्रस्वामींनी काहीं दिवस सद्गुरुसमागम करून त्यापासून ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेतलें. सद्गुरुवांचून ब्रह्मज्ञानाची खरी ओळख होत नाहीं. यास्तव अनेक साधुसंतानीं सद्गुरुकृपेचा महिमा फार वर्णन केला आहे. श्री समर्थ **रा**मदासस्वामी ह्यांनीं दासबोधामध्यें ह्मटले आहेः—

"सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाहीं ।
अज्ञान प्राणी प्रवाहीं । वाहतचि गेले ॥ १ ॥
जैसें नेत्रीं घालितां अंजन । पडे दृष्टीस निधान ।
तैसें सद्गुरुवचें ज्ञान । प्रकाश होय ॥ २ ॥
सद्गुरुविण जन्म निर्फळ । सद्गुरुविण दुःख सकळ ।
सद्गुरुविण तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ३ ॥
असो, जयास मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा ।
सद्गुरुविणें मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ४ ॥

तुकाराम महाराजांनीं ह्मटलें आहेः—

"सद्गुरुवांचोनी सांपडेना सोय । धरावे ते पाय आधीं त्याचे ॥"

ह्याप्रमाणें **ब्र**ह्मेंद्रस्वामी ह्यांनीं श्री **ज्ञा**नेंद्रस्वामी नामक महासद्गुरूंची उपासना घेऊन ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेतलें. अर्थात् लोहास परिसस्पर्श झाला ह्मणजे त्याचें सुवर्ण होतें किंवा **गं**गेस दुसरी नदी मिळाली ह्मणजे ती **गं**गारूप बनते

त्याप्रमाणें सद्गुरुप्राप्तीमुळें ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्यांची स्थिति होऊन ते शुद्ध ब्रह्मज्ञानाचे पूर्ण अधिकारी झाले; आणि श्री समर्थांनीं ह्मटल्याप्रमाणेंचः—

अंतरीं शुद्ध ब्रह्मज्ञान। बाह्य निष्ठेचें भजन।
तेथें बहुत भक्तजन। विश्रांति पावती ॥ १ ॥

ह्याप्रमाणें बहुत भक्तजनांच्या विश्रांतीचे मुख्यस्थान होऊन राहिले, हे पुढील चरित्रकथेवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. असो.

काशीक्षेत्रीं सद्गुरुमुखांतून ज्ञानप्राप्ति करून घेतल्यानतर ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्यांनीं उत्तरमानस व दक्षिणमानस तीर्थयात्रा करण्याचा सकल्प केला. ते आपल्या गुरूची आज्ञा घेऊन निरनिराळी तीर्थें व सुप्रसिद्ध स्थळे अवलोकन करीत बद्री-नारायणापर्यंत गेले. तेथील अप्रतिम सृष्टिसौंदर्य व अपूर्व स्थानमाहात्म्य पाहून त्यांस अत्यत समाधान झाले. तदनतर ते पुनः वाराणशीस परत आले व तेथें त्यांनीं आपल्या गुरूंचे मोठ्या भक्तिभावाने दर्शन घेतले. नतर कांहीं दिवस तेथें राहून दक्षिणमानस यात्रा करण्याच्या उद्देशानें त्यानीं काशीक्षेत्राचा शेवटचा निरोप घेतला. तेथून ते श्री ओढ्या जगन्नाथाकडे येऊन पूर्व किनाऱ्याने श्री रामेश्वर क्षेत्रीं गेले. काशीपासून रामेश्वरापर्यंत सर्व तीर्थक्षेत्रादि पवित्र स्थळें अवलोकन करून ते कर्नाटक प्रांतांतून [१]महाराष्ट्रदेशामध्ये श्री कृष्णातीरीं आले.

---

१. स्वामी सर्व तीर्थयात्रा संपवून महाराष्ट्रदेशात आले त्या वेळी सर्वत्र मोंगलाई अंमल असून राजारामाची बायको ताराबाई ही रांगणा किल्ल्यावर होती व सातारा वगैरे काहीं किल्ले तिच्या ताब्यांत होते. कऱ्हाड, वाई आदि ठाणीं मोंगलांकडे होती. त्यामुळे स्वामीचे साताराप्रांती चित्त न रमून ते कोंकणांत चिपळूण प्रांतें गेले. तेथें बारा वर्षे गुप्त राहून नंतर ते प्रगट झाले. असें 'काव्येतिहाससंग्रहां'तील बखरीमध्ये लिहिलें आहे. परंतु स्वामींच्या हालचालीची याद उपलब्ध झाली आहे तिच्यावरून इ० स० १६९८ मध्ये तपश्चर्या करून स्वामी परशुरामीं प्रगट झाले असें दिसून येतें. त्यापूर्वीं बारा वर्षे ह्मणजे इ० स० १६८६ मध्ये स्वामी महाराष्ट्रदेशामध्ये येऊन गेले असावेत असे वाटते. ह्या वेळी बहुतेक मोंगली अंमल झाला असून राजाराम महाराज चंदी प्रांतास गेले होते. ह्या समयीं स्वामींचे राहणें महाराष्ट्र देशी न व्हावें हें अगदीं साहजिक दिसतें. 'काव्येतिहाससंग्रह'कारांनी ह्या स्वामीच्या प्रथम आगमनाचें वर्ष इ० स० १७०७ हें धरिलें आहे परंतु तें बरोबर जमत नाहीं.

येणंप्रमाणें **हिं**दुस्थानांतील बराच प्रदेश पर्यटण केल्यामुळे स्वामींस देशस्थितीचें उत्कृष्ट ज्ञान झालें. प्रवासाच्या योगानें बहुविध तीर्थें, निरनिराळीं देवस्थानें, नानाप्रकारचे सृष्टिसौंदर्यालंकृत प्रदेश, विविध राज्यपद्धति, आणि निरनिराळे लोकाचार दृष्टीस पडून मनावर विशिष्ट संस्कार होतो व बुद्धीस प्रशस्तपणा प्राप्त होतो. तो सर्व **ब्र**ह्मेंद्रस्वामींस सहज झाला असेल ह्यांत आश्चर्य नाहीं.

स्वामींच्या तीर्थयात्रा संपून ते **सा**ताराप्रांतीं आले त्या वेळचा काळ स्वामींच्या टिपणावरून अदमासानें इ० स० १६८० नतरचा असावा असें दिसतें. छत्रपति **सं**भाजीमहाराज ह्यांचा **औ**रंगजेब बादशाहानें वध केल्यानतर **म**हाराष्ट्रामध्यें पुनः **मों**गलांचें वर्चस्व झालें. त्यामुळे **रा**जाराम महाराजांस **चं**दीस जाऊन, तेथून **म**हाराष्ट्रराज्यसूत्रें चालवून, **मों**गलांच्या ताब्यांतून स्वराज्य सोडविण्याचा यत्न करणें भाग पडलें. ह्या संकटप्रचुर कालामध्यें **ब्र**ह्मेंद्रस्वामी **सा**ताराप्रांतीं गुप्तरूपानें आले असावेत व त्यांना तेथील परिस्थिति निर्भयपणें वास करण्यास प्रतिकूल वाटली असावी असें दिसतें. त्यामुळें त्यांनीं सर्व देशस्थिति अवलोकन करून **स**ह्याद्रि उतरून **कों**कणप्रांतांत गमन केलें. नंतर ते **चि**पळुणाजवळ मौजे **पे**ढें नामक गांवीं श्री **प**रशुरामाचें प्राचीन व रम्य देवस्थान आहे तेथें आले. ह्या देवस्थानाच्या आसमंतात् दाट जंगल असून तें स्थान निवात व निर्जन असें असल्यामुळे साधुजनांच्या तपश्चर्येस योग्य आहे असें त्यास वाटलें. ह्या स्थानाच्या पश्चिमेस **धा**मणी **सो**नगावच्या रानांत डोंगरामध्यें असलेली एक सुंदर गुंफा व तेथें अखंड वाहत असलेला पाण्याचा सुंदर झरा पाहून स्वामींनीं ती जागा पसंत केली, व तेथें कांहीं वर्षे तपश्चर्या करण्यांत घालविलीं. परंतु पुष्कळ दिवस स्वामींची विभूति कोणाच्या दृष्टीस पडली नाहीं.

मौजे **पे**ढें येथें राहणारा **बा**ळ गौळी नामक एक इसम आपलीं गुरें **धा**मणी **सो**नगांवच्या रानामध्यें नेऊन चारीत असे. तो स्वामींच्या गुफेजवळ एके दिवशीं आकस्मिक गेला व दैववशात् त्यास स्वामींचे दर्शन झालें. स्वामींसारखा महातपस्वी साधु दृष्टीस पडल्यामुळें त्यास फार समाधान वाटलें व त्याची त्यांवर फार निष्ठा बसली. स्वामींनीं त्यास आपली माहिती कोणास सांगूं नये ह्मणून ताकीद केली. त्याप्रमाणें कित्येक दिवसपर्यंत त्यानें स्वामींच्या दर्शनाची

गोष्ट अगदीं गुप्त ठेविली होती. तो मात्र स्वतः नित्य स्वामींचे दर्शन घेऊन त्याना कंदमुळे अर्पण करीत असे व गोमूत्र आणून प्राशनास देत असे. असा क्रम बरेच दिवस चालला. पुढे एके दिवशी **बाळ गौ**ळ्याने स्वामीस कांहीं अपक्व आम्रफळे आणून नजर केली. तीं स्वामींनीं एका खळीमध्ये पिकावयास घातलीं. दोनचार दिवसांनीं पुनः गौळी येतांच त्याच्या देखत तीं काढून पाहिलीं. तो त्या गवतामध्ये बसलेला एक प्रचंड सर्प स्वामींच्या हातास चावला. त्यामुळें त्यांच्या हातातून रक्तस्राव होऊ लागला. **बा**ळ गौळी अगदीं अज्ञान असल्यामुळे भयभीत होऊन पळून गेला. सर्पदंश झाल्यानंतर आतां हा गोसावी वाचणे कठीण असे त्यास वाटले. ह्मणून दुसरे दिवशीं त्याची अवस्था काय झाली हे पाहण्याकरितां तो पुनः स्वामींच्या गुफेजवळ आला. तों स्वामी नित्याप्रमाणे जप करीत बसलेले त्याच्या दृष्टीस पडले. ते पाहून त्यास सानंद आश्चर्य वाटले, आणि त्यास हा गोसावी कोणी अलौकिक महापुरुष आहे असें वाटून तो त्याच्या फार भजनी लागला.

चिपळूण हें बंदर ह्या वेळी **जं**जिऱ्याच्या **ह**बशांचे ताब्यांत होते. त्याच्या तर्फेने **चि**पळूणचा सुभा [1]**आ**वजी **ब**ल्लाळ नामक गृहस्थाकडे होता व मीठबंदराचा हवाला [2]**बा**ळाजी **वि**श्वनाथ **भट श्री**वर्धनकर ह्यांजकडे होता. ह्या उभय गृहस्थास स्वामींचा महिमा श्रुत झाला. तेव्हा त्यास स्वामींच्या दर्शनाची उत्कट इच्छा उत्पन्न होऊन त्यांनी ह्या थोर सत्पुरुषाचे दर्शन घेतले. स्वामींची विद्वत्ता, निस्पृहता व तपःसामर्थ्य अवलोकन करून आणि त्याचे रसाळ व मोहक भाषण श्रवण करून **आ**वजी **ब**ल्लाळ आणि **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ ह्यांची त्यांच्या ठि-

---

१ आवजी बल्लाळ:—काव्येतिहाससंग्रहातील बखरीत आबाजी बल्लाळ असें नाव दिलें आहे. परंतु सातारा ग्याझिटियरकरितां दिलेल्या हकीकतींत आवजी बल्लाळ हें नांव दिले आहे. हेच अधिक विश्वसनीय वाटतें. आवजी बल्लाळ कोणी प्रभु ज्ञातीचे गृहस्थ असावेत. हबशाच्या पदरी प्रभु लोक फार होते.

२ बाळाजी विश्वनाथ:—हा श्रीवर्धनचा देशमुख असून त्याजकडे गोवेले, बोरलई, मांडले आणि ह्मसले ह्या चार तपाचे कुळकरणाचे वतन होते अशी माहिती मिळते. हे वतनाचें काम त्याचा भाऊ जानोजी विश्वनाथ हा पहात असे.

काणीं फार भक्ति जडली. तेव्हांपासून ते स्वामींच्या दर्शनास वारंवार येत असत व स्वामीसही चिपळुणास नेऊन मोठ्या आदरसत्काराने त्याची पूजा करीत असत. चिपळुणास गेले ह्मणजे स्वामी श्री परशुरामाचे दर्शनाकरिता रात्री खाडींतून केळीच्या पानावर बसून येत असत. हा चमत्कार बाळ गोळी ह्याने पाहिला व बाळाजी विश्वनाथ ह्यानीही अवलोकन केला. तेव्हांपासून स्वामींचें योगसामर्थ्य लोकोत्तर आहे अशी त्यांची खात्री होऊन त्यानीं त्याची मनोभावाने सेवा आरंभिली. बाळाजी विश्वनाथ ह्याची एकनिष्ठ भक्ति पाहून स्वामीची त्याच्यावर विशेष कृपा जडली व त्यांनीं त्यांस "श्री गजानन व भार्गव तुला महत्पद देईल" असा आशीर्वाद दिला.

चिपळूणचे सुभेदार व मीठबदरचे मुख्य अधिकारी हे स्वामींचे भक्त झाल्यामुळें स्वामीची प्रख्याति सर्व आबालवृद्धापर्यंत होऊन सर्व लोक त्यांच्या सेवाभजनी लागले. त्यामुळे स्वामींस आपले गुप्तपण एकीकडे ठेवून प्रसिद्धपणें परशुरामी वास करणे भाग पडले. स्वामी सन समान तिसेन ह्या सालीं ह्मणजे इ० स० १६९८ ह्या वर्षी पौष शुद्ध पौर्णिमेस श्री परशुरामीं प्रगट झाले असा उल्लेख सांपडतो. ह्यावरून इ० स० १६८६ पासून इ० स० १६९८ पर्यंत एक तप ते गुप्तरूपाने धामणी सोनगांवच्या गुहेमध्ये राहिले होते असे दिसून येते. स्वामी प्रसिद्धपणे श्री परशुरामीं राहू लागल्यानतर त्यानी तेथील देवालयाचा जीर्णोद्धार करून श्रीच्या भक्तीचा दिगत प्रसार करावयाचा निश्चय केला. स्वामींचे मुख्य दैवत श्री गणपति हे असून त्याची उपासना ते पूर्वीप्रमाणे सकष्टी चतुर्थीस एका पायावर चद्रोदयपर्यंत उभे राहून करीत असत. श्रावणमासीं एकवीस दिवसपर्यंत एकासनीं गुफेमध्ये बसून जप करीत असत व भाद्रपदमासी गणेशचतुर्थीस बाहेर येऊन श्री गणपतीचा मोठा उत्साह करीत असत. बाळाजी विश्वनाथ व चिपळूणचे सुभेदार ह्याची स्वामींवर निष्ठा जडल्यामुळें ते स्वामींस मदत करूं लागले व त्याप्रमाणें इतर लोकही भक्तिभावानें स्वामींच्या सत्कार्यास हातभार लावूं लागले. ह्यामुळे श्री परशुरामक्षेत्रीं स्वामींचा भक्तसप्रदाय बराच वाढून तेथील पुराणप्रसिद्ध देवस्थानाचा ऊर्जित काल लवकरच प्राप्त झाला.

श्री परशुरामक्षेत्रीं पुरातन काळापासून प्रसिद्ध असलेलें भार्गवाचें प्राचीन

देवालय अगदीं जीर्ण दशेस आलें होतें. त्याचा जीर्णोद्धार करावा अशी इच्छा स्वामींस झाली. तत्प्रीत्यर्थ त्यानीं भिक्षाद्रव्य सपादन करण्याचा उद्योग सुरू केला. श्री गजाननाचें तांबडें निशाण व एक कर्णा बरोबर घेऊन स्वामींची स्वारी इ० स० १७०७ मध्यें भिक्षेस निघाली. ती विशाळगडापर्यंत जाऊन बरेंच द्रव्य मिळवून परत आली. भिक्षाद्रव्य जतन करून ठेवण्याकरिता त्यानीं उद्धव ऊर्फ उधा नामक एक गुजर आपल्या जवळ ठेविला, आणि देवाच्या गाई वगैरेंचें सरक्षण करण्याचें काम बाळ गोळी यास सांगितलें. नंतर हळू हळू देवालयाचा कारखाना सुरू केला.

ह्याच सुमारास महाराष्ट्रामध्यें राज्यक्रांति घडून आली. औरंगजेब बादशाहा ता० २० फेब्रुवारी इ० स० १७०७ रोजी मृत्यु पावल्यानतर, शाहूमहाराज औरंगजेबाचा पुत्र अजीमशाहा व शहाजादी रोषनार ह्यांची परवानगी घेऊन दक्षिणेंत आले. परतु त्या वेळीं सर्व प्रांत ताराबाई व तिचे अनुयायी सरदार ह्याच्या ताब्यांत असल्यामुळे शाहु महाराजास त्यांच्या बरोबर लढाई करणे भाग पडलें. त्यांची व ताराबाईच्या पक्षाच्या लोकाची खेड येथें मोठी लढाई झाली. तीत त्याचा जय होऊन ते चंदन वंदन किल्ल्याजवळ येऊन पोहोचले. तेथें त्यांस बराच अडथळा झाला. तो सर्व प्रांत पंतप्रतिनिधीच्या ताब्यांत असल्यामुळे तो अल्पायासानें हस्तगत होईना. तेव्हा शाहु महाराजांस चंदन वंदन किल्ले हस्तगत करून तेथेंच प्रतिपक्षाशी झुंजत कांहीं दिवस राहावें लागलें. हें वर्तमान स्वामींस कळतांच स्वामीनी आपले कटिसूत्र व कौपीन शाहु महाराजांस प्रसाद ह्मणून पाठविली, व त्यांना "तूं यशस्वी होऊन राज्याराम करशील" असा आशीर्वाद दिला. स्वामी भगवद्भक्त, तपस्वी, वरदी, महापुरुष, त्यांचा प्रसाद आपणास कल्याणकर, असें समजून, शाहु महाराजांनीं तो मोठ्या भक्तीने ग्रहण केला. तों लवकरच शाहु महाराजांना विजय प्राप्त होऊन साताऱ्याची गादी मिळाली. शाहु महाराज शके १६२९ सर्वजित नाम संवत्सरे पौष्य शुद्ध पौर्णिमा रोजीं साताऱ्यास येऊन माघमासीं सिंहासनाधीश्वर झाले. सत्पुरुषाच्या वरप्रसादानें आपणास यश प्राप्त झालें असे समजून ते तेव्हांपासून स्वामीस फार पूज्य मानू लागले.

शाहु महाराज हे महाराष्ट्रसाम्राज्याचा अभ्युदय करण्याकरितां उत्तरेकडून

येऊन छत्रपतीच्या तक्ताचे अधिपति झाले, त्याप्रमाणें त्यांचें प्रधानपद स्वीकारून त्या साम्राज्याच्या वैभवाचा विस्तार करण्याकरितांच कीं काय, **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ हे **कों**कणांतून देशावर आले. **जं**जिऱ्याच्या **ह**बशाच्या नौकरीमध्यें **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ व त्याचे बंधु **जा**नोजी **वि**श्वनाथ असे इ० स० १६९८ साली होते. त्या वेळी **ह**बशाचा मुख्य अधिपति **सि**द्दी **का**सीम हा होता. हा फार शूर असल्यामुळे ह्याजकडे **औ**रंगजेबानें **मों**गल आरमाराचें नायकत्व दिलें होते. त्याने **शि**वाजी महाराजाच्या कारकीर्दीपासून **म**राठ्याचे वर्चस्व कमी करण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता. **औ**रंगजेबाचा सरदार **इ**यादिकत खान ह्याने इ० स० १६९० मध्ये **रा**यगड सर केला, त्या वेळी त्याने चांगलें साहाय्य केले होतें. तात्पर्य, तो **म**राठ्यांचा पूर्ण द्वेष्टा असल्यामुळे त्याने आपल्या ताब्यांतील हिंदुप्रजेस फार त्रास दिला होता. त्यामुळें **कों**कणातील सर्व प्रजा अगदीं वैतागून गेली होती. **बा**ळाजी **वि**श्वनाथांचे बंधु [1]**जा**नोजी **वि**श्वनाथ ह्यास त्याने गोणत्यांत घालून समुद्रांत बुडविले. त्यामुळें **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ भयभीत होऊन देशावर आले. ही गोष्ट स्वामीची व त्याची भेट झाल्यानतर तीन चार वर्षांनी ह्मणजे इ० स० १७०२ च्या सुमारास घडून आली असावी. **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ ह्यांस स्वामीच्या आशीर्वादाचें पूर्ण अभय असल्यामुळे त्यानी आपला धीर न सोडतां देशावर येऊन उद्योग धंदा पाहण्यास सुरुवात केली. प्रथमतः ते **शं**कराजी **ना**रायण **स**चीव ह्यांचे पदरीं राहिले. नंतर **ध**नाजीराव जाधव याची नोकरी स्वीकारिली. इ० स० १७०७ मध्यें **ध**नाजीराव **जा**धवांनीं **शा**हु महाराजांच्या पक्षास मिळून त्यास पूर्ण साहाय्य

---

१ जानोजी विश्वनाथ ह्यांस गोणत्यांत घालून बुडविले त्याचें कारण असें कीं;—बाळाजी विश्वनाथ हा हबशाचा नौकर असून आंतून कान्होजी आंग्र्याशीं पत्रव्यवहार करीत होता व त्याच्या सल्ल्यानें आंग्रे हबशावर स्वारी करण्याच्या तयारीत होते अशी बातमी कोणीं हबशास कळविली. तेव्हां हबशानें बाळाजी विश्वनाथास पकडण्याकरितां आपले लोक पाठविले. परंतु बाळाजी विश्वनाथ त्यांच्या हातीं न लागतां पळून गेला. ह्मणून हबशाने त्याचा सूड उगविण्याकरितां त्याच्या भावास पकडून गोणत्यांत घालून बुडविले. एकाचें प्रायश्चित्त दुसऱ्यास देण्याचा पूर्वीं प्रघात होता, त्याचेंच हें उदाहरण होय!

केल्यामुळे, त्यानी राज्यारूढ होताच त्यास सेनापतीचा हुद्दा सांगितला होता. **जा**धव-रावासारख्या प्रसिद्ध पुरुषाचा आश्रय मिळाल्यामुळे **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ ह्यास आपली कर्तृत्वशक्ति दाखविण्याचे अनेक प्रसंग आले, आणि त्याचा नावलौकिक **शा**हु महाराजाच्या कानी गेला. **ध**नाजी **जा**धवराव वारल्यानंतर **शा**हु महाराजानी ता० २० आगस्ट इ० स० १७११ मध्ये **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ ह्यांस 'सेनाकर्ते' असा किताब दिला. ह्यानंतर त्यांनी अनेक बिकट प्रसंगी आपले चातुर्य व्यक्त करून व वेळोवेळी अनेक पराक्रम दाखवून **शा**हु महाराजाची पूर्ण कृपा संपादन केली. त्यामुळे 'हे यशस्वी, व फौजेचे व मुत्सद्दीपणाचे कामायोग्य, मर्द माणूस' असे समजून **शा**हु महाराजानी, **ब**हिरोपंत **पिं**गळे याजकडील **पे**शवेपदाची वस्त्रे दूर करून, ता० १६ नोव्हेंबर इ० स० १७१३ ह्या रोजी, मौजे **मां**जरी प्रांत **पु**णे येथे त्यांस **पे**शवेपदाची वस्त्रे दिली. **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ ह्यास ही प्रधानगिरीची वस्त्रे प्राप्त करून देण्याचे कामी **ब्र**ह्मेंद्रस्वामी ह्याची उत्कृष्ट मदत झाली असावी ह्यात शंका नाही.

बाळाजी **वि**श्वनाथ **चि**पळुणाहून **सा**ताराप्रांतीं आल्यानंतर इ० स० १७०७ मध्ये **जं**जिऱ्याचा **ह**बशी **सि**द्दी **का**सीम हा मृत्यु पावला, व त्याचे गादीवर **या**कुदखान **सि**द्दी **सु**रूर हा बसला. हा स्वभावाने साधा असून **सि**द्दी **का**सीम ह्याप्रमाणे हिंदुद्वेष्टा नव्हता. हा '**या**कूदखान' ह्या एकेरी नावाने प्रसिद्ध असून ह्यास '**ब**डेखान' असेही ह्मणत असत. **ब्र**ह्मेंद्रस्वामीची प्रसिद्धि **चि**पळूण प्रांतामध्ये बरीच झाली होती, त्यामुळे **या**कूदखान ह्यासही स्वामीचा महिमा श्रुत झाला. स्वामी केळीच्या पानावर बसून समुद्राची खाडी तरून जातात अशी आख्या **ब**डेखान साहेब ह्यांच्या कानावर गेली. तेव्हापासून ह्या करामती अवलियाचे दर्शन घ्यावे अशी त्यांस इच्छा झाली. त्यांनीं स्वामीस **दं**डाराजपुरीस येऊन कृपा करून दर्शन द्यावे ह्मणून विनंति केली. स्वामींच्या मनांत **खा**न **मु**सलमान ह्मणून दर्शन देऊ नये असा भेदभाव काहीच नसल्यामुळे त्यानी त्याची विनंति मान्य केली; आणि केळीच्या पानावर बसून ते खाडी ओलांडून **दं**डाराजपुरीस गेले. **या**कूदखान ह्याने बुरूजावरून स्वामींची लीला पाहून फार विस्मय केला; आणि स्वामीस सामोरे जाऊन, मोठ्या आदबीने पादशाही खुरनिशात करून, "गुन्हा माफ! गुन्हा माफ!" अशी प्रार्थना केली.

स्वामींनीं त्यास "चित्तांत काही भय न धरणें. समुद्र तरणे आमची सहज वृत्ति असे. यांत काहीं अगाध नाहीं." असे अभयवचन दिले. **खा**नाने स्वामींची समबुद्धि व थोरपणा पाहून त्याचा फार गौरव केला. त्यास किल्ल्यांतील राजवाड्यामध्यें नेलें; त्यांच्या सन्मानार्थ तोफांची सलामी दिली; आणि त्यास बहुमूल्य वस्त्रे अर्पण केली. स्वामीनीही त्यास प्रसाद दिला. स्वामींच्या मनातून **पे**ढे व **आं**बडस हे दोन्ही गाव आपल्या देवस्थानास इनाम असले ह्मणजे श्रीची पूजा-अर्चा व उत्सव-महोत्सव निर्वेधपणे चालेल आणि **मु**सलमानाचा त्रास देवस्थानास पोहोचणार नाही. ह्मणून त्यानी **खा**नसाहेबांकडून दोन्ही गावच्या इनाम सनदा करून घेतल्या. त्याचप्रमाणे देवस्थानाच्या इमारतीचा कारखाना चालू केला होता त्याची देखरेख करण्याकरिता **बा**पूजीपत **तां**बे ह्मणून एक कारकून मागून घेतला. ह्याप्रमाणें स्वामींनीं आपल्या सद्गुणप्रभावानें व सप्रेम वर्तनानें **या**कूदखान ह्यावर छाप बसवून आपले इष्ट कार्य साधून घेतले. ही हकीकत इ. स. १७०८ नतर घडून आली.

ह्यानतर एक वर्षानें **बा**पूजीपताची बहीण **रा**धाबाई व तिचा पुत्र **चि**मणाजी **कृ**ष्ण **भा**गवत हे स्वामींच्या सेवेस **प**रशुराम येथे येऊन राहिले. **चि**मणाजी **कृ**ष्ण याचे वडील **कृ**ष्णाजी **ब**ल्लाळ व त्यांचे बधु **ना**रो **ब**ल्लाळ हे मौजे **सो**नवडे तालुके **सं**गमनेर येथील कुळकरणाचे वृत्तीवर नांदत होते. **कृ**ष्णाजीपतास पुत्र एक, **चि**मणाजीपत; व **ना**रोपतास पुत्र दोघे, **सं**भाजीपत व **अं**ताजीपत. **कृ**ष्णाजी **ब**ल्लाळ व **ना**रो **ब**ल्लाळ ह्यांचा काळ झाल्यानतर **सं**भाजीपंत व **अं**ताजीपत ह्यांनीं विभक्त संसार केला. परतु **चि**मणाजी **कृ**ष्ण यास पोटशूळाची व्यथा निर्माण झाल्यामुळे ते फार त्रस्त झाले. तेव्हा त्यांची सापत्न माता **रा**धाबाई हिने **धा**मापूर नजीक **दे**वरुख येथें येऊन देवाची सेवा केली. तेथें तिला दृष्टांत झाल्यावरून ती **चि**मणाजीपतास बरोबर घेऊन **बा**पूजीपंताचे विद्यमानें **प**रशुरामास गेली. तेथें उभयतांनीं श्री स्वामींचे दर्शन घेऊन त्यांची सेवा चालविली. **चि**मणाजीपतांचे व **बा**पूजीपंतांचें नातें आहे असें समजून स्वामींनीं त्यावर विशेष कृपा केली व त्याची पोटशूळाची व्यथा अगदीं नाहींशी केली. तदनतर स्वामींनीं त्यांस आपल्या हाताखालीं घेऊन देवालयाचें काम काज सांगितलें व **म**हिपतगडीं जाऊन **शि**वाजीमहा-

राजांचे कारकीर्दीचा चुना आणवून देवालयाचा कारखाना ज्यारीनें चालविला. स्वामी चतुर व मनुष्याची परीक्षा करण्यांत फार दक्ष असल्यामुळें त्यांनीं **चि**मणाजीपंताच्या प्रामाणिकपणाबद्दल व शुद्ध भावाबद्दल आपली खात्री करून घेतली आणि त्यास आपला आश्रय देऊन त्यास चार रुपये दरमहा करून आपल्या देवस्थानाच्या पोतदारीचें काम सांगितलें. **बा**पूजीपंत लिहिण्याच्या कामावर होते. त्यांस पांच रुपये दरमहा करून फडणिशीचें काम सांगितलें. नंतर त्यांनीं **चि**मणाजीपंतास **धों**डोपंत **स**प्रे ह्याची कन्या देऊन लग्न केलें. ह्याप्रमाणें उभयतांवर प्रेम करून स्वामींनीं त्याना नांवारूपास आणिलें. पुढें स्वामींचा कारखाना वाढत चालला व **बा**पूजीपतांस काम फार पडूं लागलें. ह्मणून त्यांनीं, त्यांचे बंधु **धों**डो **भा**स्कर **तां**बे, **क**ल्याण प्रांतातील हशमी सरदार **गौ**रोजी **ला**टे(?) ह्मणून होते त्यांचे पदरी होता, त्यास आणवून चिटणिशीचें काम दिलें. ह्याप्रमाणे **बा**पूजीपत, **चि**मणाजीपत, व **धों**डोपत असे त्रिवर्ग एकरूपें, एका मायेनें, स्वामींच्या सेवेत तत्पर राहिले. स्वामींच्या देवस्थानाचा जसजसा उत्कर्ष होत चालला तसतसा स्वामीनी ह्या त्रिवर्गाचा उत्कर्ष केला. हे पुढील वृत्तांतावरून समजून येईलच.

भाग २ रा.

कोंकणप्रांताचा त्याग
आणि
महाराष्ट्रदेशांत आगमन.

ब्रह्मेंद्रस्वामी अरण्यामध्यें एकांत स्थानीं तपश्चर्या करीत बसण्याचें आपलें व्रत एकीकडे ठेवून, प्रसिद्धपणें **प**रशुरामी राहूं लागले; व देवालयाचा जीर्णोद्धार करावयाचा निश्चय करून तत्प्रीत्यर्थ द्रव्य व इनामगांव मिळविण्याचा यत्न करूं लागले; हें वाचून कोणास अशी शंका उत्पन्न होईल कीं, ही एवढी उपाधि स्वीकारण्याचें स्वामींस प्रयोजन काय? ह्याचें उत्तर स्वामीची स्वधर्म व स्वराज्य ह्यां-

वरील निस्सीम व अहेतुक भक्ति हीच होय. स्वामी श्री **पर**शुरामीं प्रगट झाले त्या वेळीं तेथील देवब्राह्मणाचा अगदी उच्छेद झाला होता व यवनांच्या तापामुळे सर्व प्रजा फार त्रस्त झाली होती. ह्मणून स्वामींनी देवालयाचा जीर्णोद्धार व जागोजाग श्रीची स्थापना करावयाचा हेतु धरून, द्रव्य व इनाम गांव मिळविण्याचा उद्योग आरभिला. वस्तुतः स्वामी स्वतः निरिच्छ तपस्वी असल्यामुळे त्यांना कोणत्याही प्रकारें स्वार्थसाधनाची इच्छा नव्हती. परंतु त्याचा अतर्हेतु जगांतील कोणत्याही खऱ्या देशभक्ताप्रमाणे देशोद्धाराचा असल्यामुळें त्यांनीं श्री **रा**मदास स्वामींप्रमाणे अलिप्त राहून सर्व राजकारणे चालविलीं असे त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येतें. श्रीची उपासना व भक्ति ह्यांचा 'दिगत' प्रसार व्हावा व **म**हाराष्ट्रराज्याचा अभ्युदय होऊन सर्व देशबांधव सुखी व्हावेत असा स्वामींचा उच्च मनोरथ असल्यावांचून त्याना राजकारणांत पडण्याचें दुसरें कोणतेही कारण नव्हतें. ह्याच उच्च मनोरथास स्वामींनीं आपल्या हृदयात जागा दिल्यामुळें **म**हाराष्ट्राचें अपरिमित कल्याण झालें ह्यात शंका नाही. स्वामी राजकारणांत केव्हापासून पडू लागले व त्यांचा **म**हाराष्ट्रांतील मोठमोठ्या सरदारांशीं कसा व केव्हां परिचय झाला हें समजण्यास मार्ग नाहीं. तथापि स्वामी, **शि**वाजी, **सं**भाजी व **रा**जाराम ह्या तिन्ही **छ**त्रपतींच्या कारकीर्दींचे चांगले माहितगार होते व त्या वेळच्या सर्व घडामोडी त्यांस पूर्ण अवगत होत्या असें मानण्यास सबळ पुरावा[१] आहे. त्यांच्या कित्येक पत्रांत **औ**रंगजेब, **शि**वाजी ह्यांचे उल्लेख आहेत, एवढेंच नव्हे तर **जा**वलीचे **चं**द्रराव **मो**रे व **मौ**नीबोवा गोसावी ह्यांचे दृष्टांतही दिलेले सांपडतात. **शा**हु महाराजांस त्यांनी प्रसाद पाठविला व **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ ह्यांस आशी-

---

१ स्वामीनी रघोजी भोंसले ह्यास लिहिलेल्या पत्रांत (लेखांक २९५ पहा) बापूजी भोंसले व संताजी भोंसले ह्यांस साह्याय्य केल्याची पूर्वीची हकीकत दिली आहे. ती वाचली ह्मणजे स्वामींचा महाराष्ट्राशीं फार जुना संबंध असला पाहिजे असें दिसून येतें. बापूजी भोंसले ह्यांस स्वामींनी हबशाकडून सोडविल्याचा उल्लेख केला आहे तो खरा असावा. 'नागपूरकर भोंसल्यांचे कागदपत्र' लेखांक २ रा ह्यांत कोल्हटकरांची जी कैफियत आहे तींत बापूजीस हबशानें त्रास दिल्याचा उल्लेख आहे.

र्वाद देऊन प्रत्यक्ष प्रधानपद मिळवून दिले. परंतु ह्यासंबधाचे अस्सल पत्रव्यवहार अद्यापि उपलब्ध झाले नाहींत. त्यामुळे त्या कागदपत्रांच्या अभावीं ह्याबद्दलची मनोरंजक हकीकत विस्तृतपणें येथे देता येत नाहीं.

स्वामींनी **जंजिऱ्याचा हबशी सिद्दी याकूदखान** ह्यास प्रसन्न करून त्याजकडून **पेढें** व **आंबडस** हे दोन गाव इ० स० १७०८ नतर मिळविले; तेव्हां स्वामींचा व **हबशांचा** सबंध केव्हांपासून जडला ह्याची सरासरी अटकळ करिता येते. ह्यानतर स्वामींचा व **परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि** व **कान्होजी आंग्रे** ह्याचा परिचय झाला असावा. **कोंकणामध्ये प्रतिनिधि** व **आंग्रे** ह्याचा अमल अधिक असल्यामुळे स्वामींची व त्यांची ओळख होऊन त्यांची स्वामींवर भक्ति जडली असावी. स्वामींस वर निर्दिष्ट केलेले **पेढे** व **आंबडस** हे दोन गांव **हबशाकडून** इनाम मिळाले होते, ह्यापैकीं मौजे **पेढें** हा गाव **हबशाच्या** अमलात असल्यामुळें तो दरोबस्त इनाम मिळाला होता. परतु **आंबडस** गांव अर्धा **महिपतगड** तर्फेनें **प्रतिनिधींच्या** अमलात असल्यामुळें तो स्वामींस अर्धा इनाम मिळाला होता. तो दरोबस्त इनाम करून घेण्याकरितां स्वामीनी **परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि** ह्यांस विनति केली. त्याप्रमाणें **प्रतिनिधींनीं** स्वामींची योग्यता जाणून तो गांव **महिपतगड** तर्फेनें इनाम करून दिला. पुढे स्वामींचा व **प्रतिनिधींचा** स्नेहसबध दृढतर होऊन, राजकारणप्रसगांत त्यानीं **प्रतिनिधींस** चांगलें साहाय्य केल्यामुळे, **प्रतिनिधींनीं** स्वामींस मौजे **डोलें** व **महाळुंगे** तर्फ **पांवस** हे दोन्ही गांव **महिपतगडतर्फेनें शाहु** महाराजांच्या मुद्रेनिशीं निमे इनाम करून दिले[1]. ह्यावरून इ० स० १७१० पासून स्वामींचा **महाराष्ट्राच्या** राजकारणांत

---

१ काव्येतिहाससंग्रहांतील ब्रह्मेंद्रस्वामींच्या चरित्रांत जी माहिती दिली आहे त्यावरून हे गांव परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि ह्यांनीं स्वामींस इनाम करून दिले असे दिसते. परंतु 'सातारा ग्याझिटियर'करितां लिहिलेल्या माहितीमध्यें हे गांव शके १६४२ ह्मणजे इ० स० १७२० मध्यें इनाम दिले असे लिहिलें आहे. तो सन खरा मानिला तर ह्या वेळी परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि हयात नसून त्यांचे पुत्र श्रीनिवास परशुराम हे असले पाहिजेत. परशुरामपंत ह्यांचा काल ता० २७ मे इ० स० १७१८ रोजीं झाला.

हळूहळू प्रवेश होत चालला व त्यांच्यावर छत्रपतीच्या प्रमुख सरदारांची निष्ठा बसू लागली असे ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

स्वामी इ० स० १७२० पूर्वी वरघाटें कधी आले होते किंवा नाही ह्याची विश्वसनीय माहिती मिळत नाहीं. तथापि त्यांचा व शाहु महाराजांचा चांगला परिचय असून पत्रव्यवहार देखील चालू असावा असा तर्क करण्यास जागा आहे. बाळाजी विश्वनाथ व चिमणाजी दामोदर ह्या दोन प्रमुख महाराष्ट्र-सरदाराचा व स्वामींचा पत्रव्यवहार होता हे तर निश्चित आहे. बाळाजी विश्वनाथ ह्यांच्या ता० २८ एप्रिल इ० स० १७१५ च्या (लेखांक १९) पत्रावरून स्वामीची व त्यांची पैशाची देवघेव होती असे स्पष्ट दिसून येते. बाळाजी विश्वनाथ ह्यांस स्वामी द्रव्यद्वारे उत्कृष्ट मदत करीत असत, व त्यांस राजकारणप्रसंगी वेळोवेळी सल्ला मसलत देत असत हें निर्विवाद सिद्ध आहे. स्वामींनी चिमाजी आपास लिहिलेल्या एका पत्रांत (लेखांक २८३) "नाना माझा होता तो एकनिष्ठ होता. सय्यदांचा सल्ला झाला त्यामुळे इतकें अभीष्ट झाले. दिल्लीची मसलत सुरू झाली." इत्यादि उद्गार काढिले आहेत. त्यावरून व वेळोवेळी बाळाजी विश्वनाथ ह्यांच्या भक्तीविषयीं केलेल्या स्तुतीवरून बाळाजी विश्वनाथाच्या कारकीर्दीतील मराठ्यांच्या राजकारणांत स्वामींचे वर्चस्व चांगलेच असले पाहिजे हें उघड होते. बाळाजी विश्वनाथ ह्यांचे व स्वामींचें विशेष दळणवळण असल्यामुळें त्यांचे पुत्र बाजीराव व चिमाजी आपा ह्यांवर स्वामींची फार कृपा जडली असावी व त्यांनाही स्वामींची योग्यता कळल्यामुळें त्यांच्याविषयी पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली असावी ह्यांत शंका नाहीं. बाळाजी विश्वनाथ सासवड मुक्कामीं ता० २ एप्रिल इ० स० १७२० रोजीं मृत्यु पावले. नंतर त्यांचे वडील पुत्र बाजीराव ह्यांस मसूर मुक्कामीं ता० १७ एप्रिल इ० स० १७२० रोजी पेशवेपदाचीं वस्त्रें मिळालीं. ह्या वेळचे स्वामींचे कागदपत्र उपलब्ध झाले, तर बाजीरावास प्रधानगिरीचीं वस्त्रें देण्यांतही स्वामींची शाहु महाराजांजवळ शिफारस असावी असें दिसून येईल. परंतु अस्सल कागदपत्रांच्या अभावामुळें ह्या सर्व घडामोडींमधील स्वामींची चळवळ समजण्यास मार्ग नाहीं. तथापि ह्या प्रसंगास स्वामी शाहु महाराजांस भेटण्याकरितां मुद्दाम आले असावेत व त्यांच्या वजनाचा चांगला उपयोग झाला असावा असें मानण्यास एक

आधार आहे. धावडशी गाव स्वामींस सन इहिदे अशरीन ह्मणजे सन १७२०–२१ ह्या वर्षाच्या माघ शुद्ध नवमीस इनाम मिळाल्याचा अगदीं पहिला उल्लेख धावडशी सस्थानच्या दप्तरात सापडतो. त्यावरून स्वामींनीं शाहु महाराजाची मर्जी प्रसन्न करून बाजीरावास पेशवाईचीं वस्त्रें मिळवून दिलीं व नतर हे इनाम मिळविलें असावे असे दिसतें.[1]

स्वामींचा कीर्तिनाद सर्व कोंकणप्रांतामध्ये दुमदुमू लागून कान्होजी आंग्रे, प्रतिनिधि व हबशी हे स्वामींची चरणसेवा मोठ्या भक्तीनें करू लागले होते. त्यामुळें स्वामींचा कारखाना नावारूपास येऊन श्री परशुराम येथील देवालय, श्री रेणुकेचे देवालय, गणपतीचें देवालय, मारुतीचें देवालय, धर्मशाळा, पोंवळी, दीपमाळा, व मुख्य देवालयाचा सभामडप इतकीं कामें पुरीं झाली होतीं. श्री परशुराम येथें ब्राह्मणाची वस्ती अगदी नव्हती ती स्वामींच्या प्रयत्नानें विशेष होत चालली. हबशाच्या दहशतीमुळें परागदा झालेले देवाचे पुजारी देवासमीप येऊन राहिले. स्वामींनीं सर्व लोकाचा चरितार्थ यथायोग्य रीतीनें चालावा अशी तजवीज केली. देवास मिळालेल्या इनाम गांवावर बापूजीपंत, चिमणाजीपत व धोंडोपत ह्यांचे नातेवाईक आणवून त्यांची योजना केली. चिमणाजीपताचे मामा त्रिंबक कृष्ण मोघे व चुलत बधु संभाजी नारायण हे सुवर्णदुर्गास आंग्रे ह्यांचे पदरी चाकरीस होते. त्यांना चारचार रुपये दरमहा करून आपले पदरीं ठेविले. त्रिंबक कृष्ण ह्यांची गोठणे येथील कामावर योजना केली, व संभाजी नारायण ह्यास परशुरामीं श्रीसन्निध ठेविलें. नतर त्यांचे बधु अंताजी नारायण आले. त्यांस मौजे आंबडस येथें ठेविलें. तेथें स्वामींची बाग होती. तेथील देखरेख व जाबसाली कागदपत्राची ने आण हीं कामें त्यांकडे सोपविलीं. ह्याप्रमाणें स्वामींचा कारखाना वाढत चालला.

---

१ धावडशीची अगदी पहिली सनद आह्मास उपलब्ध झाली नाहीं. ती उपलब्ध झाली असती ह्मणजे ह्या सनाची पक्की खातरी झाली असती. धावडशी ह्या गांवीं मूळ धावड लोकांची वस्ती असून तेथे पुढे स्वामींनीच गांव वसविला. स्वामी पूर्वी साताराप्रांती आले ह्मणजे धावडशीनजीक मेरुलिंग नामक डोंगर आहे तेथें राहत असत. त्या स्थानास नजीक व छत्रपतीच्या राजधानीस जवळ असें पाहून हे धावडशी गांव स्वामींनीं पसंत केलें असावें.

श्री परशुराम येथील देवस्थानाची पूजाअर्चा महोत्सव मोठ्या थाटानें होऊं लागला. स्वामींच्या वार्षिक नियमाप्रमाणें त्यांची श्रावणमासची समाधि यथासांग होऊन समाप्तीचे दिवशीं मोठा समारभ होऊं लागला. भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीचे दिवशीं स्वामी आपल्या समाधिस्थानांतून बाहेर येत. त्या दिवशीं त्यांचें भक्तिभावानें दर्शन घेण्याकरितां आंग्रे व हबशी यांजकडील सरदार व केव्हां केव्हा खाशा स्वाऱ्या येत असत. त्या दिवशीं आंग्रे यांजकडील दोन तीनशें बरकंदाज व हबशी यांजकडील सिद्दी शिपाई स्वामींस बदुकांची सलामी देत असत. नंतर स्वामींस पालखींत बसवून मोठ्या आनदोत्सवाने श्री परशुरामीं देवासन्निध आणीत. नतर तेथें कीर्तनादि उत्सव होऊन व दुसरे दिवशीं अन्नसंतर्पण होऊन समाधीची सांगता होत असे. आंग्रे व हबशी ह्यांचे नेहमीं वैर असे; परतु ह्या उत्सवप्रसगीं उभयतांचे लोक स्नेहभावानें वागून स्वामीचा प्रसाद घेण्यास सारखेच उत्सुक असत. ह्यावरून स्वामींनीं सर्व लोकांशीं प्रेमभावानें वागून त्याची अतःकरणे कशीं आकर्षित केलीं होती हे चागले व्यक्त होते.

स्वामींचा व आंग्र्यांचा जो पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला आहे त्यावरून कान्होजीचा व स्वामीचा फार जुना स्नेह असावा असे दिसून येते. ह्या घराण्यावर स्वामीचा विशेष लोभ असल्यामुळे ह्या घराण्यांतील पुरुषांच्या हातून जीं राजकारणें झालीं, त्या सर्वांत स्वामींचें अल्पबहुत अग होतें. ह्यासबधाची विस्तृत हकीकत स्वामीच्या राजकारणाच्या वर्णनांत दिली आहे. कान्होजी आंग्र्याच्या ता० ९ एप्रिल इ० स० १७२५ पत्रांवरून (ग्रं० ले० १७४) स्वामींचा श्री परशुराम येथील उत्सव त्या वेळपर्यंत उत्तम प्रकारें चालला असावा व स्वामी तोंपर्यंत बहुतेक कोंकणप्रांतातच राहात असावेत असें दिसतें. परतु ह्यापुढे स्वामी महाराष्ट्रांतील नाजूक राजकारणप्रसंगानिमित्त किंवा अन्य कारणास्तव, सातारा प्रांतीं विशेष येऊं जाऊं लागले असावेत. काव्येतिहाससंग्रहांतील बखरीमध्यें "सन खमस अशरीनांत श्रीस्वामी घांट चढोन साताऱ्यासी शाहु महाराज यांजकडे आले. राजश्रीस वर्तमान कळतांच सामोरे जाऊन, सन्मानेंकरून वाड्यांत आणून, पूजा करोन, तीन गांव मौजे धावडशी तर्फ परळी, मौजे वीरमाडें प्रांत कऱ्हाड व मौजे अनेवाडी तर्फ कुडाळ हे तीन गांव राजांनीं दरोबस्त कुलबाब कुलकानू इनाम देऊन राज-

पत्र करून दिल्हीं. (पृ० १३)" असा मजकूर आहे. ह्यावरून सन खमस अशरीनांत ह्मणजे इ० स० १७२४–२५ ह्या सालीं, स्वामी सातारा प्रांतीं आले असे सिद्ध होते. ह्यानतर स्वामींनीं इ० स० १७२५–२६ सन सीत अशरीन मध्यें बाजीराज बल्लाळ पेशवे ह्याचेकडून मौजे पिंपरी तर्फ कडेपठार हा गांव इनाम करून घेतला. राजशक ५२ ह्मणजे इ० स० १७२६ ह्या वर्षी श्रीमत छत्रपति शाहु महाराज ह्यानीं जोत्याजी केसरकर ह्यास दिलेले अस्सल आज्ञापत्र आह्मास उपलब्ध झाले आहे. त्यावरून स्वामींकडे मराठ्यांच्या तर्फेने इ० स० १७२६ मध्यें आठ गाव इनाम होते असे दिसते. हे आज्ञापत्र येणेप्रमाणेः—

"स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ५२ विश्वावसूनाम सवत्सरे भाद्रपद बहुल त्रयोदशी गुरुवासरे क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शाहु छत्रपति स्वामी याणीं राजमान्य राजश्री जोत्याजी केसरकर आा सरदेशमुखी यांणीं आज्ञा केली ऐसीजेः—श्री येथील महोत्सवास गाव कुलबाब कुलकानू देखील सरदेशमुखी स्वराज्य व मोंगलाई इनाम दिल्हे असेत. बितपशीलः—

कोंकण प्रांतें.	वरघांट प्रांतें.
१ मौजे माहुलगे ताा पांवस	१ मौजे इडमिंड (वीरमाडें)
१ मौजे डोरले ताा पांवस	१ मौजे अनेवाडी
१ मौजे कळवुसी	१ मौजे पिंपरी
१ मौजे नायसी	१ मौजे धावडशी
४	४

येणेंप्रमाणे आठ गांव दिल्हे असेत. तेथील सरदेशमुखीचा ऐवज होईल तो श्रीकडे पावेल. तुह्मीं सरदेशमुखीचा तगादा न करणें. खलेल न करणें.

---

१. ह्या गांवांची अस्सल इनामपत्रे आह्मांस उपलब्ध झालीं नाहीत त्यामुळें त्याची बरोबर मित्ती देता येत नाही. पिपरी गांवाबद्दल विष्णु गोपाळ भागवत ह्यांनीं ता० १९ माहे मे इ० स० १८४९ साली दिलेल्या कैफियतीची नक्कल आह्मांस मिळाली आहे. तीत पिपरीबद्दल बाजीराव पंडित प्रधान ह्यांनीं दिलेल्या ताकीदपत्राची तारीख छ २९ मोहरम सुरु सन सीत अशरीन ही दिली आहे. ह्यावरून त्याच समयास हा गांव मिळाला हें स्पष्ट आहे.

प्रतिवर्षी नूतन पत्राचा आक्षेप न करणे. या पत्राची प्रती लिहून घेऊन मुख्य पत्र भोगवटियास देणें. जाणिजे. बहुत काय लिहिणे." (मोर्तब.)

ह्या आज्ञापत्रांत **ह**बशाकडून मिळालेल्या **पे**ढे व **आं**बडस ह्या गावाचा उल्लेख नसणें साहजिक आहे. कारण, तेथे **म**राठ्याचा अमल नव्हता. ह्या आज्ञापत्राच्या सालापासून म्हणजे इ० स० १७२६ पासून स्वामीच्या अस्सल कागदपत्रांनीं सिद्ध झालेल्या चरित्रास सुरुवात होते. स्वामींनीं **शा**हु महाराजाकडून मिळालेल्या **धा**वडशी, **अ**नेवाडी आणि **वी**रमाडे ह्या तिन्ही गांवी अनुक्रमे त्या गावचेच रहिवासी **बा**ळाजी **ह**रि **अं**तुरकर, **जा**नो **म**हादेव **जो**शी आणि **ह**रि **टि**ळक असे तीन इसम देखरेख करण्याकरिता ठेविले. ह्यावरून स्वामींचे **कों**कणातील कारकून अद्यापि देशावर आले नव्हते असें दिसून येते.

इ० स० १७२६ नतर **ह**बशी **सि**द्दी **सा**त ह्याचा व स्वामींचा हत्तीच्या कारणामुळे तटा उत्पन्न झाला व त्यामुळे स्वामीस **कों**कणप्रात त्याग करून देशावर येणें भाग पडले. ती हकीकत येणेंप्रमाणे:–**सि**द्दी **या**कूदखान ह्याचा **अं**जनवेल ऊर्फ **गो**वळकोट येथील सुभेदार **सि**द्दी **सा**त ह्यास **सा**वनूर **बं**कापूर येथील **प**ठाणानें एक हत्ती बक्षीस दिला होता. परतु तो परराज्यातून सुरक्षितपणें **अं**जनवेलीस आणता येईना. कारण, **बं**कापुराहून **अं**जनवेलपर्यंत **म**राठ्याच्या चौक्या जागजागी असल्यामुळे, त्याच्या तडाक्यातून **मु**सलमान **प**ठाणाचा हत्ती सुटून येणे त्या वेळच्या स्थितीप्रमाणे अशक्य होते. तेव्हा हबशी **सि**द्दी **सा**त ह्याने अशी युक्ति योजिली कीं, **ब्र**ह्मेंद्रस्वामी ह्याचे **म**राठीराज्यात चांगले वजन आहे व त्याच्या शब्दाचा कोणी अनादर करणार नाहीं, त्या अर्थी त्यास विनति करून त्याच्याकडूनच हत्ती आणविण्याची काही तजवीज करावी. त्याप्रमाणे त्याने स्वामींस पत्र पाठविले कीं, "आपली आज्ञा सर्व राज्यात मान्य आहे. यास्तव वरघाटे **आ**पा **जो**शी पाठवून **पं**तप्रधान व **पं**त प्रतिनिधि ह्यांचीं दस्तकें आणवून द्यावीं." स्वामींनीं उत्तर पाठविले कीं, "आह्मास भिक्षार्थ **सा**वनूर प्रातें जाणेंच आहे. तुमचे काय हत्ती असतील ते आमच्या समागमे येतील. कोणाच्या दस्तकाचें प्रयोजन नाहीं." ह्याप्रमाणे स्वामींनीं उत्तर पाठविल्यानतर **सि**द्दी **सा**त ह्याने स्वामींच्या बरोबर हत्ती आणण्याकरितां दहा पठाण लोक पाठवून दिले.

स्वामी आपल्याबरोबर **दाद गुरव** कर्णेकरी, **अंताजी नारायण** कारकून, आणि **खंडोजी साळवी** निशाणवाला असा परिवार व **सिद्दी सात** यांजकडील दहा पठाण बरोबर घेऊन **सावनूर बंकापूर** येथे गेले. व तिकडील प्रांतांतील भिक्षाद्रव्य संपादन करून व **सावनूरकर पठाणाचा** हत्ती बरोबर घेऊन **विशाळगड** मार्गानें परत आले. त्यांस मध्यतरीं **विशाळगडच्या** घाटामध्ये **प्रतिनिधींच्या** चौकीदारांनीं अटकाव केला. परंतु स्वामींनी किल्ल्यावरील अधिकाऱ्यास पत्र पाठवून व सर्व हकीकत कळवून हत्ती नेण्याची परवानगी घेतली. **सिद्दी सात** ह्यांनेही **प्रतिनिधींस** अगोदर विनतिपत्र पाठविलें होते, त्यामुळे तेथे विशेष अडचण पडली नाही. तेथून निघाल्यानंतर घांट उतरून स्वामी हत्तीसहवर्त्तमान **कोंकणात** आले. तो **कोंकणच्या** नाक्यावर **मारवजन** येथे **आंग्रे** व **हबशी** ह्याच्या चौक्या होत्या. तेथे दोहीकडील चौकीदारामध्ये तटा उपस्थित झाला. **आंग्रे** याच्या लोकांनी **जयगडची** मदत आणवून हत्ती आपल्या ताब्यांत घेतला आणि तो **जयगडास** पाठवून दिला. स्वामी स्नानसंध्येकरितां मागील मुक्कामावर राहिले, तो इकडे त्यांच्या पश्चात् असा घोटाळा झाला. स्वामी **मारवजनी** येतात तो त्यास हे वृत्त समजलें. तेव्हा त्यांनीं **जयगड** येथील हवालदाराकडे सामोपचाराचा निरोप पाठवून हत्ती परत मागितला. परंतु तो येण्याच्या आतच, ही बातमी **हबशाकडील** लोकांनी **अंजनवेलीस** पोहोचविली, व सुभेदार **सिद्दी सात** ह्यास असे कळविलें की, "गोसावी ह्यानी हत्ती समागमे आणून **मारवजनचे** चौकीवर कज्जियाचे निमित्त करून हत्ती **आंग्रे** याचे लोकाचे स्वाधीन केला."

सिद्दी सात ह्यास ही बातमी कळतांच त्याचा क्रोधाग्नि प्रज्वलित झाला. **सिद्दी सात** हा जातीचा **हबशी** असल्यामुळे हिंदूविषयी त्याचा अगोदर प्रेमभाव कमीच होता. परंतु **जंजिऱ्याचे बडेखान** ह्यांनीं स्वामींचा सत्कार करून त्यांच्याविषयीं अगत्यवाद धरल्यामुळे, सर्व **हबशी** लोकास स्वामीविषयीं बाह्यात्कारें तरी पूज्यबुद्धि बाळगणें भाग पडलें होतें. त्याप्रमाणें **सिद्दी सात** ह्याची स्थिति होती. त्यास आपला बहुमानाचा हत्ती, स्वामींनीं चौकीदाराकडून तंट्याचें मिष करवून, आपल्या जातभाईस दिला; एवढी बातमी कळतांच, त्यास संताप उत्पन्न होऊन, त्यानें एकदम स्वामींच्या **परशुराम**

येथील देवस्थानावर दोन तीनशें लोकांनिशीं शिवरात्रीचे दिवशीं चाल केली. स्वामींचे देवालयाचा कारखाना व सर्व ब्राह्मणांचीं व कारकुनांचीं घरें लुटून जप्त केलीं; आणि लोकांस फार उपसर्ग देऊन देवस्थानाचा अगदीं विध्वंस केला. त्यामुळें सर्व ब्राह्मण भयभीत होऊन आपापले जीव घेऊन पळाले. स्वामींचे तीन इमानी नौकर **चि**मणाजीपत, **बा**पूजीपत आणि **ल**खमोजी **को**ठावळा हे मोठ्या धैर्यानें राहिले. परतु **ह**बशी ह्यानें द्रव्यप्राप्तीकरितां त्यांची फार हालअपेष्टा करून त्यांना मरेमरेपर्यंत मार दिला.

ह्या वृत्तांत स्वामींस समजतांच स्वामींनीं **का**न्होजी **आं**ग्रे ह्यास पत्र पाठविले कीं, "तुमचे लोकानी आमचे समागमे हत्ती होता तो नेला. सबब **सिद्दी सा**त शामल याणे **प**रशुरामीं स्वारी पाठवून, देवब्राह्मणाचा उच्छेद करून, वस्तवानी जप्त करून, बद धरून नेला. कारकुनास मारह्यण करीत आहे, तरी पत्रदर्शनी **ज**यगडकरी यास पत्र पाठवून हत्ती सोडून देववणें. हत्ती न सोडल्यास तुझें कल्याण होणार नाहीं." असे स्वामींचे पत्र जातांच, **का**न्होजी **आं**ग्रे ह्यानीं **ज**यगडचे हवालदारास, पत्रदर्शनीं हत्ती स्वामींचे हवालीं करावा असा हुकूम पाठविला. त्याप्रमाणे त्यांनीं हत्ती स्वामींचे स्वाधीन केला.

हत्ती घेऊन स्वामी दोनचार दिवसानीं **गो**वळकोट येथें आले व लगेच **सिद्दी सा**त ह्यास बोलावणें पाठवून हत्ती त्याचे स्वाधीन केला. तेव्हां **सिद्दी सा**त फार लाचार होऊन स्वामींस शरण गेला; व अविवेकानें केलेल्या अन्यायाबद्दल पश्चात्ताप पावून, "तकसीर माफ करावी" ह्मणून स्वामींची प्रार्थना करू लागला. त्यानें **प**रशुराम येथील देवब्राह्मणांचा उच्छेद करून तें महास्थान अगदीं भ्रष्ट करून टाकिलें, ह्यामुळें स्वामींस अतिशय दुःख झालें होतें. त्यामुळे त्यांनीं, "तुझा हत्ती आह्मीं आणिला तो घेणें. तू अविचार करून देवब्राह्मणांचा उच्छेद केलास. अतःपर तुझाही उच्छेद लवकरच होईल!" असा शाप देऊन ते **प**रशुरामास निघून गेले.

परशुरामीं येतांच तेथें झालेला अनर्थ स्वामींच्या दृष्टीस पडला. तो पाहून स्वामींस अत्यंत दुःख झालें. सर्व देवालय खणून टाकिलें असून देवाच्या मूर्ति फेंकून दिल्या आहेत, आणि **चि**मणाजीपंत, **बा**पूजीपत वगैरे दोन तीन कारकूनमंडळीस मरेमरेतों मारल्यामुळें त्यांची कंठगत प्राण अशी स्थिति झाली आहे,

हा शोचनीय देखावा अवलोकन करिताच स्वामींच्या अंतःकरणांत अनिवार दुःखवेग उत्पन्न होऊन, ते झालेला वृत्तांत कळविण्याकरितां **दंडाराजपुरीस सिद्दी याकूदखान** ह्याजकडे गेले, आणि तेथें बहुत क्रोधयुक्त शापोक्ति वदले. **सिद्दी याकूदखान** स्वामींचा भक्त असल्यामुळे त्यास **सिद्दी सात** ह्याची वर्तणूक नापसत होऊन, त्याने स्वामीस विनति केली कीं, "मजला न विचारिता हें कृत्य **सिद्दी सात** ह्याने केले. त्याचे पारिपत्य करितो. जे नेलें असेल ते माघारे देववितों. स्वामींनी स्वस्थ चित्त करावे. गुन्हा माफ करावा." ह्यावर स्वामी बोलिले कीं, "तुम्ही **ह**बसी लोक, बेइमान, अविचारी. तुमचे राज्यात राहणार नाही. अत पर तुमचे कल्याण नाही." ह्याप्रमाणे स्वामींचें भाषण ऐकून **खान** ह्यानें **सिद्दी सात** ह्यास मोठ्या जरबेनें असे पत्र लिहिलें कीं, "मुल्ला-गो-फकीर लोक याचे बहुत प्रकार आम्ही चालवीत आलों. पुढेंही ज्यादा चालवणे अवश्यक असतां, त्यांचे दरगियास स्वारी पाठवून, तसनस करून चीजवस्त नेली याचे कारण काय? उपरी देखतपत्र याची **पर**शुरामींहून चीजवस्त, जराबाजरा सुतळीचा तोडा आदिकरून, झाडून माघारी देऊन, पावती घेऊन हुजूर पाठविणें. दिकत करून दिसगत केलियासी तुझा बळजा होणार नाही. तगकरी देऊन पारिपत्य होईल." असे पत्र जातांच **सिद्दी सात** ह्याने झाडून सर्व चीजवस्त **पर**शुरामीं पाठवून दिली, आणि स्वामींनी देवाकरितां रत्नजडित हिऱ्यांची तीन मूल्यवान् पदकें केली होती तीं मात्र **खाना**कडे पाठवून दिलीं. **खाना**नी ती स्वामीपुढे टेविली. परतु देवाची पदकें **य**वनानें आपल्या उपभोगार्थ नेली, ती देवाच्या उपयोगाची नाहींत, असे सागून स्वामींनी ती **खाना**स व त्याच्या पुत्रास बक्षीस दिली. ह्या पदकांची किंमत पचवीस हजार रुपये होती. ह्याप्रमाणे स्वामींनी **सिद्दी सात** ह्याची खोड मोडून व देवाची बहुतेक चीजवस्त पुनः परत घेऊन **याकूद**खान ह्याचा निरोप घेतला. त्याने झालेल्या अपराधाबद्दल स्वामींची विनयपूर्वक क्षमा मागितली व त्यांस **पर**शुराम येथील आपले स्थान सोडून जाऊ नये ह्मणून आग्रहपूर्वक विनति केली.

स्वामी श्री **पर**शुरामास आले, व तेथें पूर्ववत् देवस्थानची यथासांग स्थापना करूं लागले. परंतु **सिद्दी सात** ह्यास **दंडाराज**पुरी येथें झालेला प्रकार

असह्य होऊन व त्यांत स्वामींनीं आपली मानखंडणा केली असें वाटून, त्यानें स्वामींस अप्रत्यक्ष रीतीनें उपसर्ग देण्याचा क्रम आरंभिला. शामल दुष्टबुद्धि, बेइमान हें चित्तांत आणून व आतां परशुरामीं आपला निभाव लागणें कठीण आहे असें पाहून, स्वामीनी शाहु महाराजाची भेट घेण्याकरिता व धावडशी येथील व्यवस्था पाहण्याकरितां महाराष्ट्रांत गमन करण्याचा संकल्प केला.

वर दिलेली हत्तीच्या भांडणाची हकीकत स्वामींची बहुतेक कारकीर्द प्रत्यक्ष पाहिलेले त्यांचे कारकून जगन्नाथ चिमणाजी भागवत ह्यांनीं स्वतः लिहिलेल्या बखरीच्या आधारानें लिहिली आहे. ही सर्व खरी असून ह्यासंबंधाचीं पत्रेंही आह्मांस धावडशी संस्थानच्या दप्तरांत सांपडलीं आहेत. हत्तीच्या कारणावरून सिद्दी सात ह्यानें श्री परशुराम येथील देवालयाचा माघ वद्य चतुर्दशीस ह्मणजे शिवरात्रीचे दिवशीं विध्वंस केला. ह्या मित्तीच्या अगोदर सिद्दी सात ह्यानें हत्तीबद्दल दस्तक देण्याविषयीं विशाळगड येथील प्रतिनिधीस लिहिलेलें पत्र आह्मास उपलब्ध झालें आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

"पंडित अजम अकरम गंगाधर कृष्ण दाम मोहबत हु

छ मोहिबान पन्हा मुखलिसान दस्तगाह अजी दिल एखलास सिद्दी सात सुभेदार सलाम बादज सलाम खैर अज्याम सुहुर सन सबा इशरीन मिया व अलफ, अंकी येथील खैरसल्ला जाणवून मोहिब आपली खैरमल्लीं कलमीं मरकूम करीत असिलें पाहिजे. दिगर मोहिबी किताबत छ० ९ रबिलावलची मरसूल केली ते नेकसात वारीद होऊन खुषवख्ती बिशियार जाहली. सावनूर बंकापुराहून हत्ती व तहयेफे यावयाचा ऐसे. त्याचे दस्तकाबाबे व तिकडून आरामशीर येऊन पोहोंचावयाचे बाबें दोस्तीचे जागां मोहिबास कलमीं केलें होतें. त्याचा जबाब कलमीं केला कीं, "फिलबाल पनाळेयाचें दस्तक पाठविलें असे. पंडित अजम कृष्णाजी परशुराम प्रतिनिधि महाराजे यांचे मलाजमतेस गेले असत. तेथून महाराजे यांचेही दस्तक व बाजेसरदाराचीं दस्तकें पाठवितील. मोहिबीं हत्ती आणावयास लोक रवाना करावयाचे ते केले पाहिजेत. येथें आल्यावर त्याजबराबर मुद्दाम माणसें देऊन रवानगी करून हत्ती आणवून रवाना करूं." ह्मणून कलमें केलें. तर येकिन आहे कीं दुतर्फा दोहीं ज्यादा दोस्तीचा तरीका चालत आहे तेथें हें कामसें काय आहे? आणखीही कितेक

कामांची सर्वराय मोहिब करतील. ऐसी दोस्तीचे जागां ईजानेबांस येकिन आहे. इल्लीं मोहिबीं कलमीं केलें यावरून हत्ती व तहिफे आणावयास येथून कृष्णाजी नरहरी व संकराजी तानप्रभू वगैरे लोकां व सोबत मोहिबीं दस्तकें पाठविलीं होतीं तीं देऊन मोहिबांनजीक रवाना केले आहेत. हे मोहिबांनजीक पोहों-चल्यावर मु[ख?]जबानी दोस्तीचे सकून आयां करितील, त्यावरून मालूम होईल. तर तवजेःकरून यांसोबत स्वारांचा दरया ठिकाणलग देऊन, तिकडून आरामसीर हत्ती घेऊन येत ते बात केली पाहिजे. दराज काय लिहिणे? प्यार मोहबत असो दिली पाहिजे. रवाना छ० २७ रबिलावल हे किताबत."

ह्या पत्राची मुसलमानी तारीख छ० २७ रबिलावल सन सबा अशरीन ह्मणजे ता० ११ माहे नोव्हेंबर इ० स० १७२६ ही आहे. ह्या पत्रावरून हत्तीची आख्यायिका अगदीं खरी आहे हे चागलें सिद्ध [१] होतें.

स्वामी परशुरामास येऊन व तेथील छिन्नविछिन्न प्रकार पाहून नंतर दंडा-राजपुरीस सिद्दी याकूदखान ह्याच्या भेटीस गेले. तेथून सिद्दी सात ह्यास तंबी देववून व देवाची मालमिळकत परत मिळविण्याची व्यवस्था करून ते गो-

१. स्वामी महाराष्ट्रात येऊन धावडशी येथे राहिल्यानंतर जजिऱ्याच्या हबशांनीं त्यांस परशुरामीं येऊन राहण्याबद्दल अनेक पत्रे पाठविलीं व त्यांची परोपरीनें विनवणी केली, हे स्वामींच्या व हबशाच्या पुढें झालेल्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतें. (लेखांक २४०–२५३ पहा). स्वामीही त्यांच्याशीं गोडीगुलाबीनें वागून आपला कार्यभाग साधून घेत असत. कारण, स्वामींचा संबंध तिकडे असल्यामुळें त्यांस हरहमेशा त्यांच्याकडून त्रास पोहोंचण्याची भीति असे. मराठ्यांचीं व हबशांचीं जी राजकारणे घडून आलीं त्या सर्वांमध्यें स्वामींचे बरेंच अंग असे. अशाच राजकारणनिमित्ताने स्वामीनीं नारो विठ्ठल प्रभु नांवाच्या कोंकणांतील मुत्सद्यास एक पत्र लिहिले आहे. तें इ० स० १७३१ मधलें असावें असें वाटतें. ह्या पत्रामध्यें स्वामींनीं गायकवाडाकडील कांही मजकूर लिहिला असून पुढे हबशासंबंधाचा मजकूर लिहिला आहे. त्यांत हत्तीच्या भांडणाचा उल्लेख करून त्याचें थोडक्यांत सिंहावलोकन केलें आहे. ह्या एका पत्रावरून आह्मीं वर दिलेल्या हकीकतीस उत्तम पुष्टि मिळते. ह्मणून हें पत्र जसेंच्या तसेंच येथें दिलें आहे:—

श्री भार्गवराम.

श्रीमत् परमहंस स्वामी यांहीः—

सहस्रायु चिरंजीव नारो विठ्ठल प्रभु यासी आज्ञा केली ऐसीजेः—तुह्मीं पत्र पाठविलें प्रविष्ट होऊन लिहिलें वर्तमान विदित जाहलें. अद्यापि दमाजी गायकवाड या करवीं तुमचें बरें केलें नाहीं, आणि तुमची इतकी निष्ठा बैसावयासी कारण काय ? चिपळूणचे सविस्तर वर्तमान लिहोन पाठविलें. तर आह्मीं कांही तुह्मांस सांगितलें नाही, आणि तुह्मीं स्वतःच लिहोन पाठविले. येणेंकरून आमची तुह्मांस पोटतिडीक आहे ऐसे दिसोन आलें. रुद्राजी कर्ता आहे. तो घरींहून फिरोन येईल. ज्येष्ठमासी येतों ह्मणून कबूल केलें आहे. तो आलियाउपरी त्यासी सोनगडास पाठवूं. तों दमाजी गायकवाडही सोनगडी येतील. तुमच्या कामास चुकणार नाहींत. दरबारची वोली छत्रपति बोलिले तें लिहिलें. तर फार उत्तम. दाभाड्याचा मजकूर लिहोन पाठविला. तर होणारास उपाय नाहीं. वासनेसारिखे फळ प्राप्त होते. दोन तीन वर्षें कोठें पर्यटणास गेलों नाही. खर्च तो अनिवार. कारखाने चालिले पाहिजेत. याकरितां बाजीराव आले ह्मणजे पुढें स्वारीस जाणार. तुह्मीं कोंकणचे कामांत मन घातलेंत. उत्तम जाहलें. परंतु वकिलाजवळ बोली करून येणेंप्रमाणें करून आणविलें तरीच आह्मी मान्य असों. नाहींतर आह्मांस तरी अगत्य काय ? पेढें, आंबडस, नायसी, कळंबुसी इतके चार गांव दरोबस्त कुलबाब कुलकानू खानानें आह्मांस परवाने करून देऊन सुदामत चालविले. त्याच प्रकारें ताजे परवाने पेढें, आंबडस व नायसी कळंबुसी ह्या चारी गांवचे परवाने कुलबाब कुलकानू दरोबस्त द्यावे. सिद्दी सुरूर उंदेरीस किल्लेदार होता. तेव्हां आमचा दुवा घेतली. मग तख्त जजिरा जाहला. मग तो आमचें फारसें चालवावयासी लागला. तिनी गांव दिले. कळंबुसीच्या सनदा जाहल्या. शिक्के करावे तों सिद्दी सात यांणीं अंदेशा सांगोन पाठविली. त्यावरून सनदा राहिल्या. आह्मी वरघांटे आलों. तर हल्लीं चौ गांवच्या सनदा आणून द्याव्या. सिद्दी साद याणें आह्मांस हत्तीस पाठविलें. आह्मी हत्तीस जाऊन हत्ती आणिला. तो हत्ती आंगरे यांणीं आह्मांपासून नेला. फिरोन मागती आंगरे याकडून हत्ती आणून सिद्दी साद यासी दिला. ते समयीं

टण्यास गेले. तेथें **कान्होजी आंग्र्याची** भेट घेऊन ते **गोमांतक** प्रांतांत गेले. व तेथून **कोल्हापूर** मार्गानें फाल्गुन महिन्याच्या वद्य पक्षांत **धावडशीस** आले. स्वामी ह्या वेळी **गोमांतकांत** कोणत्या उद्देशानें गेले हे समजत नाहीं. **धावडशीस** आल्यानंतर स्वामींची व **शाहु** महाराजांची फाल्गुन वद्य ९ रोज बुधवार ह्मणजे ता० ६ मार्च इ० स० १७२७ ह्या दिवशीं भेट झाली. ह्या भेटीचें वर्णन स्वामींनीं **कान्होजी आंग्र्याच्या** पत्रांत लिहिलें आहे (लेखांक २०१). त्यावरून **शाहु** महाराजांची स्वामींविषयीं सप्रेम भक्ति होती असें दिसून येते. ह्या वेळी स्वामींनीं **शाहु** महाराजाजवळ आपला सर्व वृत्तांत निवेदन केला असावा. तो ऐकून महाराजानी **महाराष्ट्रांत** राहण्याबद्दल स्वामींचें मन वळविलें असावें असें अनुमान होतें.

स्वामी ज्येष्ठ मासीं पुन: **परशुरामास** आले. परंतु त्यास **सिद्दी सात** ह्याचे वर्तन सौम्य व सरळपणाचें न वाटून, उलट फार भयंकर दिसू लागले. तेव्हां त्यानी आपली कारकूनमंडळी व त्यांची कुटुंबें **धावडशीस** पाठविण्याची व्यवस्था केली; व आपण एकटेच **परशुरामी** राहून देवाच्या दागदागिन्यांची

आमचे बारा हजार रुपये व वानीवस्त देवळींहून नेली व कितेकांस कष्टी केलें. आणखी कितेक आह्मांवर तुफानें घेतलीं. हे वर्तमान खानास कळतांच त्यास पत्र पाठवून नशेध करून आमची वानीवस्त फिरोन दिली. ऐसें खानाने आमचें चालविलें. आह्मांस खानानें पत्र पाठविले जे, 'हुजूर मुलाखत येणे. आणखी दोन गांव दुसरे देतो.' त्यास आह्मांस जावयासी अनुकूल पडलें नाही. जर जातों तर दोन गांव देतेच. ते काहीं चुकतेना. बरें, गत गोष्ट गेली! हल्लीं आमची कोठी परशुरामी होती. ती हबशी यांणीं नेली. भात खंडी १० व नागली खंडी १० वगैरा गेले. देवाचा नगारा व भांडी (तोफा) २ व दरवाजा थोरला नेला आहे तो फिरोन द्यावा. भार्गव कोकणचा राजा. श्रीपतराव उदंड यत्न करून चिरव्या घालीत. त्यासी नये ह्मणून सांगितलें. सिद्दी साद बोलिला जे, "जर वेढा मराठ्यांचा उठला तर बारा गांव इनाम देतों, व पहिलेंपरिस अधिक देवाचें चालवूं." ऐसे बोलिला. लोकांस पुसोन पाहणें. एवढें काम जाहल्यावर मग भेटीस येणे. वकिलास भेटीस आणितां तर त्याचें प्रयोजन भेटीचें काय? लिहिल्याप्रमाणें मान्य केलें तर आह्मी मान्य असों. हे आज्ञा.

व इनामगांवाची वगैरे काय तजवीज करावी ह्याचा विचार करू लागले. इकडे **सिद्दी सात** ह्याने स्वामींनी आपली मडळी देशावर पाठविली हे पाहून, त्यांना व त्याच्या देवस्थानास अधिक अधिक पीडा देण्यास प्रारभ केला. स्वामींची कारकूनमडळी देशावर निघून गेली ह्मणून इतर ब्राह्मण अगदीं भयभीत झाले, व तेही पळून जाऊ लागले. तेव्हा **सिद्दी सात** ह्याने त्यांस **अंजनवेलीस** बोलावून त्यांना छ० १६ रबिलावल समान अशरीन ह्मणजे ता० १९ नोव्हेंबर १७२७ रोजीं एक अभयपत्र लिहून दिले. ते येणेंप्रमाणेः—

"हे कौलनामा अज सुभा मामले **दा**भोळ व प्र॥ **रा**जापूर ता०...... भटब्राह्मण वगैरान्यांनी कसबे **चि**पळूण सुहुर सन समान अशरीन मया व अलफ बादे कौलनामा ऐसाजेः—तुमचे बाबें **स**दाशिवभट **अ**ग्निहोत्री व **आपा जो**शी व **वी**रेश्वरभट व **गो**पाळभट **थ**त्ते व **म**हादेऊभट **ग**णफुले साकीन कसबे **चि**पळूण सुभा किल्ले **अं**जणवेली मुकामीं येऊन अर्ज केला कीं, **गो**सावी मु॥ **पर**शुराम यार्णी आपले कारकून घाटावरी घालविले; वगैरा रयतही घालविली आहे. यामुळे भटब्राह्मण वगैरा रयत कसबे मजकूरची व **पे**ढें मजकूराची शकदील होऊन तजावजा जाली आहे. जरी साहेब मेहरबान होऊन कौल मऱ्हामत केला तरी भटब्राह्मण वगैरा रयत कसबे मजकूरची व **पे**ढें मजकूरची जागाचे जागा मुस्वरूप राहून कीर्दीमामुरी करील. ह्मणून अर्ज केला. त्यावरून खातिरेस आणून, मामुरीवर नजर देऊन, तुह्मास कौल सादर केला असे. तरी तुह्मीं कोणे बाबे शक न धरिता बेशकपर्णीं कसबे मजकुरीं व **पे**ढें मजकुरीं खुशाल राहणे. **गो**सावी यांनीं साल गुदस्तां आपले कारकुनांस घांटावर जावयाबद्दल दस्तके घेतलीं आहेत. त्यास ...(साल गुदस्ता) गेले नाहीं. सालमजकुरी गेले. त्याचे कारकून गेले तर गेले! अगर गोसावी आहे. मन मानेल तेथें जाईल! त्याचे काय आहे? याच सबबीने तुह्मीं तजावजा होऊन बेदिल व्हावे ऐसे नाही. तुह्मीं कसबे मजकुरीं व **पे**ढें मजकुरीं बेशकपणें खुशाल राहाणें. कोण्हे बाबें शक अदेशा न धरणे. दरिबा हे कौल असे. र॥ छ १६ रबिलाखर".

ह्यावरून **सिद्दी सात** स्वामीविषयीं किती बेफिकीरपणानें वागत होता हें दिसून येतें. "गोसावी आहे. मन मानेल तेथें जाईल! त्याचे काय आहे"

हे शब्द किती उर्मटपणाचे आहेत हें चतुर वाचकांस सांगावयास नकोच. ह्याच शब्दांवरून त्याचें व स्वामींचें बिलकुल रहस्य राहिलें नसावें हें अगदीं स्पष्ट दिसून येतें.

परशुरामाहून स्वामींची कारकूनमंडळी निघून गेल्यानतर **पेढें** येथें राहिलेल्या स्वामींच्या लोकांस **सिद्दी सात** ह्यानें नानाप्रकारानें त्रास देण्यास सुरुवात केली. **सिद्दी सात** हा **याकूद**खानाचा ताबेदार असल्यामुळें व त्याचें व स्वामींचें चांगलें रहस्य असल्यामुळें त्याला प्रत्यक्ष कांहीं करितां येईना. ह्मणून त्यानें **पेढें** येथें **हुसेन**[१] नांवाचा एक **मुला**णा उभा करून त्याजकडून स्वामींचा विश्वासू ब्राह्मण **बापू जोशी** ह्यास घसघस लाविली. हा स्वामींच्या आश्रयानें **पेढे** येथें शेतें भाते करीत असे. त्याच्या शेतावर **मुला**ण्याकडून हक्क सांगून त्यास **अंजनवेली** सुभ्यास पकडून नेले व त्यास दहा रुपये दंड करून त्याजकडून एक बळजबरीनें कतबा लिहून घेतला. तो येणेंप्रमाणें:—

हु

" अज सुभा मामले **दाभोळ** व प्रांत **राजापूर** दमहम **बापू जोशी** साकीन मौजे **पेढें** तर्फ **चिपळूण** सु॥ समान अशरीन मीया व अलफ कारणे साहेबाचे बंदगीस लिहून दिला कतबा ऐसाजेः— **मुलना हुसेन पेढेंकर** यांचीं शेतें मशिदीचीं **पेढें** यांत असत. त्यापैकीं एक दोन शेतें कमीनाखालीं कुणबावेयास कमाविसीस आहेत. त्यास हल्लीं **मुलना हुसेन** सुभा येऊन जाहिर केलें कीं, मशिदीचीं शेतें जोरावारीने **बापू जोशी** खातो. यापासीं आपण शेतें सोडून देणें ह्मणून बोलत होतो. परतु शेते न सोडी. ऐसें जाहीर केलें. त्याबद्दल कमीनास सुभा आणून हकीकत पुशिली. तरी आपण कांहीं **पेढें** याचा

---

१. मुलना हुसेन पेढेकर हा मुसलमान इसम परशुराम येथील हिंदुलोकांस स्वामी वरघाटें आल्यानंतरही वारंवार उपद्रव देत असे. स्वामीनीं ह्याबद्दल पुनः सिद्दी सात यांजकडे तक्रार नेली होती असे लेखांक २४९ वरून दिसून येतें. सिद्दी सात ह्यानें, तो "खपती, दिवाणा, बेशौर" ह्मणजे अगदीं वेडा आहे अशा अर्थाचे उद्गार काढून, स्वामीचें समाधान केलें आहे. परंतु हा सर्व लाघवी प्रकार असावा असें वाटतें.

मिरासदार खोत नव्हे. वरकड सारे कुणबाविकरी तैसा आपण. शेतें कुणबाव्यानें करितों. मुलना यांणीं कांही आपणास शेतें मशिदीचीं सोडून देणें ऐसें मुजाहिम जाहलें नाही. जर शेते मशिदीचीं सोडून देणें ऐसें होईल तरी आपण तींच शेतें कशास करितो? कुणबावा करणें तेव्हां दुसरीं शेतें करितों. आंमा मुलना यांणी हटकिले नाहीं. मशिदीचीं शेते सोडून देणें ऐसें यांणीं हटकिले, आणि आपण जोरावारीनें शेते करितो, ऐसा शाबीद होऊन आपणावर खरें जाहले तर आपण सरकारची गुन्हेगारी रुपये ४०० चारशे देईन. हा लिहून दिला कतबा. सही छ० २१ साबान.

शाबिदी.

येसाजी सूर्याजी चव्हाण कोंकणराव देसाई मामले हमजाबाद. १.	बहिरोबा नाईक पोतदार. सुभा १. "

ह्याप्रमाणे स्वामींस अनत प्रकारें त्रास पोहोंचूं लागला. त्यातच पाथरवटासबधानें राजपुरीचे थोरले खान ह्याचा व स्वामीचा कांहीं बेबनाव झाला. तेव्हा हबशांच्या राज्यात राहणे आतां योग्य नाहीं असें वाटून, त्यांनी श्रीमंत बाजीराव पेशवे ह्यांस एक यादी पाठविली. ह्या यादीमध्ये त्यानीं हबशाच्या उपसर्गांचे वर्णन लिहिले आहे. ते वाचून त्या वेळच्या स्थितीचे चित्र डोळ्यांपुढें मूर्तिमत उभें राहते. ही यादी फारच महत्त्वाची आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

" यादी दास्तन.

गतवर्षीं हत्तीमुळे गर्गशा आह्मांवर सिद्दी साद याणें करून श्रीस्थळीं उपद्रव दिला. तो तुह्मांस परस्परें विदित झालाच आहे. त्या दिवसापासून आह्मांजवळ घसघस लावून आजिवर कष्टी करीतच आहे. हल्लीं गांवामध्यें मुलना पेढेकर यास शिकवून, त्याणें बापू जोशी यांसीं घसघस 'आपलीं शेतें भातें वतनीं तुम्ही करितां हे आपली द्या. नाहीं तर सुभा चला.' असें सांगून, आपण अंजनवेलीस जाऊन बापू जोशी यांस दहा रुपये मसाला करून देऊन मनसुभी आरंभिली जे, 'मुलनाचीं शेतें वतनीं तुह्मीं कां करितां?' बापू जोशी बोलिला जे, 'हें शेतें पुरातन आपलीं आहेत.' त्याजवर कतबा लिहून घेतला! आणि मनसुभी लटकी करून बापू जोशी याणें कतबा लिहून दिला आहे. त्याजवळ रुपये चारशें मागतों. आह्मांस पत्र लिहिलें आहे जे, 'तुह्मी घडींघडीं

राजपुरीस आमचे चुकल्या लिहून आह्मांस नशेदपत्रें आणितां. याजकरिता हुजूर पत्र लिहिलेत ह्मणजे आपणास बोल नाहीं!' ऐसें दबविलें. व 'चारशे रुपये बापू जोशी गुन्हेगारी देईल. नाहीं तर तुह्मीं देणे. नाहीं तर भेटीस अंजणवेलीस येणं'. ऐसे म्हणतो. ऐशास त्याचे भेटीस आह्मास जाणे नाहीं. अनादर करील. गाव तो धास्तीनें वोस पडत चालला! ब्राम्हण दहावीस आहेत. ते जाऊं म्हणतात. मुलनास गावची खोती दिली. आह्मादेखत वेठबेगार गांवची नेतो. हे आह्मी कैसे सोसावे? याजकरिता आम्ही श्रीस्थळीं राहावें ऐसें नाही! टाकावे तर एक प्रकार दिसतें. यास काय करावें? राहावें कीं निघोन वरते यावे ते लिहिले पाहिजे. तुम्हीं सांगाल त्याप्रमाणे वर्तणूक करू.

भाद्रपद मासीं राजपुरीहून याकूदखान याणी आह्मांस पत्र घरोबानें लिहिले जे, " आपलें घुमटाचे काम होणे आहे. तरी आपणास चाळीस पन्नास पाथरवट चाकर आणून पाठवणे." त्यास आम्ही लिहिले जे, "गतवर्षी बाजीरायाकडून पाथरवट आणिले होतेत. त्यास रजा न द्या, (तेव्हा) पळोन गेले. ह्मणून धरून आणून अडकविलेत. याजकरिता खाले कोणी न येत. त्यास त्याचा परिहार लिहोन, जातील तेव्हां सुखरूप जावे म्हणून अभय...पाठविले. ते वरून आम्हीं सातारा पाथरवटाचे यत्नास माणसे पाठविली. त्रिंबकजी साळकर यास सांगोन पाठविलें. त्यापैकीं एक मल्हारजी पाथरवट राजपुरीस जाऊन बोलीचाली करून, त्याचा कौल घेऊन, दोनशे रुपये अंजणवेलीस रुपयांची चिठी आम्हाकडे पांचशे रुपये देणें ऐसा कागद घेऊन आला. दोनशें अंजणवेलीचे रुपये व तीनशे आम्हांकडील येणेप्रमाणे पांचशे रुपये घेऊन जाऊन पंचवीस पाथरवट घेऊन देवळीं आला. आह्मी त्यांस सांगितलें जे, "तुमचे चित्तास येईल तरी जाणें. न ये चित्तास तर रुपये परतून देणे." त्यास रुपये वांटून घेतले. जायास मान्य झाले. त्यांचे आम्ही सर्फराजी करून बरोबर माणसें देऊन रवाना राजपुरीस केले. तेथे त्याणीं मन माने त्या तैनाता मागितल्या. ते मान्य न करीत. माघारे जा म्हणत. शेवट पधरा दिवस राहोन खानांहीं महिना केला. तो कबूल करून कामावर लागले. दुसरे वाटणी रुपये चारपांचशे घेतले. ऐसें बाघवत केले. चाकरी तो झाली नाहीं. आणि आम्हांस ह्मणतात घेऊन जा. तर त्याचे रुपये पावले ते मागणार. ते कोणीं द्यावे? पाथरवटांजवळ

कांहीं नाहीं. आणि येथें **सा**तारा त्याचे बापभाऊ आहेत ते म्हणतात "आमचे पाथरवट आणा; नाहीं तर आम्हीं **म**हाराजाजवळ सांगोन तुमचे गांवीं कौल पाडू." यास आमचा अन्याय काय? पुढे पाथरवट कैसे येतात? याची तजवीज काय करावी? आमचा तो यत्न नाहीं! तुह्मीं इलाज लिहून कराल कीं काय? नाहीं तर कलमाह (?) यास लिहिले तर कांहीं त्याचे बद्दल होईल कीं काय तें लिहिलें पाहिजे.

येणेंप्रमाणें चित्तांत आणून आह्मी पुढें काय करावे तें लिहिलें पाहिजे. कांहीं सुचत नाहीं! आजीवर **श्री**जवळ मागत होतों जे, **बा**जीरायाचे पदरीं यश पडावे आणि आम्हांस त्यांणीं सुखी **श्री**स्थळीं राहावे ऐसे करतील. **श्री**ने यश दिले. आतां याचा उपराळा होऊन आमचे राहणे होत असेल तर करावें. नाहीं तरी काय ते लिहिलें पाहिजे".

वरील पत्र पाठविल्यानंतर **बा**जीराव **पे**शवे ह्यांजकडून स्वामींस **कों**कणप्रांत सोडून देशावर येण्याबद्दल उत्तर आलें. नंतर स्वामी श्री **प**रशुराम येथील देवस्थानाची नीट व्यवस्था करून व तेथे आपल्या वतीनें **ग**णेश **ब**ल्लाळ **तां**बे नामक एक कारकून ठेवून **सा**ताराप्रातीं गेले. देवाची सर्व चीजवस्त त्यांनीं **आं**ग्रे ह्यांचे ताब्यांतील **र**साळगड किल्ल्याचा सुभेदार **सं**भाजी **शिं**दे ह्याचे जवळ ठेविली. ह्या सुभेदाराची स्वामींवर फार निष्ठा होती. **धा**वडशीस गेल्यानंतर स्वामींचा ह्या सुभेदाराशीं एकसारखा पत्रव्यवहार चालत असे. एवढेच नव्हे तर **धा**वडशीहून देवाकरिता मिळेल ते भिक्षाद्रव्य व इनाम गांवाचा वसूल स्वामी त्याकडेच पाठवीत असत. **गो**ठणे व **प**रशुराम येथील देवस्थानावर देखरेख ठेवणें, **कों**कणांतील स्वामींच्या गावांचा वसूल घेणें व त्यांची व्यवस्था करणें, आणि **आं**ग्रे व **ह**बशी ह्यांच्या कडील बातमी पोहोंचविणें

---

१. पाथरवटासंबंधाने स्वामीचा व हबशाचा पत्रव्यवहार ह्या पूर्वी झाला होता असें लेखांक २५३ वरून दिसते. ह्या लेखांकाची तारीख छ० २९ माहे मोहरम सन ९ जुलूस ह्मणजे ता० ५ सप्टेंबर इ० स० १७२७ आहे. ह्यावरून ह्या पाथरवटासंबंधाचा त्रास स्वामींस केव्हां झाला हें कळून येतें. ह्या नंतर एक दोन महिन्यांनी ही यादी स्वामींनी बाजीराव पेशवे ह्यांस पाठविली असावी.

हीं कामें **संभाजी शिंदे** ह्यांजकडे सोंपविलेलीं असत. येणेंप्रमाणें **कोंकणांतील** व्यवस्था आटोपून व **कोंकणांतील** आपले प्रिय मित्र **कान्होजी आंग्रे** ह्यांचा निरोप घेऊन स्वामी देशावर येण्यास निघाले. **कान्होजी आंग्रे** व स्वामी ह्यांचा पुष्कळ वर्षांचा स्नेहसबंध असल्यामुळें त्याची परस्परांवर फार भक्ति जडली होती. स्वामींसारखा महात्मा **आंग्रे** ह्यांस वारंवार हितमंत्र सांगावयास व संकटप्रसंगीं धीर द्यावयास असल्यामुळें, त्याचा वियोग **आंग्रे** ह्यांस दुस्सह वाटावा हे अगदीं साहजिक आहे. **आंग्रे** ह्यांजकडे स्वामींचें बरेंच द्रव्य येणें होतें. त्याच्या व्याजाचा हिशेब त्यांस मिळाला नव्हता. तो द्यावा व **आंग्र्यांच्या** लोकांनी हत्ती अडविल्यामुळे स्वामींचे झालेले पंचवीस हजारांचें नुकसान, **आंग्रे** ह्यांनीं देवास एखादें गांव इनाम देऊन, त्या रूपानें भरून काढावें अशी स्वामींची इच्छा होती. त्याप्रमाणे स्वामींनी **आंग्रे** ह्यांस पत्र पाठवून "पूर्व ऋणानुबंधसंबंधेंकरून **कोंकणांत** येणें जाहलें, व तुह्मांकडेस तुलसीदल आहे ते नकदी तुह्मांकडेस आहेच. (त्याचा) व्याजाचा हिशेब येणे व हत्तीमुळे पंचवीस हजार रुपये पडिले (ह्याकरितां) **गोठणें** श्रीस द्यावें." असा आशय कळविला. त्यावर **कान्होजी आंग्रे** ह्यांनीं विनोदानें असें उत्तर पाठविलें कीं, "ऋणानुबंधेंकरूनच अवघे पदार्थ घडतात. ते गोष्टीचे सामान्यपक्ष असतील त्यांनीं सुखदुःख न मानावें. आणि स्वामी तो परमहंस, सुखदुःखातीत स्वामी असतां, क्षणक्षणा, फलाण्यानें फलाणें जाहलें, हत्तीमुळें फलाणें गेलें, याप्रकारें लिहून पाठवितात याचा विचार काय? हा मोह मनुष्यास न व्हावा. यास्तव याविशीं कितेक श्रुतिस्मृति प्रवर्तल्या आहेत.

ऋणानुबंधिनः सर्वे पशुपत्निसुतादयः।
ऋणक्षये क्षयं यांति का तत्र प्रतिवेदना ॥ १ ॥

इत्यादिक शास्त्रार्थावरून कोणाचें काय गेलें व कोणीं नेलें? या उपरी स्वामींस उचित नाहीं कीं, जाहले गोष्टीची क्षीत मानून लिहून पाठवावें. सर्व गोष्टीस भगवदिच्छा प्रमाण असे. वरकड, इकडेस तुलसीदल आहे त्याच्या व्याजाचा अर्थ लिहिला, तरी ऐसे विचार तोंडींच असत नाहींत. आमचें कांहीं लिहिलें पुसलें स्वामींजवळ असलें तरी आह्मीं व्याज देऊं; अन्यथा एक टकाहि व्याज देणार नाहीं. आम्हांजवळून प्रतिवर्षीं स्वामींस पावतें त्याचा आजतागायत

हिशेब करून स्वामीकडेस बाकी निघेल ते स्वामींस कळलीच आहे. **गोठ**ण्याचा मजकूर तरी, भटास दिली ओसरी तों भट पाय पसरी, हा लेख जाहला. असो. स्वामीपेक्षा आम्हास विशेष काय आहे? **गो**ठण्याची सनद पाठविली आहे."

ह्याप्रमाणे **कान्होजी आंग्रे** ह्यानी स्वामींस विनोदाचे उत्तर लिहून **गोठणें** गावाची सनद पाठवून दिली. ही सनद आम्हास मिळाली नाही. तथापि **का**न्होजी **आंग्रे** ह्यानीं **गो**ठणे गाव श्रीमत् **परमहंस गो**सावी यांस सु॥ सन तिस्मा अशरीन मया व अलफ छ० २८ सफर रोजी इनाम दिल्याबद्दलचा **उल्लेख प्र**तापजी **का**ळे नामजाद जजिरे **वि**जयदुर्ग ह्यास लिहिलेल्या एका ताकीद-पत्रांत आहे. त्यावरून वरील पत्र व गावची सनद ही ता० २२ सप्टेंबर इ० स० १७२८ ह्या एकाच तारखेची आहेत असे दिसून येते; व **गो**ठणे गाव स्वामीस इ० स० १७२८ च्या अगोदर मिळालें नाहीं हे सिद्ध होते.

स्वामींनी देशावर येते वेळी **कान्होजी आंग्र्या**चा निरोप घेतला, व त्याजकडून **कान्होजी भों**सले व **ना**रायणभट (हे प्रसिद्ध **नारायण दी**क्षित कायगावकर असावेत) ह्यास पत्रे घेतली. स्वामी इकडे येण्यास निघाले, त्या वेळीं **का**न्होजी **आंग्रे** ह्याने "स्वामींनी ते प्राती जावून **सर्व जनांचा उद्धार करून** पुन्हा आगमनाचा विचारही अविलंबेच केला पाहिजे" म्हणून आपली इच्छा प्रदर्शित केली. त्यावरून स्वामीविषयीं **आं**ग्र्याची भक्ति व स्वामीचा

---

१. 'ग्रंथमाला'—'मराठ्याच्या इतिहासाचीं साधने.' लेखांक १७९ ह्यामध्यें हें पत्र प्रसिद्ध झाले आहे. स्वामीचा व आंग्र्याचा जो दृढतर संबंध होता, त्यावरून ह्यातील मजकूर विनोदाचा असावा असे वाटते. स्वामीसारख्या अंतर्यामी पूर्ण वैराग्य बाणलेल्या पुरुषास कान्होजी आंग्र्याने वेदांत शिकवावा असा अर्थ नव्हता. कारण स्वामीचा जो लोभ होता तो स्वतःकरिता नसून केवळ जगाच्या कल्याणाकरिता होता हे उघड आहे. तेव्हां हा विनोदाचाच प्रकार असला पाहिजे. तसा प्रकार नसता तर शेवटीं "स्वामीपेक्षा आह्मांस विशेष काय आहे?" असे ह्मणून गोठण्याची सनद कान्होजीने पाठविली नसती. विनोदाचा प्रकार नसेल तर कदाचित् रागाने किंवा त्रासानेही तसें लिहिणे संभवनीय असूं शकेल.

महाराष्ट्रांत येण्याचा मुख्य उद्देश उत्तम प्रकारं दिसून येतो. अर्थात् हबशाच्या त्रासामुळें स्वामींनीं कोंकणप्रांत सोडला असें जरी बाह्यात्कारें प्रसिद्ध झालें, तरी स्वामींचा इकडे येण्याचा मुख्य हेतु अत्यंत पवित्र अशा देशकल्याणाचा होता ह्यांत तिळमात्र शंका नाहीं. जगाचा उद्धार हें ज्यांचें मुख्य व्रत, त्यांचा परोपकारावांचून दुसरा हेतु काय असणार? तुकाराम महाराजांनीं म्हटलेंच आहेः—

जगाच्या कल्याणा, संतांच्या विभूती, देह कष्टवीति, उपकारें. ॥

भाग ३ रा.

महाराष्ट्र-जन-चित्ताकर्षण.

ब्रह्मेंद्रस्वामी इ० स० १७२८ मध्यें कोंकणांतून महाराष्ट्रांतीं आल्यानंतर साताऱ्यानजीक धावडशी येथें राहूं लागले. शाहु महाराजांनीं त्यास धावडशी, अनेवाडी व वीरमाडें अशीं तीन गांवें पूर्वीं इनाम करून दिलीं होतीं. त्यांपैकीं धावडशी हें गांव निसर्गतःच शांत व रम्य असें असल्यामुळें तेंच स्वामींनीं आपल्या राहण्याचें मुख्य ठिकाण केलें. येथें स्वामींनीं एक वाडा, एक भव्य तलाव आणि एक लहानसें देवालय बांधिलें; व त्यानजीकच फुलझाड वगैरे लावण्यास सुरुवात केली. स्वामी धावडशीस आले त्या वेळीं त्यांचा महिमा सर्व जनसमाजास श्रुत झालेला नव्हता. फक्त छत्रपति शाहु महाराज व त्यांच्या राण्या ह्या, स्वामींच्या ठिकाणीं दृढभक्ति ठेवून, त्यांच्या चरणीं सदैव लीन असत. स्वामींची योग्यता व महत्त्व सामान्य जनास न कळल्यामुळें प्रथम प्रथम स्वामीस बराच उपद्रव झाला. धावडशी, अनेवाडी व वीरमाडें येथें स्वामींनीं अनुक्रमें चिमणाजी कृष्ण, संभाजी नारायण, आणि अंताजी नारायण भागवत हे कारकून गांवच्या व्यवस्थेकरितां ठेविले होते परंतु त्यांना गांवकरी लोक जुमानीत नसत. एवढेंच नव्हे, तर ह्या प्रांताचे सुभेदार बाबाजी शिवदेव, यमाजी शिवदेव व भवानी शंकर हे देखील स्वामी कोणीतरी गोसावी आहे असें समजून, त्यांच्या गांवास उपद्रव करीत असत. तेव्हां स्वामींनीं शाहु महाराजांकडे तक्रार नेली कीं, “हबशाच्या

त्रासामुळे **कों**कणप्रांताचा त्याग करून इकडे आलों, तों येथेही अनिवार उपद्रव पोहोचतो. ह्याकरितां आपले राहणे येथे होत नाहीं." त्यावर **शाहु** महाराजानी स्वामींचे समाधान करून असे उत्तर पाठविले की, "**यमाजी शि**वदेव व **भ**वानी **शं**कर यांस स्वमुखे रुबरु आज्ञा करणे ते केली. याउपरी त्याकडून काही उपसर्ग होणार नाही. स्वामीनी चित्त स्वस्थ करावे. उदासीनता सर्वथा न आणावी. स्वामींपेक्षा दुसरे अधिकोत्तर आहे असे नाहीं. स्वामी देवालये, वापी, कूप, तटाके, झाडझाडोरा लावितात, हे कीर्ति अक्षय करीजेती. यापेक्षा उत्तम काय आहे? आह्मास या गोष्टीचा बहुतसा संतोष आहे" (लेखांक १). ह्याप्रमाणे स्वामीस **शाहु** महाराजाचें आश्वासन मिळाल्यानतर स्वामींनी **धा**वडशी, **अ**नेवाडी व **वी**रमाडें ह्या गांवी देवालयें, विहिरी, तलाव, वगैरे बांधण्यास आणि जागोजाग फुलझाडे व फळझाडे लावण्यास सुरुवात केली. स्वामीस फलपुष्पांचा इतका नाद होता की सांगतां सोय नाही. किंबहुना, ह्या फलपुष्पांच्या प्रसादाने त्यांनी **म**राठी साम्राज्याचा भव्य प्रासाद तयार करविला, असे ह्मटले असतां क्वचितच अतिशयोक्ति होईल. स्वामींनीं जेथे जे उत्तम फुलझाड किंवा उत्तम फळझाड असेल, तेथून तें हरप्रयत्नानें आणवून, **धा**वडशी येथें सुंदर बगीचा तयार केला. त्यामुळे **धा**वडशी गांवास अतिशय रमणीयत्व प्राप्त होऊन तेथे जाणारास समाधान वाटू लागले. **शा**हु महाराज, त्यांच्या राण्या व सरदार हे स्वामींच्या दर्शनासाठीं वारंवार **धा**वडशीस जाऊ लागले. तेथील स्वामींचा पवित्र व स्वच्छ मठ, सुंदर व भव्य तलाव आणि रमणीय व मनोहर पुष्पवाटिका पाहून, कोणासही सकृद्दर्शनीच संतोष वाटू लागला. नुसत्या परिस्थितींतच सर्व हृत्ताप दूर होण्यासारखी जेथे शक्ति, तेथे प्रत्यक्ष स्वामींच्या पुण्यदेहाचे दर्शन व त्यांच्या अमृततुल्य प्रसादवचनाचा लाभ झाल्यानतर, तेथे मनुष्यमात्राच्या चित्तास परमानंद वाटून ते स्वामींच्या चरणकमलीं मिलिंदायमान व्हावे ह्यांत आश्चर्य तें काय? असो.

स्वामी कांहीं दिवस **म**हाराष्ट्रप्रांतीं प्रसिद्ध झाले नाहींत. परंतु हळू हळू त्यांच्या कीर्तीचा प्रसार **म**हाराष्ट्रमंडळांत होऊं लागला; व त्या वेळचे लहान मोठे सरदार स्वामींच्या दर्शनाची, त्यांच्या सदुपदेशाची, व त्यांच्या आशीर्वादाची, मोठ्या

भक्तिभावानें अपेक्षा करूं लागले. छत्रपति **शा**हु महाराज व त्यांचे पट्ट प्रधान **बा**जीराव **पे**शवे हे स्वामींच्या अर्ध्या वचनांत वागून त्याच्या सदुपदेशानें चालूं लागले. त्यामुळें त्यांस मोठमोठ्या राज्यकारणात यश प्राप्त होऊन **म**राठी राज्याचा अभ्युदय होऊं लागला. त्या योगानें त्याची स्वामींच्या ठायीं अधिक अधिक निष्ठा जडत चालली, व त्यांस स्वामींच्या आशीर्वादाचा महिमा फार वाटूं लागला. स्वपराक्रमानें आपला भाग्योदय करूं इच्छिणारा प्रत्येक **म**राठा वीर स्वामींच्या चरणीं आपलें मस्तक ठेवून, त्याचा आशीर्वाद व प्रसाद घेतल्यावाचून एक पाऊलही पुढें टाकिनासा झाला. तात्पर्य, सर्व राजकारणांच्या यशःसिद्धीचें द्वार हे स्वामी महाराज आहेत, अशी त्या वेळच्या सर्व **म**हाराष्ट्रमंडळाची पूर्ण खात्री होऊन, जो तो स्वामींच्या चरणाकडे मोठ्या भक्तीनें धांव घेऊं लागला. ह्यावरून स्वामींच्या ठिकाणीं सर्व **म**हाराष्ट्रमंडळाचें चित्त हरण करण्यासारखे कांहीं अलौकिक सद्गुण व लोकोत्तर कर्तृत्वशक्ति ही असली पाहिजेत हें आपोआपच सिद्ध होतें. तात्पर्य, **धा**वडशीस आल्यानंतर स्वामींची कीर्ति सर्व **म**हाराष्ट्रांत पसरून सर्व लोकांस स्वामींचा वेध लागला. श्री **स**मर्थांनीं ह्मटलें आहे:—

कार्यकर्ता कीर्तिवंत । त्यास जाणती समस्त ॥
कार्यकर्ता तो झांकेना । वेध लागे विश्वजना ॥

असो. स्वामींचा महिमा येणेंप्रमाणें पसरत चालल्यानंतर त्याच्या भेटीस राजश्री छत्रपति **शा**हु महाराजांपासून तो लहानशा शिलेदारापर्यंत सर्व मंडळी येऊं लागली. भेटीसमयीं प्रत्येकाच्या योग्यतेप्रमाणें त्याचा आदर करून त्यास मेजवानी व पोषाख देण्याचा क्रम स्वामींनीं ठेविला होता. स्वामींविषयीं सर्व **म**राठे सरदारांची निस्सीम भक्ति असल्यामुळें त्याच्याकडून होणारा गौरव त्यांस अत्यंत भूषणावह वाटत असे. स्वामींचा खजिना व चीजवस्त सर्व **र**साळगड येथें **सं**भाजी **शिं**दे नामजाद ह्याच्या जवळ होती, हे मागें सांगितलेंच आहे. ती स्वामी अशा भेटीच्या प्रसंगीं तिकडून आणवीत असत. **सं**भाजी **शिं**दे ह्यांचीं बरींच पत्रें उपलब्ध झाली आहेत. त्यांत स्वामींचे सेवक **क**मळोजी **वा**घमारे ह्याजबरोबर, जरी सफेत फुलांचे जादणी दुपेटे व साधे शेले, **गो**विंद **के**शव ह्याजबरोबर ८६ सनगे, व **के**दारजी **डों**गरराव ह्याजबरोबर मेजवानीकरितां रुप्याचीं भांडीं पाठविल्याचे वारवार उल्लेख सांपडतात. त्याचप्रमाणें चंदन,

कृष्णागर वगैरे सुगंधी द्रव्यें व रोख रुपये नेल्याचेंही दाखले आहेत. संभाजी शिंदे हे इ० स० १७३४ मध्यें मृत्यु पावले व त्यांचे जागीं तान्हाजी नाईक चाळके ह्यांची नेमणूक झाली. नंतर स्वामींनीं रसाळगडाहून आपला ऐवज धावडशीस नेला. तो येणेंप्रमाणें होताः—

नगद रुपये	मोहरा	होन	पुतळ्या
६६१५	१५६	२१	५७

ह्यापुढें स्वामींचा कोंकणांतील देण्याघेण्याचा संबंध बहुतेक कमी होऊन त्यांचा सर्व व्यवहार महाराष्ट्रांतच होऊं लागला.

शाहु महाराज व त्याच्या राण्या सकवारबाई, सगुणाबाई, व विरुबाई ह्यांनीं स्वामींचा विशेष अगत्यवाद धरिला. यामुळे स्वामींचीही त्याच्यावर विशेष कृपा होऊन परस्पर प्रेम जडलें. त्यामुळें स्वामींस छत्रपतींची मर्जी प्रसन्न पाहून त्यांच्याकडून वाटेल तें कार्य करून घेतां येऊं लागलें. अर्थात् शाहु महाराजांस कोणतीही गोष्ट कळविण्यास व त्यांजकडून वाटेल तें कार्य करून घेण्यास स्वामी समर्थ आहेत असें पाहतांच, सर्व सरदार स्वामींच्या द्वारां तिकडे जाऊं लागले. शाहु महाराजाची कोणावर अवकृपा झाली तर ती युक्तीनें दूर करण्यास, किंवा एखाद्या राजकारणांत कोणास योग्य सल्ला मसलत देण्यास, किंवा एखाद्याची छत्रपतीजवळ शिफारस करण्यास, स्वामी हे एक उत्कृष्ट साधनच होऊन राहिलें. स्वामी स्वतः स्वार्थनिरपेक्ष, स्पष्टवादी आणि स्वराज्यहितचिंतक असल्यामुळें त्याचें शाहु महाराजावर विशेष वजन पडून, त्यांच्या एका शब्दानें वाटेल तें कार्य होऊं लागलें. त्यामुळें सर्व लहान मोठे मराठे सरदार स्वामींच्या विचारानें आपलीं राजकारणें करूं लागले. स्वामी अगोदर तपस्वी, वरदी, सत्पुरुष, ह्यामुळें त्यांच्याविषयीं भाविक जनांस स्वाभाविकपणेंच पूज्यबुद्धि वाटत असे. त्यांतून त्यांचा छत्रपतींशीं अशा प्रकारचा सन्निकट संबंध असल्यामुळें, त्यांना स्वामींचा कृपाप्रसाद, आत्मकल्याणास, ऐहिक व पारमार्थिक ह्या दोन्ही दृष्टींनीं, अत्यंत अवश्यक वाटूं लागावा हें साहजिक आहे. ह्या कारणास्तव पेशवे, प्रतिनिधि, सचीव, शिंदे, होळकर, पवार, जाधवराव, पुरंधरे, आंग्रे आदिकरून मोठमोठे सरदार व इतर सर्व सामान्य लोक स्वामींच्या चर-

णांचे दर्शन घेऊ लागले व त्यांचें चरणरज ह्मणवू लागले. स्वामींची सर्वांवर पराकाष्ठेची प्रीति असून ते त्यांच्या बरोबर फार प्रेमळ अतःकरणाने वागत असत. त्यामुळे सर्व सरदार आपल्या सुखदुःखाच्या हृद्गत गोष्टी स्वामींजवळ मोकळ्या मनानें सांगून, त्यांचें निराकरण स्वामी सांगतील त्या मार्गानें करीत असत. स्वामींसही मनुष्यास राजी राखून, त्याच्या पोटात शिरून, त्याशीं मवाळ भाषण करून, त्याचे अंतःकरण वेधून घेऊन, त्याजकडून महत्कार्य करून घेण्याची विलक्षण हातोटी साधली होती. त्यामुळे सर्व लहान मोठे सरदार स्वामींचे निस्सीम भक्त बनून एकसमयावच्छेदेंकरून स्वराज्याभिवृद्धीच्या कामास लागले. त्याचा परिणाम, शाहु महाराजांच्या कारकीर्दीत, मराठी साम्राज्याचा आसेतुहिमाचल झालेला विस्तार हाच होय.

इ० स० १७२८ पासून इ० स० १७४५ पर्यंत, महाराष्ट्रांत जी जीं राजकारणें झालीं, त्या सर्वांत स्वामींचे अप्रत्यक्षरीतीनें काहीतरी अग होते, असे ह्मणण्यास हरकत नाही. ह्या सर्व राजकारणांचे खरें व पूर्ण स्वरूप दाखविणारे कागदपत्र उपलब्ध नसल्यामुळे त्याचे विस्तारेंकरून विवरण करिता येत नाहीं. तथापि बहुतेक सरदारांस नावारूपास आणण्यास, त्याची शिफारस करण्यास, त्यांच्या शौर्याचा गौरव करण्यास, त्याना प्रोत्साहन देण्यास, व त्यांची योग्य कामावर योजना करण्यास स्वामीच बहुतेक अशी कारण असत. स्वामींचा सबध नुसता महत्त्वाच्या राजकारणातच नव्हे, परतु अगदी घरगुती सामान्य गोष्टींतही दिसून येतो. स्वामींवर पुरुषांप्रमाणें बायकांचीही फार भक्ति असे. त्यामुळें मराठे सरदाराच्या बायकाही आपल्या मुलांस स्वामीनीं आशीर्वाद देऊन त्यांचे कल्याण करावे असें इच्छीत असत. बाळाजी विश्वनाथाची बायको राधाबाई, मल्हारराव होळकराची बायको गौतमाबाई, पिलाजी जाधवराचाची आई हंसाई, रघोजी भोसल्याची आई काशीबाई, मानाजी आंग्र्याची आई मथुराबाई, इत्यादि वीरपत्न्या व वीरमाता स्वामींशी अत्यत घरोब्यानें व भक्तिभावानें पत्रव्यवहार करीत असत, व आपल्या मुलांचें कल्याण करण्याकरितां स्वामींचा आशीर्वाद रात्रंदिवस चिंतित असत, असे त्यांच्या अनेक पत्रांवरून दिसून होतें. अर्थात् सर्व महाराष्ट्रास स्वकीय मानून त्याच्याशीं स्वामी एकरूप झाले होते ह्यांत शंका नाहीं. उदारचरित असे जे साधु पुरुष असतात ते

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसां ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥ १ ॥

ह्या नियमाप्रमाणे हा माझा किंवा हा परका असा क्षुद्र भेद न बाळगतां सर्व वसुधा हेच आपलें कुटुंब असे मानितात. असाच प्रकार स्वामीचा, निदान महाराष्ट्रासंबधानें तरी, पुष्कळ अंशी होता, असे ह्मटले असता क्वचितच अतिशयोक्ति होईल.

इ० स० १७२८ मध्ये स्वामी वरघाटें आल्यानतर, त्यांनी सर्व महाराष्ट्रीयांची अतःकरणे आपल्या अलौकिक शक्तीने आकर्षित करण्यास कसा प्रारंभ केला हे विस्तारेकरून सागण्याची विशेष आवश्यकता नाहीं. त्याची जीं पत्रें उपलब्ध झाली आहेत, तेवढ्यांवरून त्याचे चित्र डोळ्यांपुढें पूर्णपणे उभें राहते. बाजीराव ह्यास पेशवाईची वस्त्रे मिळवून देण्यास स्वामींचे किती साहाय्य झाले हें सांगण्यास स्पष्ट पुरावा नाही. तथापि शाहु महाराजांजवळ त्यांची वारवार शिफारस करून त्याचे उत्तम गुण छत्रपतींच्या नजरेपुढे आणण्यास स्वामी किती तत्पर असत हे दाखविण्यास सबळ पुरावा आहे. शाहु महाराजाची व ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्याची धावडशी येथ इ० स० १७३४ मध्यें जी भेट झाली, त्या भेटीमध्ये "राजश्रीजवळ तुमची फारशी शिफारस केली. कित्येक तुमच्या स्वहिताच्या गोष्टी सागितल्या" ह्मणून स्वामींनी बाजीरावास पत्र लिहिलें. त्याचे उत्तर लिहिताना बाजीराव पेशव्यानीं भक्तिभावानें लिहिलें कीं, "मायबाप देवधर्म स्वामींचे पाय. न्यूनपूर्ण सर्व स्वामींचे. आह्मी स्वामींचे चरणांकित. सर्व चिंता स्वामीस आहे. तेथे आमची शिफारस व ब-याच्या गोष्टी सागितल्याचें अपूर्व काय? आमची निष्ठा त्रिकर्णपुरस्सर स्वामीच्या पायापाशीं आहे. तेथें विस्तार आह्मी काय लिहावा" (लेखांक २९). ह्यावरून स्वामींनीं बाजीरावांस कसें साहाय्य केलें ह्याची कल्पना करिता येते. बाजीरावाचीं अत्यंत प्रेमळ भावाने लिहिलेलीं व भक्तिरसानें पूर्ण उचंबळलेली अशीं जीं अनेक पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत, तीं पाहिलीं ह्मणजे त्याची स्वामींवरील पराकाष्ठेची निष्ठा व त्याच्या अलौकिक कर्तृत्वशक्तीविषयी पूर्ण भरवसा दिसून येतो.

स्वामींनीं स्वदेशकल्याणार्थ आपलें गुप्त स्वरूप एकीकडे ठेवून राजकारणांत ज्या वेळीं प्रवेश केला, त्या वेळेपासून संसारी मनुष्याची वृत्ति धारण केली. आणि देवाच्या भिक्षेच्या निमित्तानें सर्व सरदारांकडून कांहीं द्रव्य घेण्याचा क्रम आरं-

मिला. प्रत्येकास आशीर्वाद द्यावा व त्याचें कार्य सिद्धीस गेले ह्मणजे श्री भार्गवाच्या नांवानें त्याजकडून यथाशक्ति द्रव्य घ्यावें, हा स्वामींचा वर्तनक्रम असल्यामुळे त्याच्या सर्व पत्रांमध्यें द्रव्याचा उल्लेख दृष्टीस पडतो. परंतु हें द्रव्य-संपादन कोणत्याही स्वार्थबुद्धीनें केलेले नसून, केवळ लोकोपयोगासाठीं व देशकार्यासाठीं होतें, हें वाचकांनीं पूर्ण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ह्या भिक्षाद्रव्यानें स्वामींनीं महाराष्ट्रामध्यें अनेक सार्वजनिक उपयोगाचीं कामें केलीं; आणि अनेक सरदारांस आणि छत्रपति व पेशवे ह्यांस संकटप्रसंगीं उत्कृष्ट साहाय्य करून त्याच्या स्वराज्यवृद्धीच्या सत्कार्यांत येणाऱ्या अडचणी नाहींशा केल्या. आंग्रे ह्यांस स्वामींनीं कोंकणांत असतांनाच द्रव्यसाहाय्य केल्याचे उल्लेख त्यांच्या पत्रांत आहेत. त्यावरून हा द्रव्यसपादनाचा क्रम स्वामींनीं परशुरामीं प्रकट झाल्यापासून सुरू केला असावा असें दिसतें. ह्या द्रव्याच्या जोरावर त्यांनीं मोठमोठीं सार्वजनिक कामें केलीं, गरीब लोकास मदत केली, सरदार लोकांस खूष केले; इतकेंच नव्हे तर राजकीय मोहिमाही सिद्धीस नेल्या. ही गोष्ट सामान्य नव्हे! लोकांकडून भिक्षाद्रव्य सपादन करून त्याचा इतका सत्कारणीं विनियोग करण्यास देखील चातुर्य व शहाणपण लागतें. तें स्वामींच्या ठिकाणी पूर्ण होतें असें मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं. स्वामींचें कर्ज महाराष्ट्रातील बहुतेक प्रमुख सरदाराकडे होतेंच, परतु पेशव्यांकडे लाखो रुपयांनीं मोजता येईल इतकें कर्ज होतें. पेशव्यांस निरनिराळ्या मोहिमामध्ये मनस्वी खर्च लागत असे व त्यामुळें ते कर्जानें अगदीं ग्रस्त होत असत. त्या वेळीं त्याना स्वामींवांचून दुसरा कोणी साहाय्यकारी नसे. बाजीराव पेशवे ह्याचीं कर्जासबंधाचीं जीं पत्रें आहेत, तीं वाचून पाहिलीं ह्मणजे कोणाचेंही हृदय द्रवून गेल्यावांचून राहत नाहीं. बाजीराव एका पत्रांत स्वामींस लिहितात कीं, "आह्मांस कर्जानें बुडविलें! एवढे गोष्टीकरितां प्राण जाता तरी बरें होते!! विष खाऊन मरावें इतकेंच, किंवा स्वामींचे पाय धरून बसावें इतकाच पदार्थ उरला आहे! दरबारीं सर्व साहित्य आमचें करणार सर्व आपल्यास विदितच आहे. तरी स्वामींस कृपा येईल तरी आह्मी कर्जापासून मुक्त होऊं. लोकांचे नरकवासापासून दूर होऊं तो पदार्थ करावा. तरीच मज बाळकावर पूर्ण कृपा आहे" (लेखांक ३०). दुसऱ्या एका पत्रामध्यें तर बाजीरावांनीं अगदीं वैतागून जाऊन स्वामींस लिहिले आहे

कीं, ''आता नित्य उठोन कर्जदारांचे पाया पडावे! शिलेदारांचे पायां पडता पडता कपाळ छिनत चाललें!' आतां हीं सुखें आह्मास नकोत. तुह्मी या आणि आपला कारभार सांभाळा. अगर टाकून द्या ह्मणाल तरी टाकोन उठोन येतो. वरकड, तुह्मीं आपल्या पैशासाठीं लिहिलें, तरी स्वामीनें कांहीं चिंता न करावी. आमचा जीव आहे तों पैकियाची काय चिंता आहे? कोणे समयीं पाहिजे तें आह्मासही मिळते. पैका पावता करूंच. आता प्रस्तुत तो आमचा जीवच आहे. येथें येऊन घेणें, अगर तेथें बोलावशील तरी सर्व सग टाकून येतो. तुह्मीं थोर देव. तुह्मास वचनास धरावें. तें वचन खरें न झालें ह्मणून आह्मी लेंकरांनीं तुमची रड तुह्मापाशीं रडावी, आणि रडतियाची अशी तुह्मी पुसोन परिणाम त्याचा कराल तो कराल. तुमचें झाड लाविलें तोडाल तरी आता तोडा. वाढवाल तरी वाढवा. या गोष्टीस नादर कोण आहे? तुमचे दबावणीस आह्मी का भिऊं? मारशील तरी तूंच बावा मारशील. यातही कीर्ति तुझीच आहे. आणि आह्मां लेकराचे लडिवाळ चालवून कीर्ति-रूप होशील तरी तूंच होशील." (लेखांक ३२). ह्यावरून द्रव्यसंबंधानें **बा**जी-राव अतिशय पेचात आल्यामुळें स्वामीची कशी मनधरणी करीत होते हे व्यक्त होते. हीं सर्व पत्रें मूळापासून शेवटपर्यंत खुद्द **बा**जीराव **पे**शवे ह्यांच्या हातचीं आहेत; व त्यात सर्व हृद्गत अगदीं मोकळ्या मनानें वर्णिलें आहे.

बाजीराव **पे**शवे ह्यांच्या पत्रात **"तुमचें झाड लाविलें, तोडाल तरी आतां तोडा. वाढवाल तरी वाढवा."** हा जो मुख्य भाव आहे तोच बहुतेक **म**राठे सरदाराच्या पत्रांतही दिसून येतो. त्यावरून, पर्यायानें, स्वामींच्या आशीर्वादानें किंवा कृपाप्रसादानें सर्व **म**राठे सरदार उदय पावले, व त्यांच्या हृदयांत स्वधर्माभिमान व स्वदेशभक्ति ह्या दोन गुणाची ज्योती प्रज्व-लित होऊन **म**राठी साम्राज्याचा अभ्युदय झाला, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. स्वामींनीं **म**राठे सरदारांचीं मनें आकर्षित करून त्यांच्या ठिकाणीं स्वप-राक्रम व्यक्त करण्याची कशी प्रेरणा केली, व त्यांच्याकडून महत्कार्यें कशीं सिद्धीस नेलीं ह्याची कल्पना, त्याच्या सर्व पत्रव्यवहाराचें सूक्ष्मदृष्टीनें परिशीलन केल्यास, सहज होण्यासारखी आहे. तथापि, ती अधिक रीतीनें मनांत बिंबण्याकरितां त्यांच्या कांहीं प्रमुख राजकारणांचा वृत्तांत पुढील भागांत सादर केला आहे.

भाग ४ था.

आंग्रे व हबशी ह्यांजकडील राजकारणें.

ब्रह्मेंद्रस्वामी **म**हाराष्ट्रप्रातांत आल्यानंतर त्यांच्या अनुसधानाने जीं राजकारणें घडून आलीं, त्यात **ह**बशी व **आं**ग्रे ह्याजकडील राजकारणें प्रमुख होत असें मानावयास हरकत नाही. **कों**कणप्रातात **ह**बशानें देवब्राह्मणाचा उच्छेद करून एकसारखा उपद्रव मांडिला होता; तेव्हा त्याचें पारिपत्य होऊन **म**हाराष्ट्रधर्माचें मुख्य व्रत जें गोब्राह्मणप्रतिपालन व प्रजासरक्षण ते सिद्धीस जावें हा स्वामींचा मुख्य हेतु होता. त्याप्रमाणें त्यानीं **म**हाराष्ट्रात आल्यानतर **शा**हु महाराजांची मर्जी प्रसन्न करून, त्याच्याकडून **ह**बशाच्या प्रातावर स्वारी करवून, त्याचें निर्मूलन करण्याचा संकल्प करविला. आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या **म**राठ्यांच्या इतिहासामध्यें ह्या राजकारणाची बरोबर माहिती दिलेली नाही, व त्यांत स्वामीचा संबध किती होता ह्याचा तर मुळींच उल्लेख नाही. परतु, ह्या राजकारणासबधानें जो अस्सल पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला आहे, त्यावरून, त्यात स्वामीचा पुढाकार मुख्यत्वेंकरून असून, त्याची सर्व सूत्रें त्याच्याच तत्रानें चालत होतीं असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. **सिद्दी सात** ह्यानें श्री **प**रशुराम येथें जो अनर्थ केला, त्याबद्दल त्याचा उच्छेद लवकरच होईल ह्मणून स्वामींनीं अभिशाप दिला होता. तो **म**हाराष्ट्रात येऊन स्वामींनीं सिद्धीस नेला, हें ह्या राजकारणाचें पर्यवसान आहे. ह्मणून ह्या सबंधाची सक्षिप्त हकीकत ह्या भागामध्यें द्यावयाचें योजिलें आहे.

कोंकणप्रांतामध्यें **ह**बशी व **का**न्होजी **आं**ग्रे ह्यांचा अमल होता. इ० स० १६९० मध्ये **रायगड** घेतल्यानंतर **औ**रंगजेबानें तो किल्ला व **अं**जनवेल व **सिं**धुदुर्ग हे **र**त्नागिरी जिल्ह्यापैकीं दोन तालुके त्या वेळचा **ह**बशाचा मुख्य अधिपति **सिद्दी कासीम** ह्यास बक्षीस दिले होते. पुढें **रा**जाराम महाराज **चं**दीस गेल्यानंतर सर्व **कों**कणप्रांतामधील **म**राठ्यांचा अंमल कमजोर झाला. त्या वेळीं **ह**बशानें आपलें पाऊल पुढें टाकण्यास सुरुवात केली. तेव्हा **रा**जाराम महाराजांनीं **का**न्होजी **आं**ग्रे ह्या प्रमुख सरदाराकडे सर्व **कों**कणप्रांताची व्यवस्था सोंप-

विली. हा सरदार शूर असल्यामुळे त्यानें **ह**बशास दाबांत ठेवून **कों**कणप्रांतांतील **म**राठ्यांच्या सत्तेचें चांगलें सरक्षण केलें. परतु पुढें त्याचें प्राबल्य विशेष वाढून तो **ता**राबाईच्या पक्षास वश झाला व सर्व **कों**कणप्रांत बळकावून बसला. तेव्हां त्याचें पारिपत्य करून त्यास आपल्या ताब्यांत आणण्याकरिता, **शा**हु महाराजांनीं इ० स० १७१३ मध्यें, आपले प्रधान **ब**हिरोपत **पिं**गळे ह्यांस **कों**कणात पाठविले. परतु **का**न्होजी **आं**ग्रे ह्याने त्याचा पराभव करून त्यासच कैद केले. नंतर **शा**हु महाराजांनीं **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ ह्यांची त्या कामावर योजना केली. त्यानी **आं**ग्र्याची पराक्रमशक्ति व सैन्यबल पाहून, त्याशीं युद्ध करण्याच्या भरीस न पडता, सलोख्याने कार्यभाग साधून घेतला. **आं**ग्र्यास दहा किल्ले व सोळा महाल सरंजामादाखल देऊन, त्यास 'सरखेल' हा किताब व **म**राठ्याच्या आरमाराचा मुख्याधिकार दिला; आणि त्यास **शा**हु महाराजाच्या पक्षास वळवून घेतले. ह्या तहामध्यें **ह**बशाचा काही प्रात **म**राठ्याकडे आला. त्यामुळे त्यांचें व **आं**ग्र्याचें युद्ध सुरू झाले. तेव्हां **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ ह्यांनी **आं**ग्र्याच्या साहाय्यास जाऊन **ह**बशाशीं ता० ३० जानेवारी इ० स० १७१५ रोजीं तह केला. ह्यानतर बरीच वर्षे **ह**बशानीं कांहीं गडबड केल्याचें दिसत नाही. **ह**बशांचा मुख्य अधिकारी **या**कूबखान **सि**द्दी **सु**रूर हा स्वतः भला माणूस होता; व **आं**ग्र्याचाही त्याजवर चांगला दाब होता. त्यामुळें त्यांचा व **म**राठ्यांचा फारसा विग्रह झाला नाहीं. परतु पुढें **सि**द्दी **सा**त नामक **ह**बशी सरदार प्रबल होऊन त्यानें हिंदुलोकांसीं वैर संपादिले, व **आं**ग्र्यासही वारवार त्रास देण्यास सुरूवात केली. तेव्हा **म**राठ्यास त्याचा समाचार घेणे भाग पडलें. **का**न्होजी **आं**ग्रे एवढा प्रबल सरदार, परतु त्यासही आपलीं स्थळे जतन करण्याकरितां **शा**हु महाराजांची मदत मागण्याचा प्रसंग आला. छ० १ जिल्हेज सबा अशरीन मया व अलफ (इ० स० १७२६) रोजीं **का**न्होजी **आं**ग्रे ह्यास **शा**हु महाराजांनीं जें पत्र पाठविलें आहे त्यावरून **शा**मलाचा उपद्रव बराच सुरू झाला होता असे दिसते. हे पत्र येणेंप्रमाणें:—

"राजश्री **का**न्होजी **आं**ग्रे सरखेल यांस पत्र जे, तुह्मांकडे दरमाहाचे सन खंमस व सन सीत दुसाला बाराहजार रुपये येणें. त्यास तुह्मांकडे हुज़ुरून माणसें पाठविलीं. त्यास तुह्मीं लिहिलें कीं, **शा**मल व वरकड शत्रंचा उपद्रव

बहुत आहे. हुजुरून साहित्य गनिमास नतीजा पाठवावयाचें होत नाहीं. स्वामींनीं आपले स्थळरक्षणास दुसरा पाठवून आपणांस मामल्यापासून मुक्त करावे ह्मणून विशदर्थे लिहिले. तर स्थळें स्वामींचीं; साहित्य करणें जरूर. तुह्मांसारखे एकनिष्ठ सेवक, कार्यकर्ते, आजतागाईत श्रमसाहस करून स्थळें रक्षिलीं. पुढें तुमचा भरवसा आहे. दसऱ्याकारणें स्वामी तुह्मांस हुजूर बोलावतील. जे साहित्य फौजेचे लागेल, स्वामी करून देतील. आपलें समाधान असों देणे. दरमाहेच्या ऐवजाकरिता लोकांचा गवगवा झाला आहे; तरी दुसाला ऐवज चोवीस हजार रुपये पाठवून देणे. हुजूर दोन हजार स्वार व कारखाने पांच हजार माणूस बारा महिने सेवा करितात, त्यांचा ऐवज पत्रदर्शनीं पाठविणे."

ह्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणे दसऱ्यास **शा**हु महाराजांची व **का**न्होजी **आं**ग्र्याची भेट झाली. परतु ह्यापुढे **का**न्होजी **आं**ग्र्याकडून **ह**बशांचा पराभव झाल्याचे दिसून येत नाही. **सि**द्दी **सा**त हा दिवसेंदिवस अधिक अधिक बळावत चालला, व तो **म**राठ्याच्या प्रांतास जास्त जास्त उपसर्ग देऊ लागला. सबा अशरीन ह्याच वर्षाच्या माघ महिन्यात त्याने हत्तीच्या निमित्ताने दगा करून श्री **प**रशुराम येथील देवालयाचा विध्वंस केला. त्याबद्दलची साद्यंत हकीकत दुसऱ्या भागांत दिलीच आहे. ह्यानंतर स्वामी **ह**बशांच्या त्रासामुळे घांटावर आले. पुढे **का**न्होजी **आं**ग्रे ह्यांची प्रकृति दिवसेंदिवस बिघडत जाऊन ते इ० स० १७२९ च्या जून (जिल्हेज) महिन्यामध्ये मृत्यु पावले. **का**न्होजीस **से**खोजी, **सं**भाजी, **मा**नाजी, **ये**साजी व **तु**ळाजी असे पाच मुलगे होते. त्यांपैकीं वडील पुत्र **से**खोजी ह्यास **शा**हु महाराजांनीं छ० ५ मोहरम सन सल्लासीन (ता० २१ जुलई इ० स० १७२९) ह्या दिवशीं सरखेलपदाचीं वस्त्रे दिलीं व **का**न्होजीकडे जो मुलूख व जे किल्ले होते ते त्याच्या ताब्यांत दिले. **आं**ग्रे ह्यांच्या घराण्याशीं स्वामींचा पूर्वीपासून स्नेहसंबंध असल्यामुळें त्यांनीं **से**खोजीस वस्त्रे मिळवून देण्याचे कामीं मदत केली. **से**खोजीची स्वामींवर चांगली भक्ति असून त्यांचा पुष्कळ पत्रव्यवहार चालत असे.

कान्होजी **आं**ग्रे ह्याचा **ह**बशांवर चांगला दाब होता, तो त्याच्या मृत्यूमुळें कमी झाला. त्यामुळें ते मोकळे होऊन अधिकच बेफाम झाले; व **कों**कणप्रां-

तास अतिशय उपसर्ग देऊन, मराठ्यांच्या ताब्यांतील मुलुखांतूनही वसूल बळजबरीनें घेऊं लागले. तेव्हां, ब्रह्मेंद्रस्वामींनीं शाहु महाराजांच्या विचारें सेखोजी आंग्र्याचें साहाय्य घेऊन हबशांवर स्वारी करविण्याची मसलत उभारली. मराठ्यांचे इतिहासकार क्याप्टन ग्रांट डफसाहेब किंवा मराठी बखरीकार ह्यांनीं ह्या स्वारीची हकीकत अगदीं त्रोटक व विसंगत दिली आहे; किंबहुना ग्रांट डफ साहेबांस ही गुप्त मसलत मुळींच समजली नाही, असें ह्मटलें तरी चालेल. इ० स० १७३० पासून इ० स० १७३६ पर्यंत हें हबशी-प्रकरण चाललें होतें; व ह्याचे सूत्रचालक ब्रह्मेंद्रस्वामी हे होते, असें उपलब्ध झालेल्या अस्सल पत्रव्यवहारावरून व्यक्त होतें.

इ० स० १७२९ ह्या वर्षाच्या अखेरीस बाजीराव बुंदेलखंडांतील व उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणांत गुतल्यामुळें, शाहु महाराजानीं हबशाच्या मसलतीवर श्रीनिवास परशुराम प्रतिनिधि, जिवाजी खंडेराव चिटणीस, वगैरे मंडळींची योजना केली. त्यांनीं शेख याकूब ऊर्फ शेखजी ह्या नांवाचा

---

१ ह्या हबशी-प्रकरणाची हकीकत ग्रांटडफ साहेबांस बरोबर न समजल्यामुळे, अस्सल पत्रें मिळूनही त्यांचा उपयोग त्यांस करितां आला नाहीं. त्यानीं अवघ्या दोनतीन पृष्ठांत ह्या सहा वर्षे चाललेल्या प्रकरणाचा गोषवारा दिला आहे! पत्रांच्या तारखा न समजल्यामुळे ते अगदी बुचकळ्यांत पडून त्यांचा फार गोंधळ उडाला आहे!! ह्याबद्दल त्यांनी टीपेमधे स्पष्ट लिहिलें आहे कीं, "In parts where I have only Mahratta authority, I am seldom quite certain of my dates, as many of the original letters have only the date of the week, and of the Moon." Page 233. अर्थात् ज्यास पत्रांच्या तारखा बरोबर समजल्या नाहींत, त्याला ह्या प्रकरणाचा नीट उलगडा करितां येणार नाही हें साहजिक आहे. ह्या कारणास्तव ग्रांटडफ साहेबांचें हें प्रकरण फार अपूर्ण व त्रोटक झालें आहे. आह्मांस जी थोडीबहुत नवीन माहिती उपलब्ध झाली, तेवढी ह्या भागांत सादर करून, हबशी-प्रकरणाचें खरें स्वरूप व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि ह्या सहा वर्षे चाललेल्या राजकारणाची सर्व गुंतागुंत पुष्कळ कागदपत्र मिळाल्यावांचून नीट उकलली जाणार नाहीं व त्याचा शिस्तवार इतिहास समजणार नाहीं.

हबशाचा एक पराक्रमी सरदार वश करून, त्याच्या मार्फतीनें, सर्व हबसाण मराठ्याच्या राज्यास जोडण्याचा विचार केला. शेखजी हा जातीचा कोळी असून पुढे मुसलमान झाला होता; परतु त्याच्या पराक्रमामुळे त्याजवर जंजिऱ्याचे खान सिद्दी सुरूर ह्याची फार मेहेरबानी जडली होती. त्यास मराठ्याच्या सर्व आरमाराचें आधिपत्य, हबशांच्या ताब्यातील सर्व मुलुखाची सुभेदारी, कित्येक किल्ले व इनाम गावें, आणि पेणपासून कोल्हापूरपर्यंत तळकोकणांतील सरगोंडपणाचा हक्क बहाल करून, आणि त्याच्या बधूस रायगडची किल्लेदारी व सैन्यांतील लोकास एकलक्ष रुपये बक्षिसीदाखल देण्याचें मान्य करून, प्रतिनिधिप्रभृतींनी विजय सपादन करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. ब्रह्मेंद्रस्वामींचे परशुरामचे कारकून गणेश बल्लाळ ह्याच्या ता० १९ आगष्ट इ० स० १७३० पत्रावरून (ग्र० ले० ३३०) प्रतिनिधि हबशांच्या प्रातांत उतरले होते, व सिद्दी सात ह्याची काशीबंदरावर भेट घेऊन व त्यास घोडा नजर करून त्याशी सलोखा करण्याच्या विचारात होते असें दिसतें. आंग्रे हे हबशाच्या विरुद्ध असल्यामुळे त्यास घालवून द्यावें, ह्मणजे मी राजदर्शनास येऊन तुमच्याशी तह करितों, असा सिद्दी सात ह्याचा मतलब होता. परतु त्यांत खरेपणाचा भाव मुळीच नव्हता. त्यामुळें पुढे कांहीतरी अनर्थ ओढवणार असें उघड दिसत होतें. त्यामुळे स्वामींच्या कारकुनानें 'दिवस पुढे सुधे दिसत नाहीत' असे उद्गार काढिले आहेत.

सेखोजी आंग्रे हा राजनिष्ठ असून मराठी राज्याची सेवा आपल्या हातून व्हावी व हबशांचें प्राबल्य कमी व्हावें असें इच्छिणारा इमानी सेवक होता. त्याच्या पदरीं बकाजी नाईक महाडीक नावाचा एक शूर सरदार होता. त्यानें हबशास अंजनवेल, गोवळकोट ह्या बाजूनें पुरता शह देऊन जेर केलें होतें. त्यामुळें त्याचा वेढा उठवून आलेला प्रसग टाळावा ह्या हेतूनें, सिद्दी सात ह्यानें प्रतिनिधींशीं गोड गोड गोष्टी चालविल्या होत्या. प्रतिनिधींस त्याचा मतलब न समजून त्यांनीं आंग्र्याच्या लोकास बरोबर साहाय्य केलें नाहीं.

१. ग्रथमाला—'मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें' लेखांक ३०५ ह्या पत्रांत, मथुराबाई आंग्रे हिनें प्रतिनिधींनीं सिद्दी सात ह्यांशी सलोख्याचें बोलणें लावून बकाजी नाईकाचा कसा विरस केला, ह्याची साद्यंत हकीकत ब्रह्मेंद्र स्वामीस लिहिली

त्यामुळें मराठ्यांच्या सैन्यांत फूट पडून हबशांस प्रतिनिधींवर उलट खाण्यास जोर सांपडला. इ० स० १७३२ पर्यंत प्रतिनिधि चिपळुणांत असतांना हबशांनी गोवळकोट घेऊन मराठ्याची फार नाचक्की केली. तेव्हां प्रतिनिधींनीं शाहु महाराजांकडे मदत पाठविण्याबद्दल एकसारखा तगादा लाविला. शाहु-महाराजांनी चिमाजीआपास प्रतिनिधीच्या मदतीस सैन्य पाठविण्याबद्दल अनेक वेळा आज्ञापत्रें पाठविली, परंतु त्याजकडून वेळेवर मदत गेली नाहीं. त्यामुळें शाहु महाराजांनी त्याजवर संतापून जाऊन, "तुह्मी जर मदतीस गेला नाहीं, तर मी स्वतः जाईन." असें खरमरीत पत्र लिहिलें तेव्हां त्यांनीं

आहे. ती अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यापैकीं थोडासा उतारा मासल्याकरितां येथे देतों. बकाजी नाईक ह्यांनी "सिद्दी साद सारा गनीम हटी मारून काढून, किल्ल्यांत घालविला. तों श्रीपतराव श्रीस्थळी येऊन, आपले नजरेने युद्ध पाहिलें. त्या उपर जयगडीहून भांडे आलें व जमाव आला. गोवळकोटास मूर्चे देऊन जागा घ्यावा, तों राजश्री प्रतिनिधि याही गोवळकोटास अनुसंधान लाविलें. बकाजी नाईक याची व प्रतिनिधीच्या भेटी जाहल्या. तों मजकूर प्रतिनिधीनें घातला कीं, गनीम सुलाखे करून घेतों, तुह्मास भांडावयासी प्रयोजन नाहीं. या उपरी बकाजी नाईक याहीं बोली केली कीं, अंजनवेलीस तुह्मी जावें, तो जागा घ्यावा, गोवळकोट आह्मी घेतों. ते कबूल करीत ना. त्याकडील अनुसंधान चाललें. सिद्दी मादाची भेटी जाहली. त्यास, प्रतिनिधि बकाजी नाईक यासी ह्मणत कीं, तुह्मी आह्मी गनीम घेऊ. जागा सचंतर हातीं देत नाहीं. त्यावरून पाहतां जागा आपण जेर करावा, मेहनत करून यशास पात्र ते होणार, आपणास प्राप्तांश नाहीं हा प्रसंग जाहलियासी तेथे राहून काय करणें असे? तशाहीमध्यें राहिल्यास, सुलाखे कार्य दिसगतीवर गेलें. इ० इ०" ह्यावरून प्रतिनिधींनी आंग्र्यांच्या सेनापतीस नाखूष करण्यांत मोठी चूक केली हें दिसून येतें. मराठे सरदारांतील परस्पराविषयीचा अंतर्गत मत्सर व द्वेषभाव ह्या वेळेपासून वसत होताच. तो शाहु महाराजांच्या दराऱ्यामुळें कांहींसा दबला जाई. परंतु ज्या वेळीं तो डोकें वर उचली, त्या वेळीं मराठ्यांच्या हितास हानिकारक झाल्यावांचून राहत नसे.

१ ग्रांटडफ साहेबांनीं ह्या शाहूच्या अस्सल पत्रांचा आपल्या इतिहासांत आ-

पिलाजी जाधवराव ह्यांची शेवटीं योजना केली. परतु त्यांच्या जाण्याचा विशेष उपयोग न होतां प्रतिनिधीस हताश होऊन परत येणें भाग पडलें.

इकडे हबशाचें पारिपत्य झाले नाही हे पाहून ब्रह्मेंद्रस्वामींस फार वाईट वाटले. त्यांनीं शाहु, बाजीराव, आणि आंग्रे ह्याच्याकडे एकसारखीं सधानें लावून त्यांना हबशांचीं स्थळें हस्तगत करण्याबद्दल प्रोत्साहन दिले. बाजीराव निजामउल्मुलकाकडून येऊन, तसेच तांतडीनें, ता० २६ मे इ० स० १७३३ मध्ये, राजपुरीकडे गेले. तिकडे जाण्यापूर्वी त्यानीं सेखोजी आंग्रे ह्यास वैशाख वद्य दशमीस पाल मुक्कामी भेटीस बोलाविले. त्या वेळीं सेखोजी आंग्रे ह्यानी बाजीरावास जे पत्र पाठविले ते विशेष महत्त्वाचे आहे. ते येणेप्रमाणेः–

"राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान दाजी गोसावी यांसः–

सकलगुणालकरण अखडित लक्ष्मी-अलकृत राजमान्य राजश्री स्नेहांकित सेखोजी आंग्रे सरखेल रामराम विनति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन केले पाहिजे. विशेष. आपण पत्र पाठविले ते प्रसिद्ध होऊन लेखनार्थ अवगत जाहला. "वैशाख वद्य दशमीस स्वार होऊन पालीस येतो. आपण दशमीस पालीस यावें. आपली आमची भेटी होऊन कर्तव्य ते केले जाईल. सारांश, आह्मी जातच आहो. तुह्मी न याल तेव्हा चाकरीस अतराय केलासा राजश्रीचे चित्तात येऊन गुम्हाणा मात्र राहील. या गोष्टीत उचित नाही." ह्मणोन विशद लेख केला. ऐसियास आपण कोंकणचे मसलतेस यावे; आह्मी हरोळी करावी; देशदुर्गे हस्तगत करावी; याजपेक्षा दुसरें अधिकोत्तर काय? परतु येथील जंजिरियांच्या लोकाप्र॥(?) आपण माहीतच आहेत व जमावाचा पोख्ता विचार असावा एतद्विषयीचा अर्थ आपणास कळावा. याच अर्थे राजश्री खंडो चिमणाजी यास मुखता सागोन पाठविले आहे. त्याजवरून कळलेच असेल. मगळवारी राजश्री महादाजी कृष्ण व चिरजीव मानाजी आंगरे याची

धार देऊन ते धावडशीकर स्वामीच्या दप्तरातून मिळाले असे टीपेमध्यें लिहिलें आहे व अशीच आणखी शाहूची व पेशव्याच्या मुतालिकांची अस्सल पत्रे उपलब्ध झाल्याचें लिहिलें आहे. ह्यापैकीं बहुतेक पत्रे आह्मास उपलब्ध झालीं. परंतु हे चिमाजीआपास लिहिलेलें खरमरीत पत्र अद्यापि सांपडलें नाहीं! त्यामुळें तेवढ्यापुरता ग्रांटडफवर हवाला ठेवणें भाग आहे.

रवानगी करू. वरकड राजश्री **बा**ळाजीपंत यांच्या लिहिल्यावरून कळेल. साराश तीर्थरूपामागें आह्मांस आपण वडील. जे गोष्टीने आपले व आमचे पदरी गुम्हाणा न ये, ते गोष्टी केली पाहिजे. जाणिजे. रवाना छ २५ माहे जिल्काद. बहुत काय लिहिणे हे विनति. (मोर्तबसुद)." ह्यानंतर **से**खोजी **आं**ग्रे व **बा**-जीराव **पे**शवे ह्याची भेट झाली व उभयताच्या समतीने **शा**मलांवर चाल करून त्यास नेस्तनाबूद करण्याचा विचार ठरला.

ह्या दरम्यान स्वामीची जी चळवळ चालली होती ती फारच मौजेची होती. स्वामीनी **का**न्होजी **आं**ग्रे ह्याची पत्नी **म**थुराबाई हिजला पत्र पाठवून असे लिहिलें की, "राजश्री **ब**काजी **ना**ईक याची रवानगी **अं**जनवेल **गो**वळको-टचे मसलतीस केली आहा. त्यास, **ह**नमताचा गौरव **र**घुनाथे करून त्याचे हस्ते **लं**का घेतली, त्याप्रमाणे **ब**काजी नाईकाचा गौरव करून, लोकास देणं देऊन, दोनी स्थळें सत्वर घेतलीं तर बरें वाटतें. नाहीतरी हळू हळू खाली समाधीस येऊ" (ब्र० ले० ३०५). म्हणजे हीं दोन्ही स्थळे स्वराज्यांत झाली म्हणजे श्री **प**रशुरामीं जाण्याचा स्वामीचा विचार होता. परतु **प्र**तिनिधीच्या चुकीमुळे तसे घडून आले नाहीं; म्हणून स्वामी **कों**कणात समाधीस गेले नाहीत. त्यानी **म**हाराष्ट्रात राहूनच **गो**वळकोट व **अं**जनवेल ही स्थळे **म**राठ्यास हस्त-गत होतील असा यत्न आरंभिला.

मराठ्याचें सैन्य **जं**जिऱ्यास येण्यापूर्वी तेथें राज्यक्रांतीचा प्रकार घडून आला. त्याची थोडी हकीकत सागणे जरूर आहे. इ० स० १७३३ च्या फेब्रुवारी महिन्यात **जं**जिऱ्याचे खान **सि**द्दी **सु**रूर हे मृत्यु पावले. ह्यांस आठ मुलगे होते. त्यांपैकीं वडील मुलगा **सि**द्दी **अ**बदुल्ला हा बापाच्या वेळेपासूनच राज्य-कारभार पाहात होता व तोच गादीचा खरा अधिकारी होता. त्यास, खान-साहेबाचे प्रेत दहन करण्यासाठीं किल्ल्यांतून बाहेर आणल्यानतर, त्याच रात्रीं, **सि**द्दी **सं**बूल नामक **ह**बशाने ठार मारिलें; व सर्व राज्यकारभार आपल्या हाती घेऊन त्याचा धाकटा भाऊ **सि**द्दी **ह**सन ह्यास नावाचा अधिकारी केले. ही गोष्ट खानसाहेबांचा दुसरा मुलगा **सि**द्दी **अ**बदुल **र**हिमान ह्यास समजतांच, त्याने **म**राठ्यांस वश झालेल्या **शे**ख **या**कूब ऊर्फ **शे**खजी नामक इसमास आपल्या पक्षास अनुकूल करून घेतले; व त्याच्या मार्फत **बा**जीराव **पे**शवे ह्यांज-

कडे सधान बांधून, जंजिऱ्याची गादी मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला. पेशव्यांस ही संधि महत्त्वाची वाटून त्यांनीं त्यास हाताशीं घेतलें; आणि इ० स० १७३३ च्या मे महिन्यापासून दिसेंबरपर्यंत, राजपुरीस शह देऊन, जंजिरा हस्तगत करण्याची खटपट चालविली.

इ० स० १७३३ च्या वैशाख महिन्यांत, बाजीराव, प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोसले ह्यांनीं आपलें सैन्य कोंकणात येऊन पोहोंचल्यावर, शेखजीच्या गुप्त मसलतीनें, कोंकणांतील मुख्य मुख्य स्थळें हस्तगत करण्याचा क्रम चालविला. ता० २५ मे इ० स० १७३३ रोजीं मंडणगडकिल्ला घेतला व बिरवाडीपासून निजामपुरापर्यंतच्या गांवावर अमल बसविला. पुढें प्रतिनिधींनीं माघारें उलटून, ता० ८ जून इ० स० १७३३ रोजी, रायगड सर केला; व महाडावर मोर्चे लावून तेंही काबीज केलें. येणेंप्रमाणें उत्तर कोंकणांतील स्थळें हस्तगत करून तेथें मराठ्याचा अमल बसविण्याचें काम प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसले ह्यांनी चालविलें. इकडे बाजीराव पेशवे ह्यांनी जंजिऱ्यास वेढा देऊन हबशी लोकास जेर करण्याचा दृढ संकल्प केला; आणि खुषकीवरून मोर्चे लावून जंजिऱ्यावर तोफांचा एकसारखा भडिमार चालविला. दुसरीकडून मानाजी आंग्रे ह्यांनी पाण्यांतून मार चालविला. तथापि जंजिरा-राजपुरी ही फार बळकट जागा असल्यामुळें व हबशी लोकाचा जमाव दांडगा असल्यामुळें कांहीं दिवसपर्यंत त्यांनीं बिलकूल दाद दिली नाहीं. परंतु पुढें त्यांच्यानें मराठ्यांपुढें टिकाव धरवेना. तेव्हां त्यानीं इंग्रज व सुरतेचा हबशी सरदार सिद्दी मसूद ह्याची मदत मागून, एका बाजूनें आंग्रे व एका बाजूनें बाजीराव ह्यांच्या सैन्याचा नाश करण्याचा विचार केला. सुरतेहून सिद्दी मसूद हा हबशांच्या मदतीस येत आहे असें समजतांच, ता० ७ जुलई इ० स० १७३३ रोजीं, शाहु महाराजानीं दमाजी गायकवाड व उमाबाई दाभाडे ह्याना खास दस्तकाचें पत्र पाठवून असें कळविलें कीं, "राजपुरीकर हबशी अमर्यादेनें वर्तो लागला. कोंकणप्रांतें उत्पात आरंभिला. त्यास शासन केल्याविना देवब्राह्मण स्वस्थळीं राहत नाहींत. ऐसें जाणोन स्वामींनीं चिरंजीव राजश्री फत्तेसिंग भोंसले व राजश्री श्रीनिवासपंडित प्रतिनिधि व राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांस आज्ञा करून हबशांवरी मोहिम करविली. रायगड आदिकरून कोंकणांतील

गडकोट हबशियांकडे होते ते हस्तगत केले. मुलूख कबज केला. राहतां एक जंजिरा व आणखी दोन चार स्थळें राहिलीं आहेत. त्यांचीही तरतूद कर्तव्य ते करीजेत आहे. ऐशियास हबशाकडील सिद्दी मसूद सुरतेस आहे; तो जमाव करून जलमार्गें जंजिरेयाचे कुमकेस येणार ह्मणून वर्तमान विदित झालें. तरी हबशी दुष्ट. त्याचे निर्मूल करावे हे स्वामींस परम आवश्यक. स्वामींचे आज्ञेप्रमाणे त्रिवर्ग सायास करणे तसा करीत आहेत. स्वामीचे पुण्य-प्रतापेकरून योजिला मनसबा सिद्धीस पावतच आहे. जंजिरेकर हबशी या-मध्ये अवसान राहिले नाही. परंतु सुरतेहून सिद्दी मसूद याचा बेत जंजि-रेयाचे कुमकेस न यावे ऐसें करावे लागते. यास्तव आज्ञापत्र सादर केले असे. दुष्टाचा निःपात होऊन स्वामीचे राज्य अभिवृद्धीस पावावे हे तुह्मास आवश्य-कच आहे. याकरिता सुरतेचा मोंगल फौजदार व कोटचा किल्लेदार असेल त्यास ताकीद करून पत्रे पाठविणे, आणि सिद्दी मसूद याची कुमक जंजिरेयास न पोहचे ऐसे करणे. या वेळीं सिद्दी मसुदास हस्तगत करावयाचीही तरतूद करणे."

ह्याप्रमाणे शाहु महाराजाचे पत्र गेल्यानतर दमाजी गायकवाड व उमाबाई दाभाडे ह्यानी सिद्दी मसूद ह्यास अडकवून ठेवण्याचा तावडतोब प्रयत्न केल्याचे दिसत नाहीं. इकडे प्रतिनिधि अंजनवेलपर्यंत पोहोचले व तेथे शह देऊन बसले; व बाजीराव जंजिरा दाबात आणण्याचा अधिक अधिक प्रयत्न करू लागले. तेव्हां अशा वेळीं सिद्दी मसूद सुरतेहून आल्यास त्यांच्या मन-मव्यास पेच पडेल असे समजून, शाहु महाराजानी दमाजी गायकवाडास ता० १२ आगष्ट रोजी पुनः पत्र पाठविले. त्यानतर सिद्दी मसूद जंजिऱ्याकडे आल्याचे दिसत नाहीं.

सिद्दी मसूद ह्याचे जंजिरेकर हबशास साहाय्य मिळाले नाहीं; परंतु इंग्रजांचे साहाय्य मिळेल कीं काय अशी मराठ्यांस फार भीति होती. म्हणून बाजीराव पेशवे ह्यानी, इंग्रजाच्या मुंबईच्या अधिकाऱ्याकडे अत्यंत स्नेहभावदर्शक व स्तुति-पर पत्रें पाठवून, त्यास अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न चालविला. एवढेच नव्हे, तर राजापुरास इंग्रजांचे वकील लोदर आणि डिकिन्सन नामक दोन गृहस्थ होते.

त्यांची मर्जी संपादन करण्याकरिता आपल्याकडील एक भला माणूस त्यांच्याकडे पाठविला[१]. इकडे **शाहू** महाराजांनी, **सेखोजी आंग्रे** ह्यास ता० १ सप्टबर इ० स० १७३३ रोजी पत्र पाठवून असे कळविले की, **उंदेरीचा** किल्ला **शाम**-लाने **इंग्रजांस** विकत दिला असेल तर तो पैसे देऊन आपण घ्यावा व **इंग्रजास** कोलावणं[२] माफ करून त्यांशी सख्य संपादावे. तात्पर्य, **इंग्रजाची** मदत **हबशांस** होऊ देऊ नये असा **बाजीराव** व **शाहू** महाराज ह्यांचा बेत होता. तो **सेखोजी आंग्र्याच्या** मार्फत सिद्धीस जाण्याचा संभवही होता. परंतु दुर्दैवाने **सेखोजी आंग्रे** लवकरच मृत्यु पावला, त्यामुळे तो बेत विसकटला. **सेखोजीच्या** मृत्यु-नंतर **संभाजी आंग्रे** व **मानाजी आंग्रे** ह्या बंधुद्वयामध्ये विरोध उत्पन्न झाला, व त्यामुळे **जंजिऱ्याच्या** मसलतीस बराच पेच पडला[३].

---

1 "The first Wars and Treaties of the Western Presidency."
—*Bombay Quarterly Review.*

२ कोलावण:—मराठ्याच्या राज्यांतून जाण्याबद्दलचा परदेशीयावरील कर.

३ संभाजी आंग्रे व मानाजी आंग्रे ह्यांच्या कलहामुळे मराठ्यांचे किती व कसे नुकसान झाले हे येथे सांगणे अप्रस्तुत होईल. परंतु त्याच्या कलहांत इंग्रजाचे हित अंतर्भूत असल्यामुळे त्यानी त्यास पुष्टि दिली असें इंग्रज लेख-काच्या लेखावरून दिसून येते. ह्या वेळच्या आंग्रे व हबशी ह्यांच्या सत्तेसं-बधाने लिहितांना मि० अंडरसन ह्यांनी लिहिले आहे:—

"But the Siddees' prosperous days had passed; their power was on the wane, and of little assistance to the English in combatting the more formidable Angrias. So serious were the injuries inflicted by those pirates, and so heavy the expense of fitting out ships to protect trade, that the Company were prevented from making their usual investments, and in their alarm even began to anticipate an extinction of their commerce in Western India. Emboldened by success, and looking for support from the Raja of Satara, the Angrias aspired to bring all the Siddees' territories under their subjection, and possess themselves of every port on the coast between Bombay and Goa. Nor, in all probability, would their efforts

ह्यानंतर **जंजिरा** लवकर हस्तगत होत नाहीं असे पाहून, **बाजीराव पेशवे** ह्यांनी, दुसरे महत्वाचे राजकीय मनसबे साधण्याकरिता, **जंजि**ऱ्याचा वेढा उठविण्याचा विचार केला. ह्याच सधीस **सिद्दी अ**बदुल **र**हिमान हा तह करण्यास सिद्ध झाला. ह्मणून त्याच्याशी तहाची कलमें ठरवून **बाजी**राव ता० ११ डिसबर इ० स० १७३३ मध्ये **सात**ाऱ्यास गेले. **सिद्दी र**हिमान ह्याच्या हातीं मुळींच सत्ता नसल्यामुळे व **सिद्दी सात** प्रभृति जे **ह**बशांचे प्रमुख सरदार होते त्याची गर्वतृष्णा कमी न झाल्यामुळे, हा तह पुढे दोन वर्षेपर्यंत अमलांत आला नाही.[१]

बाजीराव पेशवे साताऱ्यास गेल्यानतर **प्र**तिनिधि, **भो**सले, **आं**ग्रे वगैरे सरदारानी **ह**बशाच्या ताब्यांतील **अं**जनवेल, **गो**वळकोट वगैरे मजबूत जागा घेण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता; व **शाहु** महाराजांकडूनही त्यांस

---

have been fruitless, if family dissensions, which so often thwart the best-matured designs of Native powers, had not intervened. Manajee and Sumbhajee became estranged from each other, to the great satisfaction of the President and Council, who at once resolved to foment their disputes. With that view, they sent to Colaba, Captain Inchbird, who had become better acquainted with the customs and languages of the Natives than all his contemporaries, and was in consequence the favourite diplomatist of the day. His instructions were simple; he was directed to assist Manajee with money and military stores, and "to take all opportunities of spiriting him up to carry on his resentments against his brother."

—*Bombay Quarterly Review.*

१ हा तह मेजर टी. बी. जर्व्हिस ह्यांनी आपल्या 'कोंकणवर्णन' पुस्तकांत दिला आहे. त्याची तारीख छ २ साबान सुहुरसन ११३३ ह्मणजे ता० ६ फेब्रुवारी इ० स० १७३३ ही दिली आहे. परतु ती सशयात्मक दिसते. ह्या तहानें तळें, घोसाळें, निजामपूर, गोरेगांव, बिरवाडी आणि गोंवळे अर्धे असे ५॥ महाल पेशव्यांकडे आले.

वारंवार मदत येत होती. अंजनवेल, गोवळकोट इकडे प्रतिनिधि, फत्तेसिंग भोसले, आणि मानाजी आंग्रे ह्यांची व शत्रूची एकसारखी झटापट चालली होती. त्यांच्याशीं झुंज करण्याची शक्ति न राहिल्यामुळें, महाड वगैरे मराठ्यांच्या ताब्यातील प्रांतास उपसर्ग देऊन तिकडे हूल उठवावी व मराठ्यांची फळी फोडावी असा शामलाकडील सरदारानी बूट काढिला. तथापि शाहु महाराजानी उदाजी पवार, देवराव मेघश्याम, हरि मोरेश्वर राजाज्ञा, शेख मिरा वाईकर, बाजी भिवराव वगैरे निवडक लोक पाठवून त्यांच्याकडून शामलाचें पारिपत्य होईल अशी तजवीज होती. त्याच्या व शामलांच्या बऱ्याच लहान मोठ्या चकमकी झाल्या. परतु मराठ्याचा जमाव व दारूगोळा कमी असल्यामुळें आणि अंजनवेलीकडून इंग्रज व फिरंगी ह्यांचें साहाय्य हबशीलोकांस विशेष पोहोंचत असल्यामुळें, शत्रूचा पुरता मोड होईना. त्यामुळें अंजनवेल गोवळकोट इकडे शत्रूस जबरदस्त शह देणें मराठ्यास अवश्य वाटूं लागलें. ह्मणून शाहु महाराजानीं संभाजी आंग्र्यास पत्र पाठवून, त्यास ताबडतोब अंजनवेलीस जाऊन शत्रूस जबरदस्त शह देण्याबद्दल आज्ञा केली. परंतु मानाजी आंग्रे व संभाजी आंग्रे ह्यांच्यामध्ये रहस्य नसल्यामुळें त्याच्या हातून जितक्या प्रामाणिकपणानें स्वामिसेवा व्हावी तितक्या प्रमाणानें ती झाली नाही !

महाडच्या बाजूस असलेल्या सैन्यापैकी प्रमुख सरदार हरि मोरेश्वर राजाज्ञा ह्यांनी ह्या सधीस लिहिलेले छ० ९ रमजान रविवार (ता० ३ जानेवारी ३० स० १७३४)चे एक पत्र आह्मांस उपलब्ध झालें आहे. त्यावरून ह्या वेळच्या मराठी सैन्याच्या स्थितीची चागली कल्पना करिता येते. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

"श्रीमत महाराज राजश्री छत्रपति स्वामीचे सेवेसीः—

विनति सेवक हरि मोरेश्वर राजाज्ञा कृतानेक विज्ञापना. तागाईत छ० ९ रमजान रविवार मुक्काम लाडवळ नजीक महाड महाराजांच्या कृपावलोकनें करून सेवकाचें व फौजेचें वर्तमान यथास्थित असे. विज्ञापना. जासुदाबरोबर आज्ञापत्र सादर केले ते पावोन सनाथ जाहलों. पत्रीं आज्ञा कीं, "महाडचा कोट घ्यावा हें स्वामींस जरूर आहे; तर महाडास मोर्चेबंदी करून नाके असतील तेथे तोफा जोडून कोट जेर करणें. सावधपणे मनसबा करून स्थल हस्तगत करणें. राजश्री बकाजी माहडिक याजवळून रसाळगड, मंडणगड व

सुवर्णदुर्ग येथील तोफा आणून जोडणे. मशारनिल्हे माहीत आहेत. त्यांच्या अनुमते विचार कर्तव्य तो करून कार्यसिद्धि करणे. यांच्या विचारे नाके असतील तेथे तोफा जोडून, प्रयत्न करून, स्थल हस्तगत करणे." ह्मणून आज्ञा केली. ऐशास आज्ञेप्रमाणे वर्तणूक करून महाराजाच्या पुण्यप्रतापेकरून स्थल हस्तगत करीतच आहो. परतु अंजनवेलीकडे मातबर फौज उतरून जबरदस्त शह द्यावा. तेव्हां शामलास पायबद बसेल. आणि येथे महाडामच चहुकडून मोर्चेबदी करावी, व तोफा पधरा शेर सोळा शेर पक्के गोळ्याच्या, पाच सहा नाके आहेत तेथें जोडून मार द्यावा. त्याचे सर्व साहित्य दारूगोळ्यांची पोख्ती बेगमी करून चौगीर्द मार द्यावा तेव्हा शत्रू आयास येतील, आणि स्थळ हस्तगत होईल. ऐशास राजश्री बकाजी महाडिक याजकडून तोफा आणवणे ह्मणोन आज्ञा केली. त्यावरून आह्मी मशारनिल्हेस बोलावून आणून, राजश्री पवार व अजम शेखमिरा व आह्मी बसोन विचार केला. तोफाविशी बहुताप्रकार मशारनिल्हेस सागितले. परतु तोफाचे साहित्य त्याजकडून होता दिमत नाही. जो जमाव घेऊन आह्माजवळ आले, त्याहून जास्ती जमाव अगर तोफाचे साहित्य त्यांस येत नाही. येविशी मशारनिल्हे यांनी सेवेमीं विनतिपत्र लिहिले आहे, त्याजवरून विदित होईल. आधी तोफा पाहिजेत; तेव्हा पुढे मनसब करावा तोफा जोडून मार दिल्याखेरीज गनीम आयास येत नाही. तोफा जरूर पाहिजेत. तर वरकड साहित्य जसे महाराजानी केले, तैसेच तोफाची तरतूद हरप्रकारी साहेबीं करून पाच सहा तोफा जबरदस्त पाठविल्या पाहिजेत. महाराजांशिवाय तोफा पोहचत नाही. तरी तोफा पांच सहा व दारूगोळे सत्वर पोहचत ती गोष्ट केली पाहिजे. भाडी जोडावी. तेथील बेहद्दीबद्दल बरकदाज पाहिजेत. तर कांहीं परदेशी व काही कानडे प्यादे ऐसे एकहजार बरकदाज पाठविले पाहिजेत. व जेजाला शे सवाशे व बाण दीडशे व दारूगोळीची विपुल बेगमी करून पाठवावी; व मोर्चेबदीच्या कामावरी कारीगर पाहिजेत. तर बेलदार दोनशे व सुतार पचवीस व लोहार दुकाने दहा व पाथरवट दहा व तबेलदार दहा येणेंप्रमाणे पाठविले पाहिजेत. सर्व साहित्य सत्वर केले पाहिजे. दिवसेंदिवस गनीम बळकटी करितो. त्याचा उपमर्द सत्वर होय ऐसें करणार महाराज धनी समर्थ आहेत. तिकडे मातबर फौज घांटाखालीं पाठवून अंजनवेलीस वेढा

देऊन जबरदस्त शह पोंहचे ऐसे केलें पाहिजे. **अं**जनवेलीस सत्वर शह पोंहचून पायबद गनिमास बसला ह्मणजे आयास येईल, आणि महाराजांचा बोलबाला होईल. तर **अं**जनवेलीस फौजा पाठवून लिहिल्याप्रमाणें इकडील बेगमी करून सत्वर पाठविली पाहिजे. **ब**काजी **म**हाडिक यांनी महाराजांस विनंतिपत्र लिहिले आहे. त्यांत सांवळे गोंधळे करून लिहिले आहे. परतु त्यांच्याने भांडीं येत नाहीत. महाराजांनी राजश्री **सं**भाजी **आं**ग्रे याजकडे हुजरे पाठवून भांडीं देविली पाहिजेत. भांड्याखेरीज काही होत नाही. भाडी थोरलीं असावीं. तर भाड्यांची बेगमी केली पाहिजे. महाराजानीं भाडी देविलीं पाहिजेत. **म**हाडास चोहोकडून मोर्चे पाहिजेत. त्यास एक मोर्चास पांच हजार माणूस पाहिजे. याविशीं महाराजांनी आज्ञा करावयाची ते केली पाहिजे. येथें सार आह्मीं किती आहों हें महाराजास दखल आहे. तर जो हुकूम करणे तो महाराजानी केला पाहिजे. भाड्यास गोळे लोखंडी पाहिजेत. तर तेही साहित्य केलें पाहिजे. सेवेसीं श्रुत होय ही विज्ञापना."

ह्या पत्रामध्ये "मातबर फौज घांटाखालीं पाठवून **अं**जनवेलीस वेढा देऊन जबरदस्त शह पोंहचे ऐसे केलें पाहिजे. **अं**जनवेलीस सत्वर शह पोहचवून गनिमास पायबद बसला ह्मणजे तो आयास येईल" हा मुद्दा मुख्य असल्यामुळे **शा**हु महाराजांनीं त्याप्रमाणे **सं**भाजी **आं**ग्रे ह्यास अविलबें तिकडे जाण्याबद्दल पत्र पाठविले. त्याचे उत्तर **सं**भाजी **आं**ग्रे ह्यांनी ता० १० फेब्रुवारी इ० स० १७३४ रोजी पाठविले आहे. ते येणेंप्रमाणेः—

"श्रीमत महाराज छत्रपति स्वामींचे सेवेसीः—

विनंति सेवक **सं**भाजी **आं**ग्रे कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल तागाईत माघ वद्य चतुर्थी रविवार पावेतों स्वामीचे कृपावलोकनेंकरून वर्तमान यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आज्ञापत्रे दोनचार पाठविलीं, तीं मस्तकीं वंदून सतोषावह आनद झाला. स्वामींनीं आज्ञा केली कीं, जमावानिसीं येऊन **अं**जनवेली **गो**वळकोट या स्थलांस शह देणे. मदतीस फौज पाठविली जाईल. कोणे ठिकाणीं फौजेस सामील करावी ह्मणोन आज्ञापिले. आज्ञेप्रमाणें खुषकीच्या जमावाची व आरमाराची तयारी करून, माघ शुद्ध पंचमी इंदुवारीं, जंजिरे **वि**जयदुर्गाहून स्वार होऊन **खा**रापाटणावरून **ज**यगडीं आल्यावर, महारा-

जांचे सेवेसी विनतिपत्रें लिहून **राघो नारायण** व **त्रिंबक विष्णु** याची रवानगी करितों; आणि फौजेची रवानगी करणार स्वामी धनी आहेत. **शाम**लाकडील मनसबा स्वामीनीं चित्तावरी धरून दुष्टावरी स्वामीची अवकृपा जाहली आहे. स्वामींच्या तेजाचे प्रभावेकरून **शाम**लास दंड होईल. स्वामीचे पुण्याचा प्रभाव अगाध आहे. **शाम**लावरी मोहीम स्वामींची झाली. याउपरी गर्व साहित्य करावे लागलें वरघांटीहून दाणा गल्ला देखील कोटा येतील, तरीच लष्करचे फौजेची बेगमी होईल. अन्यथा बेगमी होत नाही. मुलकात गल्ल्या-दाण्याची तगचाई आहे. त्या जागा जाऊन बसावे तेव्हां खातरनिशा करून उठावे, ऐसा दृढ विचार स्वामीनी केला आहे. **इंग्रज** व **फिरंगी** यांचा बंद करावा ह्मणजे **अंजनवेली**चे खाडीत आरमार जाऊन सामान पावेल. आणि खुष्की व जलमार्गें दोहीकडून पायबंद जाहलियाने काम होईल. येविषीं पेशजी सविस्तर अर्थ लिहून विनतिपत्र पाठविलें आहे. त्यावरून विदित जाहलें असेल. शत्रूचे पक्ष नाना उपाय करून छेदावे, तेव्हां आशा जागा बिलगोन बरजोर नतीजा देऊन कार्यसिद्धि करावी. मागे फौजा येऊन लोक मनसबा निरर्थक जाहला. दुहीमुळे काम फसावून गेलें. **इंग्रजां**चा मोठा शह आहे. ये गोष्टीचा अर्थ स्वामींनीं बरा चित्तात आणून, एखादा मातबर माणूस त्याजकडे जाऊन, आरमारास त्याचा शह नव्हे ऐसा विचार स्वामीनीं केला, तरी मोठे कार्य होईल. सेवकास सूचित अर्थ विदित व्हावा ह्मणून लिहून पाठविला आहे. पारपत्य करणार स्वामी धनी आहेत. सेवक आज्ञेप्रमाणें जमा-वानिशीं येतो. स्वामींची सेवा वडिलांनी केली, त्यामागे सेवकानें जीवेंभावें श्रमसायास करून निष्ठेनें सेवा करावी, आणि आपला जगनामोश करून घ्यावा, हाच निजध्यास आहे. दुसरा अर्थ सेवकाचे चित्तीं किमपि नाहीं. या उपरी विलंब न लावितां सिताबीनें येतों. सेवेसी विदित जाहलें पाहिजे हे विज्ञापना."

ह्या पत्रावरून **इंग्रजां**चें प्राबल्य **अंजनवेली**स अधिक असून त्यांचें व **फिरंगी** यांचें **हबशी**लोकांस पाठबळ चांगलें होते असें दिसतें. ह्याचें कारण **माना-जी**चें व **इंग्रजां**चें वांकडे आले असल्यामुळें, त्यांनीं ता० ५ दिसेंबर इ० स० १७३३ रोजीं **हबशा**शीं गुप्त तह केला होता. तेव्हां कोणीकडून तरी हीं दोन

स्थळें हस्तगत करून घेण्याकरिता, इंग्रजास अनुकूल करून घेण्याची शाहु महाराजांस व सर्व मराठे मुत्सद्द्यांस अत्यंत आवश्यकता वाटणें साहजिक आहे.

अशा नाजुक प्रसंगी, ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्यांनीं इंग्रजांकडे कांहीं अनुसंधान लावून, त्याची शामलास मदत होऊं नये, अशी खटपट चालविली होती. लेखांक ९ ह्या पत्रामध्यें शाहु महाराजाची राणी सखवारबाई इजला स्वामींनीं "इंग्रेज बंद करावयास आपण ममईस जावें कीं काय" म्हणून प्रश्न विचारला आहे. त्याचें उत्तर राणीनें, "स्वतःच जाण्याचें प्रयोजन नाहीं, परंतु कार्य होईल असा विचार करावा. आणि जेणेंकरून इंग्रेज बंद होऊन शामलास मदत न करी, आपणांस सल्लख राखे ते करावें." असें लिहिलें आहे. लेखांक १० मध्यें "इंग्रजांची व स्वामींची मैत्री" असल्याबद्दलचा उल्लेख असून, "मैत्रीकीमुळें इंग्रजांस सांगून शामलाची मदत न करीत तो अर्थ केला पाहिजे" ह्मणजे स्वामींस गांव देऊं, असें सखवारबाईनें स्वामीस अभिवचन दिलें आहे. अशाच प्रकारचा उल्लेख लेखांक १०२ ह्याही पत्रांत आहे. लेखांक २८० ह्या पत्रात स्वामींनीं, अंजनवेलीस मराठ्यांचे हातून बरोबर मदत होत नाही असें पाहून, चिमाजी आपास, "चहोंकडून सामान न ये! तेव्हा अंजनवेली जेर होऊन आपोआप टाकून पळतील!" अशा अर्थाचा औपरोधिक मजकूर लिहिला आहे. ह्या सर्वांवरून स्वामीची मूर्ति ह्या हबशांच्या राजकारणप्रसंगांत स्वस्थ बसलेली नसून, गुप्तरूपानें अनेक मसलती करीत होती, व नानातऱ्हेची सूत्रें फिरवीत होती, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

मराठ्यांनी सिद्दी साताकडे काही संधान करून त्यास वश करण्याचाही प्रयत्न चालविला होता. छत्रपतींच्या दप्तरांत सिद्दी सातासंबंधाचें एक पत्र सापडलें आहे, त्यावरून ह्या ह्मणण्यास पुष्टि येते.[1] हें पत्र येणेंप्रमाणेः—

"सेवेसी विज्ञापना. महाराजांस सिद्दी सात याचे कागद दाऊद चौपदार

---

१ ह्या मसलतीत स्वामींचेंही अंग असावें असें पृष्ठ २५ मधील टीपेमध्यें दिलेल्या नारो विठ्ठल प्रभूच्या पत्रांतील शेवटच्या मजकुरावरून दिसून येते. त्यांत सिद्दी सातानें स्वामींच्या देवास १२ इनाम गांव देण्याचें कबूल करून मराठ्यांचा वेढा उठविण्याबद्दलचें बोलणें चालविल्याचा उल्लेख आहे.

गाजबरोबर आहेत. त्यास महाराजांचा जोर त्यावर आहे. महाराजांनीं पैरवी करून **सिद्दी सात** यासी हाताखालीं घालून आपलेंही कार्य करून घ्यावें. ऐसा त्याजवरीही उपकार करावा. त्याजमध्ये उत्तम आहे. महाराजांनीं विचारें करून कार्य करून घ्यावें. **अंजनवेल**, **गो**वळकोट इकडे फौज रवाना करावी, आणि दुरून शह देऊन **सिद्दी सात** याला हाताखालीं घेतला पाहिजे. केवळ मोर्चेबंदी करूनच अतिशय केल्यापेक्षा सल्ल्यानें होतां सल्ले घेतल्यानें बरें होय. महाराज थोर आहेत. कार्य करून घ्यावें. **अंजनवेल**, **गो**वळकोट इकडे महाराज फौज पाठवितील. त्यास आधीं **गो**वळकोटच्या गळां पडो नये. **अंजनवेल** याच्या गळां पडावें. **अंजनवेल** आली ह्मणजे **गो**वळकोट आला. महाराजानीं फौज रवाना करावी. तिला आधीं मुलूक लुटावयासी मांगावें. मुलूक लुटावयास आठ दिवस लागतील. तोंपर्यंत महाराजांनीं **सिद्दी सात** याचें कागदीपत्रीं कार्य करून घेतलें पाहिजे. मोर्चेबंदीपेक्षां दोहींकडेस कागदीपत्री कार्य उत्तम होईल. यामध्ये महाराज धनी आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना. तोफांखेरीज काम होत नाहीं. तोफा पांच सहा पक्के पंधरा शेर सोळा शेर ऐशा गोळ्यांच्या असाव्या. तरी महाराजांनीं तोफांची तरतूद केली पाहिजे. तोफांखेरीज खर्च होयास सकट आहे. तोफांची तरतूद केली पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय ही विज्ञापना."

ह्या पत्राच्या संदर्भावरून हें पत्र इ० स० १७३४ च्या जानेवारी महिन्यांतीलच असावें असें दिसतें. ह्या पत्राप्रमाणे **सिद्दी सात** **म**राठ्यांस अनुकूल झाल्याची माहिती मिळत नाहीं. तथापि त्याच्या एकंदर वर्तनावरून त्यानें स्वार्थ साधण्यासाठीं कांहीं **म**राठे सरदारास नादी लावून त्याशीं सलोख्याचें बोलणें लाविलें असावें असें वाटतें. ह्यानंतर एकवर्षपर्यंत—ह्मणजे फेब्रुवारी इ० स० १७३४ पासून इ० स० १७३५ च्या जानेवारीपर्यंत—**म**राठ्यांच्या व **ह**बशांच्या चळवळींची नीटसी माहिती समजत नाहीं. परंतु **अंजनवेल** **गो**वळकोट ह्या बळकट जागा सर करण्याचा त्याचा एकसारखा प्रयत्न चालला असावा, व **इंग्रज**, **फि**रंगी, ह्यांस अनुकूल करून घेण्याकरितां अनेक उपाय चालले असावेत, असें अनुमान करितां येतें. शेवटीं, इ० स० १७३५ च्या जानेवारी महिन्यांत **म**राठ्यांस यश येऊन माघ शुद्ध द्वितीया रोज बुधवार ह्या दिवशीं **अंजनवेली** त्याच्या हस्तगत झाली

व त्यांच्या हेतूप्रमाणे तेथें त्यांचा विजयध्वज फडकूं लागला. हें आनंदकारक वर्तमान सखवारबाई राणीनें स्वामींस मोठ्या तांतडीनें कळविलें आहे (लेखांक २१). ह्यावरून स्वामींच्या प्रयत्नाचें सार्थक झालें असावें असें मानण्यास हरकत नाहीं.

अंजनवेल सर केल्यानंतर कांहीं दिवस हबशीप्रकरण विझलें होतें. परंतु पुढें सिद्दी सात पुनः मराठ्यांच्या अमलास खलेल करूं लागला. तेव्हां चिमाजीआपा ह्यांनी कोंकणांत स्वारी करून त्यास नतीजा दिला. सिद्दी सात ह्याची व चिमाजीआपा ह्यांची, मुक्काम चऱ्हई नजीक रेवास येथें, मोठी लढाई झाली. तीत हा प्रबल हबशी सरदार ता० १९ एप्रिल इ० स० १७३६ रोजीं ठार मारला गेला. अर्थात् सिद्दी सातासारखा दुष्ट, हिंदुधर्मद्वेष्टा व महाप्रमत्त असा हबशांचा पुढारी मृत्युमुखीं पडल्यामुळें त्याच्या पक्षाचा अगदीं कमजोर झाला. नंतर त्यांनीं मराठ्यांशी कायमचा तह करून त्याचें सख्य संपादन केलें.

सिद्दी सात हा केवळ एक दैत्य होता. त्याचा पराभव चिमाजी आपांनीं फार शौर्यानें केला. ह्मणून ब्रह्मेंद्रस्वामींनीं व शाहु महाराजांनी त्यांचें फार फार अभिनंदन केलें. फत्तेसिंग भोसले व जिवाजी खंडेराव चिटणीस ह्यांनीं महाराजांच्या आज्ञेवरून चिमाजीआपांस संतोषप्रदर्शक गौरवाचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. तीं वाचून त्या वेळीं मराठे सरदारांचीं अंतःकरणें विजयानंदानें कशीं भरून गेलीं होतीं ह्याची चांगली कल्पना करितां येते. फत्तेसिंग भोंसले ह्यांनीं लिहिलें आहे कीं, “रेवमावरी सिद्दी सात यांशीं युद्धप्रसंग जाला. ते समयीं युद्ध तुंबळ होऊन हबशी यांचे हजार माणूस कापून काढिले, व सिद्दी सात खासा ठार जाहला, ऐसें वर्तमान लिहिलें. त्यावरून राजश्री स्वामी बहुतसे खुशाल जाले. तुह्मीं महत्कृत्य केलें. सिद्दी सात ह्मणजे केवळ हबशी. सिद्दी यांचा मुख्यच होता. तो तुमच्या हातें पराभवातें पावला. थोरसें यश तुह्मीं जोडिलें. राजश्री बाजीराव प्रधान तिकडे गेले. मागें तुह्मीं बरी शिकस्त करून हबशी बुडविला. हबशांचा मूळ कंदच उपटून टाकिला ! चहूंकडे लौकिक विशेषात्कारें जोडिला. तुमची निष्ठा, राजश्रींच्या पायाशीं एकनिष्ठतेनें सेवा करावी ऐसीच आहे. तदनुरूप मोठेंसें यश तुमचे पदरीं पडिलें. सामान्य गोष्ट जाहली नाहीं. आह्मांस बहुत समाधान जाहलें.” ह्याचप्रमाणें

जिवाजी **खं**डेराव **चि**टणीस ह्यांनीही, "नौबत वाजविली. खुशाली केली. **सिद्दी सा**तासारिखा गनीम मारिला. हे कर्म सामान्य न केलें." असा वारंवार स्तुतिवाद करून, महाराजांनी दिलेली सन्मानाचीं वस्त्रें, हिरेजडित पदक, मोत्याची कंठी, व रत्नखचित तरवार इत्यादि बहुमानाचे वस्त्रालंकार **चि**माजी आपास अर्पण केले. "अमृत स्वामिगौरवम्" ह्या न्यायानें **चि**माजी आपास हे सन्मान स्वीकारण्यात किती संतोष झाला असेल, व ह्या अमृततुल्य वाग्रसानें त्याच्या हृदयातील वीरश्रीस किती प्रोत्साहन मिळालें असेल, ह्याची कल्पना करण्याचें काम रसिक वाचकाकडे सोपविणें योग्य आहे.

ह्या सर्व यशाचें वृत्त श्रवण करून **ब्रं**म्हेंद्रस्वामीच्या हृदयांत आनंदाच्या लहरी उत्पन्न झाल्या असतील ह्यात आश्चर्य नाही. त्या वेळचें स्वामीचें अस्सल पत्र उपलब्ध नाही. तथापि, ह्याच वेळीं **चि**माजीआपास लिहिलेल्या एका पत्रात त्यांनी, "**ह**णमंतासारखें यश तुह्मास आलें. पुढें **श्री** अहद **रा**मेश्वर तहद **दि**ल्ली यश देईल. तुह्मी वर्तमान लिहिलें व चिरंजीव **बा**जीरावांची पत्रें आली हे संतोषाचें वर्तमान ऐकोन, **जैसी हणमंताचे गळां रघुवीरें रत्नांची माळ घातली, तैशीं यशाचीं पत्रें पाठविलीं. तुह्मी रामरूप जाहले.**"(लेखांक २८१) म्हणून जे उद्गार काढिले आहेत, तेच स्वामींच्या आनंदातिशयाचें उत्तम निदर्शक होत ह्यात शंका नाही. ह्याच पत्रात स्वामी लिहितात की, "जरी दहा कोटी फौज घेऊन **को**कणांत जातेत तरी ऐसें यश **को**कणचें न येते; ऐसें पुरें आपले ठायीं समजणें. **रा**वणासारखा दैत्य मारला!" ह्यावरून ह्या **ह**बशाच्या राजकारणांत स्वामींच्या आशीर्वादाचा प्रतापमहिमा काही अलौकिकच असला पाहिजे असें त्या वेळच्या भाविक जनांस वाटूं लागावें व त्यांची स्वामींवर अधिक अधिक श्रद्धा बसावी हें अगदीं साहजिक आहे.

भाग ५ वा.

वसईची मोहीम.

ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्यानीं स्वधर्मसंरक्षणार्थ व स्वजनकल्याणार्थ जी महत्त्वाचीं राजकारणे चालविलीं, त्यापैकीं जंजिऱ्याच्या हबशीप्रकरणाची संक्षिप्त परंतु खरी हकीकत मागील भागांत दिली आहे. ह्या प्रकरणाप्रमाणेच दुसरे प्रकरण वसईची मोहीम ही होय. ह्या मोहिमीमध्ये ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्याचे अंग विशेष असून ती त्याच्या सूत्रचालनानें व प्रोत्साहनानें यशस्वी झाली, असे मानण्यास कोणतीच हरकत नाही. परंतु, ह्याही राजकारणाचे खरें स्वरूप परदेशीय इतिहासकारास चांगलेसे अवगत न झाल्यामुळे, मराठ्याच्या इतिहासांत त्याचें व्हावे तसे आविष्करण झालेलें नाही. ह्याकरिता, ह्या मोहिमीचा संक्षिप्त वृत्तांत अस्सल कागदपत्राच्या आधारांनिशी येथे सादर करितो. ह्मणजे, ह्या महत्त्वाच्या राजकारणात स्वधर्मरक्षणाचा पवित्र हेतु किती अंतर्भूत होता व तो स्वामींनी कसा सिद्धीस नेला, ह्याची खरी कल्पना वाचकास करिता येईल.

पोर्तुगीज ह्मणजे फिरंगी लोक हे हिंदुस्थानात व्यापार करण्याच्या उद्देशाने इ० स० १४९७ मध्ये प्रथम कालिकोट येथे आले. त्यांचा प्रमुख सरदार वास्को दि गामा ह्याची व कालिकोटच्या राजाची भेट होऊन त्याला तेथें आश्रय मिळाला. नंतर त्यांनी तेथून एक एक पाऊल पुढे टाकीत गोमांतकांत प्रवेश केला, व तो प्रांत काबीज करून गोवे येथे इ० स० १५१० मध्ये आपली राजधानी स्थापन केली. त्याचा पहिला गव्हरनर-जनरल आलफान्सो अलबुकर्क हा होय. हा इ० स० १५१५ मध्ये मृत्यु पावला. त्यानंतर त्यांची सत्ता समुद्रकिनाऱ्यानें उत्तरेस वाढत गेली, व त्यांनीं गुजराथचा बादशाहा बहादुरशाहा ह्याजकडून इ० स० १५३३ मध्यें वसई घेतली. इ० स० १६६४ मध्यें पोर्तुगीज लोकांचें चांगलेंच प्राबल्य होऊन मुंबईकिनाऱ्याचा सर्व भाग त्यांच्या ताब्यांत आला होता. परंतु त्यापुढें युरोपमधून इतर राष्ट्रांतील अनेक प्रतिस्पर्धी मंडळ्या व्यापाराकरिता हिंदुस्थानांत आल्यामुळे त्यांचे माहात्म्य विशेष वाढलें नाहीं. ह्याच समयास महाराष्ट्रराज्यसत्तेचा अभ्युदय होऊन कल्याण भिवंडी

वगैरे प्रांत मराठ्यांच्या ताब्यांत आला व फिरंगी लोकांस आपल्या सत्तेचा विस्तार करण्यास मुळींच अवकाश सांपडला नाहीं. तथापि त्यानीं साष्टी प्रांतास पुष्कळ उपसर्ग देऊन हिंदुधर्माचा विध्वंस करण्याचा एक सारखा सपाटा चालविला होता. त्या योगानें तेथील हिंदुप्रजा अगदीं त्रस्त होऊन गेली होती.

साष्टीच्या बखरीमध्ये पोर्तुगीज लोकाच्या जुलमामुळे हिंदुलोकांची कशी दीन स्थिति झाली होती ह्याचें फार हृदयद्रावक वर्णन दिले आहे. ते येणें-प्रमाणेः–"ठाणें ह्मणजे बिम्बस्थान. हे राज्य फिरगी ह्यानी घेऊन कुबुद्धि धरिली. जमीनदारांचीं वतनें बुडविली. गावाचे गाव घेऊन बाटविले. किरिस्ताव केले. सासष्ट गांवचे व आगर वसईचे बहुतेक लोक धरून बाटविले. घरांत कोणी नसले तर पोरें नेऊन बाटवावीं. असा उपद्रव महाराष्ट्रात माडिला. कोणी दक्षिणेंत पळून गेले. क्रियाकर्मांतराचा लोप झाला. देवधर्म बुडाला. प्रातांतील तीर्थे क्षेत्रे सर्व लोपलीं. देवालयें फोडून साफ केलीं. फिरगी यानें आपली देवळे बाधिलीं. फिरगीधर्म चालवायास लागले. ब्राह्मणास मुलखांत फिरण्याची बदी झाली. कोणी कांहीं व्रतें, उद्यापनें, होम वगैरे आरभिलीं ह्मणजे त्याचें घर वेढले. शेजारी पाजारी त्या घरात सापडले ह्मणजे त्यासही धरून न्यावे. उत्सव वगैरे चोरून जीव वांचवून करू लागले. असा अनर्थ माडिला[१]." इ० इ०. अशा रीतीनें पोर्तुगीज लोकांनीं त्राहि त्राहि केल्यामुळे सर्व हिंदुलोक मराठी साम्राज्याच्या अधिपतींस शरण जाऊन स्वसंरक्षणाचा प्रयत्न करू लागले असतील ह्यांत आश्चर्य नाहीं.

साष्टीच्या बखरीवरून असें दिसून येतें कीं, छत्रपति संभाजी महाराजाच्या कारकीर्दीपासून हा धर्मछल चालू होता. त्या वेळींच पाठारे जातीचे हिंदुलोक पोर्तुगीज लोकांच्या उपद्रवामुळे त्रासून जाऊन केळव्यास येऊन राहिले. नंतर तेथून अणजुरास आले. त्यांचे पुढारी गंगाजी नाईक ह्मणून एक गृहस्थ होते. त्यानीं संभाजी महाराजांकडे सधान लाविले. परंतु संभाजीच्या कारकीर्दीत मोगलांची सरशी होऊन सर्व मराठी राज्य विस्कळित झालें, त्यामुळें महाराष्ट्रधर्मरक्षणाचें कार्य सिद्धीस गेलें नाहीं. पुढे गंगाजी नाईक ह्यांनीं

१ साष्टीची बखर–काव्येतिहाससंग्रह. पृष्ठ १.

कुलाब्यास सेखोजी आंग्र्याकडे जाऊन, पोर्तुगीज लोकांचा मुलूख सर करावा व स्वधर्माचें रक्षण करावें, म्हणून गुप्त रीतीनें प्रयत्न चालविला. परतु ती बातमी फिरगी ह्यांस पोहोंचून त्यानी गंगाजी नाईकास कैद केले, व त्याजपासून दड घेऊन त्यास सोडून दिले. गंगाजी नाईकांप्रमाणेंच त्यांचे बधु बुबाजी नाईक ह्यानी पंढरपुरास जाऊन तेथून देहूकर साधु तुकाराम ह्याचे चिरजीव नारायणबोवा गोसावी ह्यांचे मार्फत खंडेराव दाभाडे सेनापति ह्याचेकडे काही सधान बाधिले सेनापति बहुत खुष झाले व त्यांनी, नारायणबोवाच्या समक्ष, विठोबाचे देवालयात, असे मान्य केले कीं, "जर तुमचा मुलूख आह्मांस मिळाला तर तुमचें सर्व साहित्य आह्मी करू. तुमची वतने चालू होतील. परतु आमचे नावें निशाण मात्र चालवावें. वरकड जमीनदारी व आमचा अमल तुह्मीच चालवावा." ह्या नतर बुबाजी नाईक परत कोंकणांत गेले, व त्यानी आपल्या बधूस सविस्तर वर्तमान निवेदन केले.

ह्याच वर्षी—ह्मणजे इ० स० १७२० मध्ये, बाजीराव पेशवे ह्यांचे मेहुणे रामचद्र महादेव जोशी चासकर ह्यानी कल्याणप्राताचा निमा अमल घेतला व कल्याण येथे पेशव्यांचे ठाणे बसविलें. खुद्द मराठ्याचा सुभा कल्याणास स्थापन झाल्यामुळे, गंगाजी नाईक वगैरे मडळीस सेनापति दाभाडे ह्यांच्या फौजेची मदत घेण्याची अवश्यकता राहिली नाही. त्यांनी चिंचवडचे श्री देव गोसावी ह्याच्या मार्फत, कल्याणचे सुभेदार रामचंद्र महादेव ह्यांच्याशी, फिरगी लोकांच्या राजकारणाचें बोलणें लाविले. त्यानी त्याची एकाती भेट घेतली; आणि पेशव्यांच्या शिक्केकट्यारीची आणभाक घेऊन आपला सर्व वृत्तात निवेदन केला. "आमचा प्रात आमची मायभूमि. तिचा जो राजा आहे तो दुष्ट आहे. त्याने आमचीं वतने बुडविलीं. मुलखाचा देवधर्म बुडविला. आमचे लोक बाटविले. असा उपद्रव करीत आहे ह्मणून आपलेपाशी आलो" असें मोठ्या दीनवाणीने सांगितलें. तेव्हां रामचद्रपंतांस त्यांची दया आली, व त्यांनीं पेशव्याच्या मार्फत त्यांच्या दुःखाचा परिहार करून त्यांचें इष्टकार्य सिद्धीस नेऊं, असें अभिवचन दिले. नंतर गंगाजी नाईकांनी आपले साथीदार लोक रामचंद्रपंतांस भेटवून, ठाणें, वसई, धारावी वगैरे ठिकाणच्या

गुप्त वाटा व दर्याचे लाग साधून **म**राठ्याच्या सैन्यास वाटेल ती मदत देण्याचे वचन प्रमाण केले. तात्पर्य, सर्वांनीं मिळून **हिं**दुधर्मावर आलेले संकट निवारण्याचा प्रयत्न चालविला. परंतु हा कार्यभाग **रा**मचंद्र **म**हादेव ह्याचे हातून सिद्धीस गेल्याचे दिसत नाही.

सल्लास अशरीन (इ० स० १७२२–२३) ह्या वर्षी **गं**गाजी नाईक, **बु**-बाजी नाईक, **मु**रारजी नाईक, **शि**वाजी नाईक आणि **ना**रायणजी नाईक साळोखी ज्ञात **पा**ठारे हे मुद्दाम **सा**ताऱ्यास गेले, व तेथे त्यांनीं **छ**त्रपति, **बा**-जीराव व **चि**माजी आपा ह्यांचे दर्शन घेऊन आपली सर्व हकीकत निवेदन केली. आणि " आपण पुरातन **व**सईप्रांताचे वतनदार आहो. त्यास **व**सई-प्रांत **फि**रंगी याकडे आहे. त्याणे देवस्थाने व तीर्थे याचा व **म**हाराष्ट्रधर्म याचा लोप केला. हिंदुलोक भ्रष्टावून क्षार केले. आपण पुरातन वतनदार, देश-नाडगौडपणाचे वतन होते. त्यास, **फि**रंगी याकडे तो प्रांत जाहलियापासून वतन चालों देत नाही. याजमुळे आपण कुटुंबसहवर्तमान त्या प्रांतातून येऊन **क**ल्याणप्रांतीं प्रस्तुत राहिलो. **व**सईप्रांताची हकीकत व आपले वृत्त निवेदन करून त्या प्रांतीं साहेबीं मसलत करून, प्रांत मजकूर सर करून देवस्थापना करून स्वधर्मस्थापना होय ते गोष्ट करावी; व आपले वतन आपणास करून द्यावे." अशी विनति केली. आणखी "त्या प्रांतींचे कोट किल्ले व जजिरे **व**सई व कोट **ठा**णे या जागाचे लाग, माग, व खाडियाचे उतार व मार्ग वाटांस आपण माहीत आहो. व **ठा**णे **व**सईकोटाचे लाग आपले स्वाधीन आहेत." ते साधून देऊन **म**राठ्याच्या सैन्यास तो प्रांत मिळवून देऊ असे कबूल केले. **शा**हु महाराजांनीं व **पे**शव्यांनीं त्यांची विनति ऐकून घेतली व त्यांचे संकट निवारण करण्याचेही वचन दिले. परंतु इतर अनेक राजकीय मनसब्यांमुळें त्यांना ह्या मसलतींत लवकर लक्ष घालण्यास अवधि सापडली नाहीं. तथापि **गं**गाजी नाईक प्रभृति मंडळींनीं प्रतिवर्षी **पे**शव्यांस भेटून **फि**रंग्याचा मनसबा हातीं घेण्याबद्दल त्यांना एकसारखा तगादा चालविला होता.

गंगाजी नाईक प्रभृति **पा**ठारे मंडळींनीं **पे**शव्यांच्याकडे संधान बांधिलें होतें

त्याप्रमाणें अंताजी[१] रघुनाथ व रामचंद्र रघुनाथ कावळे देसाई व देशपांडे वसई वगैरे प्रांत फिरंगाण, ह्यांनींही पेशव्यांकडे जाऊन हें स्वधर्मसंरक्षणाचें महत्कार्य सिद्धीस नेण्याबद्दल त्यांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. बाजीराव बल्लाळ यांनीं छ १९ रजब सु॥ सल्लासीन मया व अलफ (ता० २८ जानेवारी इ० स० १७३०) रोजीं रामचंद्र रघुनाथ ह्यांस पत्र लिहून "आमचेंही चित्तीं हाच हेत आहे कीं कार्य करावें. अशा निमित्तें रा० अंताजीपंतास जे सांगणें ते सांगितलें आहे. तुह्मी आपली खात्री निशा करून कार्य साधणें. तुमचें ऊर्जित करूं." असें अभिवचन दिलें. चिमाजी आपांनीं, अंताजी रघुनाथ ह्यांस छ २२ साबान (ता० १ मार्च इ० स० १७३०) रोजी लिहिलेल्या पत्रात, "अवघा प्रसंग सत्य भासून कर्तव्य असेल ऐशीच आज्ञा करावी. नाहींतर दुरांशेत गुतावें सारिखें नाहीं ह्मणून लिहिलें; ऐशियास अवघा प्रसंग तुह्मीं प्रत्ययास आणून दिल्हा आहे. त्यास अनृत काय निमित्त भासेल? अवघा प्रसंग सत्यच आहे व कार्यही कर्तव्य आहेच आहे. तुह्मीं चित्तात संशय आणावा असा अर्थ नाहीं." असे उद्गार काढिले आहेत. ह्यावरून पेशव्यांस हा मनसबा हातीं घेण्याची इच्छा होती, हें उघड आहे. ह्यानंतर बाजीराव पेशवे ह्यांनीं शाहु महाराजांची भेट घेऊन ह्या मसलतीवर पिलाजी

---

१ अंताजी रघुनाथ ह्याच्यावर पोर्तुगीज लोकांनी फारच जुलूम केला होता. त्यांची वतनें वगैरे जप्त करून व त्यांस 'इनक्विझिशन' मध्यें आणून, त्यांस कडक शासन करण्याचा प्रयत्न केला होता. बाजीराव पेशव्यानी मुंबईचे गव्हरनर जॉन हॉर्न ह्यांचे मार्फत पोर्तुगीज लोकांकडे त्यांच्याबद्दल रदबदली केली; पण तिचा उपयोग झाला नाहीं. ह्मणून ते फिरंग्यांच्या हद्दीतून निसटून मराठ्यांस येऊन मिळाले होते. चिमाजी आपांच्या एका पत्रांत "तुह्मी फिरंगी यांचे परम शत्रु आहां. हे फिरंगी यास फारच असह्य. ह्यास्तव तुह्मी फिरंगी याचे सरहद्देपासून चहू पांचा कोसावर राहवें" असा उल्लेख आढळतो. ही अंताजी रघुनाथ ह्यांची पत्रें व माहिती आमचे मित्र व प्रसिद्ध कवि रा. रा. गंगाधर रामकृष्ण मोगरे ह्यांनी दिली.

जाधवराव ह्यांस रवाना केलें. व आपले मेहुणे कृष्णराव महादेव[१] ह्यास त्यांच्या मदतीस पाठविलें. पिलाजी जाधवराव ह्यांनीं गंगाजी नाईक व अंताजी रघुनाथ ह्यांच्या साहाय्यानें कांब्यास वेढा घातला. खाडींत उड्या घालून फिरंग्यांचे मचवे घेतले. त्या मचव्यावर त्यांस दारूगोळा व बारा तोफा सांपडल्या. त्याच तोफा लावून त्यानीं मोठ्या पराक्रमानें माडी फोडिली व फिरंग्यांचा नाश करून त्यांचा अगदी पराभव केला. तदनंतर त्यांची व फिरंग्यांची ता० २७ फेब्रुवारी इ० स० १७३१ रोजीं मनोहर येथे लढाई झाली. तींत मराठ्यांची सरशी होऊन पोर्तुगीज लोकांचा पराभव झाला. नंतर मराठे व पोर्तुगीज ह्या उभयतामध्ये तहाचे बोलणें सुरू होऊन कांहीं दिवस हें युद्ध बंद राहिले.

इ० स० १७३२ पर्यंत पोर्तुगीज लोकांचा मुख्य प्रतिनिधि सालडाना डा गामा (Saldanha da Gama) हा होता. हा इ० स० १७३२ च्या जानेवारी महिन्यांत लिस्बनास गेला, व त्याच्या जागीं कॉंडे डि सांडोमिल (Conde de Sandomil) ह्याची नेमणूक झाली. तो ता० ५ आक्टोबर रोजीं गोव्यास येऊन दाखल झाला. त्याचें हिंदुलोकांविषयी अतिशय वाईट मत असल्यामुळे त्यानें हिंदुस्थानांत येताच सांवतवाडीचे रामचंद्र सांवत भोंसले ह्यांच्याशी युद्ध सुरू केलें, व सर्व हिंदु लोकांशीं क्रूरपणानें वागून आपला करडा अमल गाजविण्यास प्रारंभ केला. अर्थात् मुख्य अधिपतींचा असा कल पाहतांच वसई वगैरे ठिकाणचे पोर्तुगीज अधिकारी हिंदुप्रजेवर जुलूम करूं लागले. इ० स० १७३४ मध्ये दाम लुई बोतेलो (Dom Luiz Botelho) नामक सेनापति वसईप्रांताच्या बंदोबस्तावर नेमिला होता. त्यानें आंग्रे वगैरे मराठ्यांच्या हल्ल्यापासून फिरंग्यांच्या बंदरांचें संरक्षण करण्याकरितां नवीन जहाजें बांधण्याचा विचार केला. त्याच्या खर्चाकरितां त्यानें कोळी

१ हे रामचंद्र महादेव ह्यांचे बंधु. हे रामचंद्र महादेव मरण पावल्यानंतर कल्याणचे सुभेदार झाले. छ १४ रबिलाखर सन इहिदे सलासीन ह्मणजे ता० १६ आक्टोबर इ० स० १७३० रोजीं लिहिलेल्या बाजीरावांच्या पत्रात ह्यांस मामलत दिल्याचा उल्लेख आहे. त्यावरून इ० स० १७३० सालीं रामचंद्र महादेव मृत्यु पावले असें दिसतें.

लोकांवर जबरदस्त कर बसवून तो जुलुमानें घेण्यास सुरुवात केली.[१] त्यामुळें ते लोक अगदीं असतुष्ट व बेदिल झाले. त्याचप्रमाणें इतर **हिं**दुलोकही **पो**र्तुगीज लोकांच्या नानाप्रकारच्या जुलुमास अगदीं त्रासून गेले होते. त्यामुळें सर्वांस ह्या धर्मछलापासून केव्हां मुक्त होऊं असें होऊन गेलें.

ह्या सुमारास **म**राठ्यांचें सर्व लक्ष **ह**बशांच्या राजकारणात गुतल्यामुळें त्यांना हा **फि**रग्याचा मनसबा काही दिवस हातीं घेतां आला नाही. परतु पुढें **ह**बशीप्रकरण सपल्यानतर, **पे**शव्यांनी **मा**नाजी **आं**ग्रे व **सं**भाजी **आं**ग्रे ह्या उभय बधूमधील वैरभाव नाहींसा करण्याचा प्रथम प्रयत्न केला. ह्या वैरभावामुळें **फि**रगी लोकास व **ह**बशास कोणाचा तरी पक्ष घेऊन **म**राठ्यांच्या प्रांतात ढवळाढवळ करण्यास फार सधि सांपडत असे. त्यामुळें त्यांना प्रथम हें गृहछिद्र बद करणें अगदीं आवश्यक झालें. **मा**नाजी **आं**ग्रे ह्यानें प्रथम **पो**र्तुगीज लोकांचें साहाय्य घेऊन **कु**लाबा घेतला. तेव्हा **सं**भाजीनें त्याचें पारिपत्य करण्याकरिता त्यावर स्वारी केली. नंतर **मा**नाजीनें **पे**शव्याची मदत घेऊन स्वसरक्षणाचा प्रयत्न चालविला. **मा**नाजी **पे**शव्यास मिळाला हें पाहून **पो**र्तुगीज लोकांचें त्याचें वांकडें आलें, व त्यानी कांहीं वेळ **सं**भाजीची बाजू स्वीकारून **मा**नाजीशी युद्ध चालविलें. तेव्हा **बा**जीराव **पे**शवे ह्यांनी **शं**कराजी **के**शव व **खं**डेजी **मा**णकर वगैरे लोकांस त्यांचे मदतीस पाठविलें. ह्या लोकांची व **फि**रंगी ह्यांची ता० २ जानेवारी इ० स० १७३५ रोजीं बरीच चक-

---

१ ही हकीकत मि० फ्रेडरिक चार्लस डानव्हर्स ह्याच्या "The Portuguese in India." ह्या पुस्तकाच्या आधारें दिली आहे त्यामध्यें डाम लुई बोतेलो ह्यानें कोळ्यांवर जो कर बसविला, त्याबद्दल पुढील वाक्यें लिहिलेली आहेत:—

"His first project was to construct a fleet of small vessels for the defence of the coast against the depredations and insults of the Angria.........To this end he demanded a heavy tribute from these same fishermen in order to provide the necessary funds. The demand was, however, considered an act of great injustice by the fishermen, and the collection of the tax had, in many cases, to be carried out by means of force." Page 401., Vol. II.

मक उडाली. ह्या संबंधाचें पेशव्यांचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

"अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य राजश्री शंकराजी केशव गोसावी यासी:—

सेवक बाजीराव बल्लाळ प्रधान नमस्कार सु॥ खमस सल्लासीन मया अलफ. तुह्मीं पत्र छ० १९ साबानचें पाठविलें, ते छ० २२ साबानीं प्रविष्ट जाहलें. छ० १८ साबानी फिरंगी यांचे लोक राजश्री मानाजी आंग्रे यांचे मोर्चावरी निघाले होते. याजकरितां मशारनिल्हे व राजश्री खंडोजी माणकर व सारे लोक एकत्र बोलावून मशिदीस वेढा घालून, मोर्चा त्यांनीं दिला होता तो चोपावा या विचारें गेले. मेढीयाचा दरवाजा तोडिला. फिरंगी यांनी मार सीमेपरता केला. लोक जखमी फार जाहले व कांहीं ठार जाहले. मार न सोसे. मग निघाले. जखमी याची याद आलाहिदा पाठविली असे. ह्मणोन लिहिलें ते कळलें. लोकांनीं कष्ट मेहनत फार केली. शाबास! तुह्मीं सर्वांचीं समाधानें करणे. दारू व गोळा कल्याणाहून पाठवायाविषयी राजश्री वासुदेव जोशी यांस लिहिलें आहे. व आह्मी येथून दारुगोळा लिंबाजीपंत याजबरोबर रवाना केलाच आहे. आणखीही पाठवून देतों. जाणिजे. छ० २३ साबान. आज्ञाप्रमाण."

ह्यानंतर बाजीराव ता० ४ फेब्रुवारी इ० स० १७३५ रोजीं स्वतः कुलाब्यास गेले; व कुलाबा, राजमाची, खांदेरी वगैरे किल्ले हस्तगत करून व संभाजीस नतीजा पोहोंचवून ता० ३ एप्रिल इ० स० १७३५ रोजीं परत आले. ह्यापुढे संभाजीही मराठ्यांशीं स्नेह करण्यास तयार झाला. तेव्हां बाजीराव पेशवे ह्यांनीं शाहु महाराजांच्या आज्ञेनें त्याच्याशीं तह ठरवून मानाजीस कुलाबा व 'वजारत माब' हा किताब दिला; व संभाजीस सुवर्णदुर्ग व 'सरखेल' हें पद दिलें. परंतु त्यामुळें पोर्तुगीज लोकांच्या मनांतील डाव कमी न होतां, उलट तो अधिक वाढला; व त्यानीं मानाजीचा सूड उगविण्याचें मिष करून मराठ्यांशीं युद्ध आरंभिलें. संभाजीनें बाह्यात्कारें जरी मानाजीशीं सख्य जोडिलें, तरी त्याचा नाश करण्याची दुर्बुद्धि त्याच्या मनांतून नष्ट झाली नव्हती. त्यामुळें त्याच्या बोलण्यांत किंवा वर्तनांत

खरा भाग बिलकूल राहिला नव्हता. **पो**र्तुगीज, **इं**ग्रज, व **पे**शवे ह्यांच्याशीं जशी संधि पडेल त्याप्रमाणेंच तो वागत असे. **सिद्दी साता**चें युद्ध होऊन **म**राठ्यांची सरशी झाल्यानतर त्यानें **बा**जीरावास जे पत्र लिहिलें आहे, त्यांत इतकी माखर पेरिली आहे व इतका घरोबा दाखविला आहे कीं सांगतां सोय नाहीं. हे पत्र वाचले ह्मणजे **सं**भाजी **आं**ग्रे ह्याचा स्वभाव मायावी व कपटप्रचुर असावा असें सहज अनुमान होतें. हे पत्र मनोरंजक व महत्त्वाचें असल्यामुळे येथे सादर केल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं.

"राजश्री **बा**जीराव **पं**डित प्रधान दाजी गोसावी यांसः—

छ सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलकृत राजमान्य स्ने॥ **सं**भाजी **आं**गरे सरखेल रामराम विनति. उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन केले पाहिजे. विशेष. आपण उत्तर प्रांताहून स्वारीहून आले, हे श्रवण होऊन सतोष जाहला. सर्वदा पत्र पाठवून परामर्ष करावा हे वडीलपणास उचित आहे. वरकड वडिल वडिलांचा भाऊपणा अकृत्रिमतेनें चालोन गेला. त्यामागें तीर्थरूप राजश्री **से**खोजीबावाचा व आपला भाऊपणा विशेषच चालिला होता. परतु श्रीनें त्यांस दिवस थोडके केले. त्यामागे आपण भाऊ उभयतां, तिसरा आपला बंधु, ऐसाच वडिलोपार्जित स्नेह चालावा. त्यास कालवशेंकरून आम्हांपासून अतराय जाहला किंवा आपणाकडून जाहला, कित्येक संकल्पविकल्प वाढोन गेले, त्यांचें परिमार्जन होऊन पूर्ववत्प्रमाणे भाऊपणा चालोन एकाविचारें वर्तावे याजकरिता आपण शपथपूर्वक पत्रें पाठविलीं कीं, एकवेळ आपली आमची भेट व्हावी. भेट जाहाल्यावर जे जे किल्मिष उभयपक्षीं वाढले आहेत ते दूर होऊन, चित्तास चित्त मेळवून, दोनी मनसबे एकच ऐसे लक्षून, भाऊपणा दिवसेंदिवस वडिलापासून चालिला त्याप्रमाणें, किंबहुना अधिकोत्तर चालावा ऐसाच हेत चित्ताचा होता. त्यास आपली स्वारी उत्तरेस जाहली तेव्हां तो योग एकीकडे राहिला. अलीकडे राजश्री **चि**माजी पंडित यांची स्वारी **कु**लाबाप्रांतीं **सिद्दी साद** याजवरी जाहली. त्यास श्री कृपेनें नतीजा देऊन माघारे फिरले. तेव्हां **आ**पांनी एक कारकून पाठविला, आणि भाऊपणाच्या ममतेच्या कित्येक गोष्टी सांगोन पाठविल्या. त्यावरून आह्मीं **आ**पांस प्रत्योत्तरें लेहून राजश्री **नारो का**शी यांस पाठविले. त्याचे समागमें

रा० चिंतो कृष्ण यास आपांनी पाठविलें. बेलभाकर पाठविली. त्यावरून संतोष होऊन समाधान जाहलें. त्याप्रमाणें आह्मी बेलभाकर पाठविली. ऐशास आजिपर्यंत नानाप्रकारें घालमेली घालून आपल्या व आमच्या चित्तास विपर्यास घातला होता तो दूर होऊन, आपण उभयतां बंधु तैसे तिसरा ऐसें आम्हांस लक्षून, कोंकणप्रांतींचे गडकोट आपले, वरघाटीचा मनसबा आमचा, ऐसी एक बात करून भाऊपणें चालावे. सर्व संपदा आहे हे आपली आहे. याउपरी आह्मी दुसरा विचार चित्तात आणीत नाहीं. मुख्य गोष्ट आपली आमची एकवेळ त्रिवर्गाची भेट दसरामानीं व्हावी. भेटीनतर सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. जें आम्हांस संकट तें आपण दूर करावें. आपणास अगत्य तें आह्मीं करावे. तेथें दुसरा विचार असेल तरी श्री कानोबाची व खासे याचे पायाची शपत आहे. रगाच्या मोटा बांधणें नाहीं. राव, आपण आम्हांस जैसे सेखोजीबावा तैसे. आपण आह्मी रागावलो तरीं क्षमा करावी. दुसरियाचे न ऐकावे. सेखोजीबावास आम्हीं रागेजोन नानाप्रकारें बोलत होतो, कीं नव्हतो ते आपणास विदित आहे. वडीलपण जेथे आहे त्यांणीं चार तुटीच्या गोष्टी घेऊन भाऊपणाचे जातीनें चालवावे ऐसें श्रीनें सामर्थ्य दिलें आहे. परिहार कोठपावेतों ल्याहावा. जसे आपण तैसें आम्हांस लक्षून चित्ताची सोज्वलता करून चित्तापासून भेटीचा योग कोणे कोणे महिन्यांत होईल येविशींचा सिद्धांत करून लेहून पाठवावा. सुवर्णदुर्गीं अगर रसालगडीं दोनी स्थळें आहेत, यात जेथें आपले विचारास येईल तेथें होईल. राजश्री आपांनीं चित्तावरी गोष्टी धरिली आहे ती सागतील. त्याप्रमाणे ममतापूर्वक उत्तर पाठवावें. लक्ष पत्राचे जागा हे पत्र मानून चित्तांतील किल्मिष दूर करून भेटी द्यावी. आम्हीं आपले चित्तापासून लेहून पाठविलें आहे. आपल्या खेरीज दुसरा विचार नाहीं. याउपरी वडीलपणास येईल ते करावें. आपण आह्मांस वडील आहेत. बुद्धिवाद वरचेवरी आज्ञा करीत जावी. जैसा पांडवांचा अभिमान श्री कृष्णानें धरून कौरवांस नतीजा देऊन हस्तनापुरीं स्थापना केली, याप्रमाणें आपल्यास करावे लागेल. आपण जे गोष्टी सांगतील ती आह्मांस प्रमाण आहे. राजश्री रघुनाथजी आपणाजवळ जाऊन राहिले आहेत. त्यास अपेशी आहे. खाशाजवळ होते त्यास खाशास व नारोपतास मूठ मारून दिवंगत केलें. त्यामागें रा० सेखोजीबावांस तीच गत केली.

असा अपेशी आहे. त्यास आपण ठेवावे हें आमचे विचारास येत नाहीं. वर्षा दोन वर्षांनीं आपणास अनुभव येईल. आमचा चाकर आह्मीं मारिला कुटिला तरी चाकर. ज्याणीं आपल्या बाईकांस उदक घालून गेला तो आपणास कामास काय येईल ? बाईका टाकून जावें कीं काय ? आपण थोर आहेत. हा अर्थ आपल्या ध्यानीं येऊन गेलाच आहे. आपल्या कार्यास पुरुषलोक जो येईल तो मतलबाकरितां हातीं घ्यावा. परंतु आमचा चाकर आपण न ठेवावा. आमचा आम्हाकडे पाठवावा. ते गोष्ट आपले विचारास येणार नाही. परंतु लिहिले आहे. या उपरी ज्यांणी ज्याणीं कल्पना वाढविल्या आहेत, त्या दूर करून भेटीचा लाभ दिला पाहिजे. उभयतांचे जोडीखेरीज आह्मांस दुसरी जोडी विशेष आहे ऐसें नाहीं. मनोमन साक्ष आहे. उत्तराचा मार्ग लक्षितो. जाणिजे. रवाना छ १२ माहे रबिलावल. बहुत काय लिहिणे. कृपा असो दिली पाहिजे हे विनति."

वरील पत्र वाचले ह्मणजे **सं**भाजी **आं**ग्रे हा **बा**जीरावाशीं व त्यांचा स्नेही **मा**नाजी **आं**ग्रे ह्याशीं दुष्टभाव धरील अशी कल्पनाही करवणार नाहीं. परतु इ० स० १७३७ मध्यें त्यानें **पो**र्तुगीज लोकास अनुकूल करून **कु**लाब्यावर पुनः स्वारी केली, व **मा**नाजीशी युद्ध आरंभिले. हे वर्तमान **पे**शव्यास कळताच त्यानीं **कों**कणांत उतरून **फि**रंगी व **सं**भाजी ह्यांना मागें हटविलें; व **मा**नाजीचें संकट नाहींसे करून त्याजकडून, **शा**हु महाराजांस ७००० रुपये रोख खंडणी व ३००० रुपयाच्या परदेशीय कलाकुसरीच्या जिनसा प्रतिवर्षी नजर देण्याचा ठराव करून केला.¹

बाजीराव **पे**शवे ह्यांनी **फि**रंगी लोकांचा पराभव केल्यामुळे त्यांस अधिक

---

१ मानाजी व संभाजी आंग्रे ह्यांच्या वादाची भानगड बरोबर समजण्यास पुष्कळ कागदपत्र उपलब्ध झाले पाहिजेत. त्यावाचून त्यांतील सर्व गोष्टी बरोबर समजणार नाहींत. ह्याच्या भांडणामुळे मराठ्याच्या सत्तेचें फार नुकसान झालेलें आहे. वर दिलेली त्रोटक माहिती ग्रांटडफ, डानव्हर्स, लो वगैरे इंग्रजी ग्रंथ व काही अस्सल कागद ह्याच्या आधारानें दिली आहे. त्यावरून ह्या भांडणाचें फक्त ठोकळ स्वरूप लक्षांत येईल.

त्वेष उत्पन्न झाला व त्यांनी मराठ्यांशीं प्रत्यक्ष युद्ध आरंभिलें. इ० स० १७३७ मध्ये त्यांनीं आपल्या ताब्यांतील कोटकिल्ले खंबीर करण्याचें व दारूगोळ्याची पोक्त बेगमी करण्याचे काम जोराने चालविलें. ठाण्याचा किल्ला बांधण्याचें काम त्यानीं इ० स० १७३४ पासून चालविलें होतें. परंतु तें अद्यापि पुरें झाले नाही. म्हणून ते हिंदुलोकांची वेठ धरून त्याच्याकडून जुलुमाने काम घेऊं लागले. त्यांचा धर्मसंबधाने परोपरीनें अगोदरपासून छल चालला होताच. तशांत लोकावर हा असह्य जुलूम होऊ लागल्यामुळे त्यांना फिरंग्याच्या पारतंत्र्यांतून केव्हा मुक्त होऊं असें वाटूं लागले, व त्याच्या पुढाऱ्यांनी पेशव्यांना स्वसैन्यानिशी साष्टीप्रांतावर चालून येण्याबद्दल विशेष आग्रहाची विनंति केली.[१] अर्थात् हिंदुलोकाचा अशा रीतीनें छल होत आहे असें पाहून, पेश-

१ पोर्तुगीज लोकाच्या जुलुमाबद्दल इंग्रज ग्रंथकार काही विशेष मजकूर लिहीत नाहीत. तथापि त्याच्या अस्पष्ट व त्रोटक माहितींत देखील त्याबद्दल पुरावा सांपडतो. डानव्हर्स साहेबाच्या इतिहासांत, ठाण्याचा किल्ला तयार होण्यास विलंब लागला व त्यामुळे लोक त्रासून जाऊन मराठ्यांचें राज्य बरें असे म्हणूं लागले, असा अगदी स्वच्छ उल्लेख आहे:—

"This delay caused great discontent to the people of that town, besides which those employed in its erection were unpaid and unfed. The latter were at last driven to such desperation that they invited the Mahrattas to take possession of the island of Salsette, preferring the rule of those barbarians to their present persecutions and oppressions."—*The Portuguese in India. Vol. II. Page 402.*

ह्या उताऱ्यांत "barbarians" हा शब्द साहेबमहसुफांनीं मराठ्यांस लाविलेला आहे हें वाचकांच्या ध्यानांत येईलच. अर्थात् 'रानटी' मराठ्यांची सत्ता पत्करली पण हा पोर्तुगीज लोकांचा छल व जुलूम नको, अशी साष्टी प्रांतांतल्या लोकांची स्थिति झाली होती, असें इंग्रज इतिहासकार देखील कबूल करितात. त्या अर्थी ह्या छलाचे व जुलुमाचे स्वरूप फार भयंकर असले पाहिजे असें मानणें भाग पडतें. व ह्यावरून मराठी कागदपत्रांतून किंवा बखरींतून ह्या संबंधानें दिलेलें वर्णन केवळ अतिशयोक्तीचें आहे असें म्हणवत नाहीं!

त्यांनीं ह्या राजकारणांत मन घातलें व स्वधर्मसंरक्षणार्थ **फि**रंग्यावरील मोहिम हातीं घेतली, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

पोर्तुगीज लोकांनीं **सा**ष्टीप्रांतांत इतका कहर उडवून दिला व हिंदुप्रजेस त्राहि त्राहि केलें ही गोष्ट **ब्र**ह्मेंद्रस्वामींस केव्हां समजली, व त्यांनीं ह्या धर्मसंरक्षणाच्या कामांत केव्हां लक्ष घातलें, हे बरोबर समजण्यास कागदपत्रांचा अस्सल पुरावा अद्यापि उपलब्ध झालेला नाहीं. तथापि ज्याअर्थीं **शा**हु महाराज, **बा**जीराव व **चि**माजी आपा ह्यांचें सर्व लक्ष तिकडे लागून, त्यांना आपले धर्मरक्षणाचे ब्रीद पाळण्याकरितां ह्या राजकारणाचा अगत्यवाद धरणें भाग पडलें, त्याअर्थीं स्वामींसारख्या स्वधर्मसरक्षणार्थ अवतीर्ण झालेल्या महात्म्यास त्याचा वृत्तांत प्रथमपासून अवगत असावा असे मानण्यास जागा सांपडते. **चि**माजी आपा ह्यांचें छ० १० जिल्हेज (ता० ३१ मार्च इ० स० १७३७) चें पत्र (लेखांक ४७) उपलब्ध झाले आहे. त्यावरून इ० स० १७३७ ह्यावर्षापासून ह्या **फि**रंगीप्रकरणामध्ये स्वामींच्या आशीर्वादाचा प्रवेश झाला होता हें अस्सल पुराव्यानेंच सिद्ध होत आहे. ह्या पत्रात **चि**माजी आपानीं "स्वामींच्या आशीर्वादेंकरून" **पु**ण्याहून स्वार होऊन **ठा**णें हस्तगत केल्याची बातमी स्वामींस कळविली आहे, व पुढील कार्य "जे होणे ते स्वामींच्या आशीर्वादें होईल" असें लिहिलें आहे. तेव्हां येथून स्वामींच्या मसलतीस उघड उघड प्रारभ झाला असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

चिमाजी आपा ह्यांनीं इ० स० १७३७ च्या मार्च महिन्यांत **फि**रंग्यावरील मसलतीस सुरुवात केली व मोठ्या पराक्रमानें त्यांच्याशीं अनेक युद्धप्रसंग करून त्याचा पराभव केला. ह्या मोहिमेमध्यें मार्च महिन्यापासून जुलई महिन्यापर्यंत **चि**माजी आपा व त्यांच्या हाताखालील रणशूर **म**राठे सरदार ह्यांनीं **ठा**णें, **बे**लापूर, **वे**सावें, **वा**नरें, आणि **सा**ष्टी इतक्या **पो**र्तुगीज लोकांच्या बळकट जागा सर केल्या, व त्यांना अगदीं जेरीस आणिलें. **सा**ष्टीसारखी बळकट जागा **म**राठ्यांनीं ता० २७ मार्च इ० स० १७३७ रोजीं फत्ते केली, त्यामुळें **पो**र्तुगीज लोकांचा अतिशय हिरमोड झाला. त्यांचा सेनापति **अं**टिनियो **का**र्डिम (Antinio Cardim) ह्यानें **म**राठ्याच्या सैन्याबरोबर एकसारखी टक्कर दिली. परंतु शेवटीं त्याचा **म**राठ्यांच्या शौर्यापुढें कांहीं उपाय न

चालून त्यास माघार घेणें भाग पडलें. ह्या झुंजामध्यें **पोर्तुगीज** लोकांचे बरेच लोक जाया झाले. त्यांची सर्व युद्धसामुग्री संपून गेली व द्रव्याचीही तूट पडली. तेव्हां **अंटिनियो कार्डिम** ह्यानें हताश होउन आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. नंतर त्याचे जागीं **पेड्रो डी मेलो** (Pedro-de-mello) ह्याची नेमणूक झाली.

पोर्तुगीज लोकांस जेर करून **साष्टी**प्रांत काबीज केल्यानंतर, पावसाळ्यास सुरुवात होतांच, **चिमाजी** आपा हे, **शंकराजी केशव, खंडोजी माणकर** इत्यादि रणशूर लोकास भरपूर सैन्यानिशी तेथें बदोबस्तास ठेवून, ता० १ जुलै इ० स० १७३७ रोजीं **पुण्यास** परत आले. तों तिकडे शत्रूनें पुनः उचल खाल्ली. पावसाळा सपतांच **गोव्याहून** मदत आणून **फिरंग्यांनीं वसईचा** अधिक बंदोबस्त चालविला. डी **मेलो** हा नवीन दमाचा सेनापति असल्यामुळें तो **मराठ्यांची** खोड मोडण्याचा सकल्प करून युद्धाची सिद्धता करूं लागला. त्यानें इ० स० १७३७ च्या आक्टोबर महिन्यात **खांदेरीवर** आपलें आरमार आणून **मराठ्यांच्या केळवें, माहीम** वगैरे ठिकाणच्या लोकांस शह दिला. तेव्हां त्याचें व **मराठी** सैन्याचें युद्ध पुनः सुरू झालें. **बाजीराव पेशवे** ह्यांनीं **रामचंद्र हरि पटवर्धन** ह्या शूर सरदाराच्या हाताखालीं कांही सरदार व ३२५० लोक देऊन त्यांस **केळवें माहीम** सर करण्याकरितां पाठविलें. परतु **शंकराजी केशव** ह्यानें अगोदरच कच खाल्ल्यामुळें **मराठ्याच्या** सैन्यात थोडी गडबड झाली.[१]

१ शंकराजी केशव हा रणशूर योद्धा होता. ह्यानें पुढें वसईच्या वेढ्याच्या वेळीं फारच उत्कृष्ट कामगिरी बजाविली. परंतु ह्या समयी त्यानें असा कच कां खाल्ला तें समजत नाही! मराठ्यांच्या पक्षामध्यें ठाणें सर केल्यानंतर कांही रुसवारुसव झाली व अंताजी रघुनाथ वगैरे साष्टी प्रांतातील मराठ्यांची पक्षाभिमानी मंडळी नाखुष झाली असें आणखी एका पत्रावरूनही दिसून येतें. हें पत्र खंडोजी माणकर ह्यानें छ २ रबिलाखर ह्मणजे ता० १९ जुलई इ० स० १७३७ रोजीं लिहिलेलें आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

"श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीः—

आज्ञाधारक खंडोजी माणकर चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग दंडवत. विज्ञापना तागाईत छ २ रबिलाखर पावेतों स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून वर्तमान

ह्या वेळीं **बा**जीराव **पे**शव्यांनीं **रा**मचंद्र **ह**रीस एक फार जोरदार पत्र लिहिलें आहे. त्यांत जे कोणी **म**राठ्याचे सरदार इमानानें चाकरी करणार नाहींत व पळून जातील, त्यांना पकडून आणून त्याची डोचकीं मारावी असे साफ फर्माविलें आहे. ह्यापत्रावरून **बा**जीराव **पे**शवे कसे इरेस पेटले होते हे चांगलें दिसून येतें. हें पत्र येणेप्रमाणेः—

"अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री **रा**मचंद्र हरी
गोसावी यांसीः—

सेवक **बा**जीराव **ब**ल्लाळ प्रधान नमस्कार. सु॥ समान सलासीन मया व अलफ. **फि**रंगी यांचे आरमार **खां**देरीच्या बाऱ्यावरी आले. हे खबर **अ**-णजूरकर यांनी राजश्री **शं**कराजी **के**शव यास लिहिली. त्यावरून त्यांनीं सलाबत खाऊन **के**ळवें **मा**हीम येथील लोक उठवून माघारे नेले. गनीमाची सलाबत वाढविली. ऐशियास **व**सई, **अ**रनाळा आदिकरून लोकांचे सामान जसें तसें नाहीं. नामांकित माणूस किती आणि गनीमाची सलाबत खातात ! यावरून त्यांचे व त्यांजवळील लोकाचे मर्दुमीच्या तारीफा काय कराव्या ? असो. न व्हावें तें झालें ! अतःपर गनीमावरी सलाबत चढवून **के**ळवे **मा**हीम हीं स्थळें जबरदस्तीनें घेतली, तरीच त्या लोकाची व सरदाराची शाबास. नाहीं तरी

यथास्थित असे. विशेष. रा० अताजी रघुनाथ याही पूर्वीपासून सेवा चाकरी केली. फिरंगाणच्या मनसुब्यामुळे हैरानपेरोशान जाहले. ठाणे घ्यावें ह्मणून सेवकास रवाना केलें. तेव्हां अताजी रघुनाथ व अणजूरकर व उलेकर बरोबर दिले. त्यांत तिघांनीं आंव ह्मणावा तैसा धरिला. सेवकाने तिघांस हाती धरून, यद्यपि एकाचे हातून कार्य जाहले तर एकाचे हातून कार्यसिद्धता करावी. याचप्रमाणे तिघानीं आंव धरून कार्यसिद्धता स्वामीचे पुण्यप्रतापेंकरून जाहली. त्यास अताजीपंताची वाजवी गोष्ट कोणी न ऐकत. यास्तव आपले जागीं श्रमी होऊन घरीं बसले आहेत. सांप्रत स्वामी पुण्यास आले ह्मणोन दर्शनास आले आहेत.......हे इतकेंच इच्छितात कीं, धण्याचे पुण्यप्रतापे फिरंगाण सुटावे. ह्मणजे आपलें वतन सुटेल. हा हेत स्वामींचे प्रतापे सिद्धीस पावेल. संदेह नाही. परंतु यांचा अव्हेर न होई तो अर्थ करणार स्वामी धणी समर्थ आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना."

पैका खाऊन नाचीज होतो! असो. तुह्मांस रवाना केले ते सांगून रवाना केलें. पायेचा जमाव साहाशें माणूस व **क**ल्याणचे **आ**रब एकशें चौपन्न व **धों**डो **व्यं**काजी याजबराबरील एक हजार व **वा**घोजीराव **खा**नविलकर व **प**दाजी **क**रके मिळून पांचशे व **शं**कराजी **के**शव याजकडील जुन्या भरण्यापैकीं एक हजार एकूण साडेबत्तीसशे माणूस **के**ळवे **मा**हीमच्या कार्यभागास तुह्माकडे नेमिलें आहे. सरदारही तुमचेच ताबीन आहेत. राजश्री **म**हादाजी **के**शव यांनी **शं**कराजीपंताजवळ जावें. वरकड सरदारांनी तुमचे आज्ञेप्रमाणें वर्तावें. ऐसे कित्येक राजश्री **शं**कराजी **के**शव यांस फजीत करून लिहिले आहे. तरी तुह्मी सदरहू साडेबत्तीसशे माणसानिशीं **के**ळवे **मा**हीमास लगट करून दोन्ही स्थलें हस्तगत करणे. **म**राठे, **का**नडे, **प**रदेशी लोक आहेत. त्यास झुंझ भाडणाचे प्रसंगी कित्येक माणूस सलाबत खाऊन पळून जातात याजमुळे कैद सलाबत होते. ऐसीयास लाखोलाख रुपये खर्च करून लोकांस द्यावे, आणि प्रसंगीं पळ काढितील त्या पाजींचा मुलाहिजा काय? जे दालीची शरम धरून साहेबकाम करितील त्याचे ऊर्जित करीतच आहो. पळून जातील त्यांचा मुलाहिजा काय निमित्य करावा? ज्या ज्या वाटा पळून जावयाच्या आहेत तेथें चौक्या ठेऊन, पळतील त्यांस धरून परिच्छिन्न डोचकी मारणे. सरदार अगर प्यादा न ह्मणणे. विना एकाददुसरा सरदार अगर परदेशी **का**नडे मारल्याविना माणूस भय धरून वर्तणार नाही. यास्तव हेंच परवानगी जाणून पळ्याचे पारपत्य करणें. **रा**मचंद्रपंतास लाख रुपये खर्च होतात. या गोष्टीची कळकळ आणि इरे सर्वाहीं धरिली तरीच खावदाचें काम होऊन सलाबत चढेल. नाहींतरी पैका खर्चला तितका व्यर्थ आहे! असो. तुह्मांस विस्तार लिहावा सारिखा नाहीं. येथील मर्जी तुह्मांस ठावकी आहे. तेथीलही प्रसंग पाहिलाच असेल. जातीनसीं व जमेतीनसीं रात्रदिवस कस्त करून **के**ळवें **मा**हीम हीं दोन्हीं स्थळें हस्तगत करणें. **फि**रंगी याच्या लोकांनीं वारें घेतलें आहे. तुह्मांवरही तोड टाकितील. त्यांस जपून एकवेळ कापून काढणें. ह्मणजे तेही बलखुद राहतील. जाणीजे छ० २६ रजब."

ह्या वीर्योत्साहक पत्रानें **रा**मचंद्र **ह**रीसारख्या बाणेदार वीरास तेव्हांच स्फुरण चढलें; व त्यानें ताबडतोब **मा**हिमास मोर्चे लावून **फि**रंग्यास पादाक्रांत

करण्याचा निश्चय केला. **रा**मचंद्र **ह**रीची व **पो**र्तुगीज सेनापति **पे**ड्रो डी **मे**लो ह्याच्या सैन्याची **मा**हीम येथें जी चकमक उडाली, तिचा वीररसात्मक वृत्तांत **क**ल्याणचे सुभेदार **वा**सुदेव **जो**शी व **र**घुनाथ **ह**री ह्यांनीं ता० २४ नोव्हेंबर इ० स० १७३७ रोजी लिहिलेल्या एका पत्रांत इत्थभूत वर्णिला आहे. तो सुदैवेंकरून उपलब्ध झाल्यामुळे तोच अस्सल बरहुकूम येथे सादर करितो.

"श्रीमत **आ**पा स्वामींचे सेवेसी·—

पोष्य **वा**सुदेव **जो**शी व **र**घुनाथ **ह**री कृ० सा० नमस्कार अनुक्रमें दडवत विनति. उपरी येथील कुशल ता॥ छ १२ रमजान जाणोन स्वकीय लेखन आज्ञा केली पाहिजे. विशेषः-रा० रा० **रा**मचद्र **ह**रि व **मा**हादाजी **के**शव याणीं **मा**हिमास मोर्चे लाविले होते. त्याज (?) होऊन पुढें सलाबत कुचे चर खणून मोर्चे कोटाखालीं भिडविले होते. हे सविस्तर पूर्वी लिहिले आहे. त्याजवरून विदित जाहलेच असेल. गनीम **इं**ग्रज **फि**रगी व **ह**बशी ऐसे एकत्र होऊन, दोन तीन दिवसां शभर गलबते भरून, मदत **मा**हीम **के**ळवें येथील कोटामध्ये गेले. गनीम भारी जाहला, याजकरिता येथून राउताचा व लोकांचा उपराळा करावयाचा तो करीतच होतो. **मा**हिमास मोर्चे उत्तरेकडे लागले होते. दक्षिणेकडे **के**ळवे आहे ते आंग मोकळे होते. तिकडे रोजबरोज गनीम चार पांचसे माणूसपर्यंत बाहेर पडत असे. त्याजवर मोर्च्यावरून लोक व राऊत धाऊन जात. त्याची यांची झीटपीट होतांच गनीम कोटामध्ये जाय. आपले लोक फिरोन येत. त्याजउपर छ ९ रमजानीं एकादशीस **के**ळवियाकडील तर्फेस सात आठसें माणूस निघाले. त्याजवर रा० **रा**मचंद्रपत राऊतांचे जमावानिशीं चालोन गेले. गनीमाकडील पचवीस तीस माणूस मारिले. याजकडील एक राऊत पडिला. एक दोन घोडीं जखमी जाहली. गनीम आश्रियास गेला. राऊत फिरोन मोर्च्यावर आले. इतकें वर्तमान ते दिवसीं जाहलें. त्याजउपरी काल छ ११ रमजानीं दोन प्रहरा जाहले. मोर्च्यावरील कांहीं लोक जेवण्यास गेले होते आणि मोर्चे कोटानजीक भिडले होते. गनीमानें संधी पाहून दीड हजार दोन हजार माणूस निघोन मोर्च्यावर चालून घेतलें. एकेच वेळेस तीहीं मोर्च्यावर हल्ला केला. खबरदार होऊन बरेते झुंजले. परंतु गनीम भारी. कोटावरून तोफांचा मार जबरदस्त केला. मोर्च्यावर गनीम

आला. त्याणे हुके व हात गरनाळा व बरखदाजीचा मार बहुत जबरदस्त केला. तेणेकरून मोर्चे जळण्यास लागले. लोकांनीं बाहेर निघोन हत्यार करावें तरी गनीम भारी. याजकरिता मोर्चे बुर्जासारिखे घातले होते. त्यास कवाड एक होतें. तें सलाबत कुचे चर खटला होता त्यांतून जावें यावें असें होतें. तोंड गनीमानें धरिलें. लोकांस बाहेर निघोन हत्यार करावयास जागा नाहीं. ऐसें जाहलें. तेव्हां मोर्च्याचा उपराळा करावा ह्मणून रा॰ रामचंद्रपंत व अमरसिंग शिर्के वगैरे दहा पधरा राउतानीं घोडी घातली. त्यांणीं गनीमाकडील दहा पधरा माणूस मारिले. रा॰ रामचंद्रपतानीं खुद्द दोघे ठार केले. आणि गनीम फिरविला. ते प्रसगीं रा॰ रामचद्रपतास उजव्या हातावर स्तनाचे वरती चार बोटे पट्टयाखालीं गोळी लागोन मोहरा चुकोन पार होऊन गेली. हातीं तरवार होती तिचा झटका बसोन हाड नादावले आहे. हातची तरवार झटका बसोन गळोन पडली. तेणेकरून पायांच्या गुडघ्यास लागली आहे. ऐसे होतांच मशारनिल्हे फिरले. याउपरात गनीमानें सोखी करून मोर्चे काबीज केले. आमचे लोकांचा धर सुटोन निघाले. राजश्री माहादाजी केशव व बाघोजीराव खानविलकर (?) व राजबाराव बुरोडकर व चिंतो शिवदेव व जनार्दन हरी व गणेश हरी कारकून दिं॥ माहादाजी केशव व धोंडोपंत विठल शिवदेव याचा भाचेजावई, वगैरे लोक ऐसे मोर्च्यांत होते. त्यास निघावयास फुरसत न जाहली. तेथेच झुजोन कामास आले. व रावोजीराव खानविलकर याजकडील भाऊबंद देखील आपण एकेच जागां कामास आले. आणखी लोक कामास आले. त्यांची अद्यापि गणती सांपडली नाहीं. अजमासें दोनसे माणूस कामास आले व जखमी शभरांपर्यंत आहेत. लोक मोर्चे सोडून बाहेर निघाले. गनीम फार. रा॰ माहादाजी केशव कामास आले. रा॰ रामचंद्रपंतांस जखम लागली. लोकांनीं धर सोडिला. याजकरितां पालखी पाठऊन रा॰ रामचंद्रपंत व अवघी फौज येथें आणिली. अवघ्यांचा शोध घेऊन हजीरी मनास आणून सविस्तर मागाहून लेहून पाठऊ. होणार गोष्ट ती जाहली त्यास उपाय नाहीं. आह्मीं शिरगांवची व माहीमची (अशा) दोन फौजा एकत्र करून येथील मोर्चे काबीज केले आहेत. गनीम हांवभरू जाहला आहे. आह्मीं येथून धर सोडिला तरी अवघेच जागा धर सुटेल.

याजनिमित्त आह्मी येथें खबरदार राहिलों आहों. गनीम हावभरू जाहला आहे. याजकरितां येथील मदतीस एका दो दिवसात येईल असा दिसतो. आलाच तर गनीमास टेचगा देतो. आह्माजवळ सामान ह्मणावे तरी दोनी फौजा मिळोन साडेतीन हजार माणूस सात आटशे पर्यंत राऊत आहेत. आजपर्यंत दोन तीनशे माणूस पळाले. दोन अडीचशे माणूस कामास आले. लोकाम रोजमुरा अद्याप पावला नाही. दोन महिने चढले. ऐशा चारी गोष्टी या प्रसगी जाहाल्या. याजमुळे लोकानी धर मोडिला आहे. ऐसे असोन लोकांचे समाधान करून, अवघ्यास दिलदिलासा देऊन येथील मोर्चे काईम करोन, एकवेळ गनीमास बरासा नतीजा द्यावा हे उमेद धरोन राहिलो आहों. स्वामीचे पुण्येकरून जे होणे ते होईल राजश्री **शं**कराजी **के**शव यास लेहून जजिंर **अ**र्नाळा व **ब**हादुरपुरा येथील खबरदारी करणे. तेप्रमाणे रा० **खं**डोजी **मा**णकर यास लिहोन **धा**रावी व **ठा**णे, व रा० **द**त्ताजी **मो**रेश्वर यास लेहून **आ**शेरीचे मोर्च्याची खबरदारी व रा० **ना**रायण **जो**शी यास लेहून किल्ले **बे**लापुर, व रा० **ब**खाजी **ता**कपीर यास लेहून **क**ल्याण **भिं**वडी येथील खबरदारी करावीशी आहे. परतु गनीमाने आपले जागियाची मजबुदी करून दोन हजार स्वारीस निघाला आहे. आरमाराचा गनीम हावभरू जाहला आहे. याजमुळे आपले लोकानी जागचेजागा दहशत खादली आहे. त्यास स्वामींचा उपराळा जाहलियाविना लोकास अवसान चढोन गनीमास नतीजा पोंहचत नाहीं. आणि आजपर्यंत केले कर्म व्यर्थ होते. तरी स्वामींनीं सहस्र कामे टाकून, जरूर जाणोन, राऊत व हशम पाठवून तेथील स्थलांचा उपराळा होय ते गोष्ट केली पाहिजे. **ब**हादरपुरा येथील मोर्च्यावर एकवेळ गनीम तोंड देईल. याजकरिता तेथील उपराळियास दोन चारशें राऊत व एक मातबर सरदार अथवा राजश्री **दु**र्जनसिंग पाठवून तेथील उपराळा अति त्वरेनें केला पाहिजे. राजश्री **शं**कराजीपताकडे येथूनही राऊत शंभर पाठवितों. राजश्री **रा**याकडील वर्तमान आपणास आलेंच असेल. तरी स्वामींनीं **खा**नदेशांत न राहावे. **ना**सिकप्रांतीं यावें. ऐसा विचार जाहला असिला तरी स्वामींनीं अविलंबे **ना**सिकप्रांतें आलें पाहिजे. तेथें आलियास तिकडील शह चुकतो ऐसें नाहीं. आणि इकडील उपराळा होईल. या

प्रांतींचे वर्तमान स्वामींस कळेल. स्वामीचा उपराळा या प्रांतीं वरचेवर होईल. व दमणप्रांतीं आजपर्यंत आमची स्वारी गेली नाहीं. याजकरिता त्या प्रांतीं स्वारी पाठवून, मुलूख मारून, ताराज करून, गुरुढोरें कुळेंडाळें धरून आणावीं. तेणेंकरून शह बसोन गनीमाचा ओढा तिकडे पडेल. इतक्या गोष्टी स्वामींचे येणें नासिकप्रांतीं जाहलियास होतील. तर अगत्य स्वामींनीं नासिकप्रांतीं आलें पाहिजे. आह्माजवळ सामान गनीमापुरतें आहेच. तथापि लोकांत अवसान राहिलें नाही; आणि जबरदस्तीने शत्रूचें तोंड फोडल्याविना गनीमावर इभ्रत बसोन आपले माणसास तेज चढत नाहीं. यास्तव, फौज भारीच या प्रांतीं पाठवावी. मुलकाचा सत्यानाश दमणप्रांतीं करावा. तारापुरचे आश्रयास माहिम मनोर वगैरा प्र॥ याचे कित्येक गाव गेले आहेत. जुजबी रयेत आसपास मात्र आहे. तिचे सरक्षण करून वरकड दमणप्रात वगैरा मारून ताराज करावा. एखादे जागा गनीम गाठून कापून काढावा ह्मणजे आपली सलाबत वाटेल. विदित जाहलें पाहिजे. हे विज्ञापना."

रामचंद्र हरीची व फिरंग्याची ही लढाई चालली असतांना चिमाजी आपा व बाजीराव निजामाशीं युद्ध करण्याकरिता खानदेशांतून उत्तरेकडे जात होते. त्यास हे वासुदेव जोशांचे पत्र पावताच, त्यांनीं मल्हारजी होळकर व राणोजी शिंदे ह्यांचे हाताखालीं सैन्य देऊन त्यास त्यांच्या मदतीस पाठविलें.

पोर्तुगीज सेनापति पेड्रो डि मेलो ह्याने मराठ्यांकडून साष्टी, व ठाणे ह्या जागा परत घेण्याचा पक्का निश्चय केला, व आपल्या सैन्याची कडेकोट तयारी चालविली. लिस्बन येथून त्याच्या मदतीकरिता दोन लढाऊ जहाजें आलीं; व गोंव्याच्या गव्हरनराकडूनही कांहीं निवडक लोक व दारुगोळा येऊन पोहोचला. तेव्हां त्यानें ठाण्यावर हल्ला करून ती जागा पहिल्यानें सर करण्याकरितां, तिकडे ता० ४ दिसेंबर रोजीं, आठ गलबतें व तीस फत्तेमाऱ्या ह्यांसह कूच केलें. ता० ६ रोजीं ठाण्यास पोहोचतांच त्यानें प्रथम पाणबुरजावर मार केला. गरनाळीचे गोळे बुरजावर टाकिले. दोन दिवसपर्यंत गोळ्यांची एकसारखी वृष्टि केली. ह्या समयीं मल्हारजी होळकर प्रभृति मराठे वीरांनीं मोठ्या शौर्यानें त्याचा मारा सहन करून त्याशीं लगट केला, व त्याचा पराभव करून त्यास

यमसदनीं पाठविलें[१]. पेड्रो डि मेलो हा मृत्यु पावतांच फिरंगी सैन्याची अगदीं दाणादाण झाली व त्याने वसईकडे पळ काढिला. नंतर मार्टिनो डा सिल्वेरा डि मेनेझेस (Martino da Silveira de Menezes) ह्यानें मुख्य सेनापतीचीं वस्त्रें घेतलीं व तो मराठ्यांशीं युद्ध करण्यास सिद्ध झाला.

पेड्रो डि मेलो मृत्यु पावल्यानंतर चिमाजी आपांस विशेष स्फुरण चढलें. त्यानीं राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, बाजी भिवराव, रामचंद्र हरी, यशवंतराव पवार, विठ्ठल शिवदेव वगैरे निवडक सरदार बरोबर घेऊन सैन्याची उत्कृष्ट व्यवस्था केली; आणि माहिम, केळवें, तारापूर, शिरगांव, डाहाणू, नारगोळ, खतळवाड वगैरे शत्रूकडील जागा ओळीनें फत्ते करण्यास सुरुवात केली. तारापूर येथें चिमाजी आपांचें व फिरंगी लोकाचें फार निकराचें युद्ध झालें. त्याचें साद्यंत वर्णन खुद्द चिमाजी आपांनीं बाजीरावांस लिहिलें आहे. (लेखांक ४९ पहा). तें वाचलें असता मराठ्याच्या मर्दुमकीचें मूर्तिमत चित्र डोळ्यापुढें उभें राहतें. असो. येणेंप्रमाणें फिरंगी ह्याचा चोहोंकडून पराभव करून चिमाजी आपांनीं वसईखेरीज सर्व जागा पादाक्रांत केल्या. नंतर वसईवर लगट करून तीही घेण्याचा संकल्प केला.

मराठ्यांच्या इतिहासामध्यें, अतुल पराक्रम, अचाट साहस, अलौकिक तेज, अद्वितीय रणोत्साह आणि अपार स्वाभिमान हे गुण व्यक्त करणारे जे कांहीं युद्धप्रसंग प्रसिद्ध आहेत, त्यामध्यें वसईचा रणसंग्राम हा अग्रस्थानीं गणण्यासारखा आहे ह्यांत शंका नाहीं. फिरंगी लोकांनीं हिंदुधर्माचा व हिंदुप्रजेचा अत्यंत छल केला, ह्मणून संतप्त झालेले निस्सीम स्वधर्माभिमानी महाराष्ट्रवीर एकत्र होऊन दृढ निश्चयानें शत्रूस जिंकण्याकरितां वसईवर चढाई करून गेले; व तेथें मोठ्या आवेशानें तीन महिनेपर्यंत सतत अग्निगोलांचा भयंकर वर्षाव होत असतांही वेढा देऊन बसले; आणि अखेर आपल्या बाहुबलानें शत्रूस पा-

१ क्याप्टन ग्रांटडफसाहेब ह्यांनीं ह्या ठाण्याच्या लढाईत पोर्तुगीज सेनापति Don Antonio Frois हा योद्धा शौर्यानें लढून समरांगणामध्यें पतन पावला असें लिहिलें आहे. परंतु ही चूक असावी. ह्या वेळीं Pedro de Mello हा सेनापति होता व तो मारला गेला.

दाक्रांत करून वसईवर आपला स्वधर्मसंरक्षणाचा बाणा दाखविणारा भगवा झेंडा फडकविण्यास समर्थ झाले; तो वीररसानें ओतप्रोत भरलेला वृत्तांत ऐकून ज्याचें अंतःकरण आनंदानें व कौतुकानें थक्क होणार नाहीं असा मनुष्य विरळा. ह्या सर्व रणसंगराचें साद्यंत वृत्त मराठ्यांचे वीरशिरोमणी चिमाजी आपा ह्यांनीं स्वतःच वर्णिलं आहे. तें लेखांक ५३ ह्यामध्यें सादर केले आहे. त्यापेक्षां अधिक सत्य, सविस्तर, व सरस वृत्तांत कोठेंही मिळणे अशक्य असल्यामुळे तोच वाचण्याची तारीफ करण्यावांचून दुसरा मार्ग नाही. हा वृत्तांत वाचला ह्मणजे मराठ्यांचे अभिनदनीय शौर्य व पोर्तुगीज लोकाचें वर्णनीय रणकौशल्य ह्यांचें मूर्तिमत चित्र नेत्रापुढें उभें राहतें. चिमाजी आपांनीं आपल्या पत्रांत "फिरंगी यांणीं मर्दुमी शिपाईगिरी ह्मणावी तशी केली" असे आनदभराने उद्गार काढून पोर्तुगीज लोकांच्या शौर्याची फार प्रशसा केली आहे; व

अरिच्याहि सद्गुणांतें प्रेमें वाखाणितात सुज्ञानी ॥

ह्या मयूरकवीच्या सदुक्तीप्रमाणें आपले सौजन्य व चित्तौदार्य पूर्णपणें प्रकट केलें आहे. त्याचप्रमाणे इंग्रज व पोर्तुगीज लोकानींही मराठ्यांच्या शक्तिप्रभावाचे, युद्धनैपुण्याचें आणि धैर्यातिशयाचें योग्य अभिनंदन करून आपली रसिकता व्यक्त केली आहे.[१]

वसईच्या युद्धांत पोर्तुगीज लोकांचा प्रमुख सेनापति सिल्व्हेरा डि मेनेझेस हा मृत्यु पावला, व त्यांचे ८०० लोक पतन पावले. तेव्हां त्यांचा दुय्यम सेनापति डिसोझा पेरिरा ह्यानें चिमाजी आपांस शरण जाऊन तहाचें बोलणें लाविलें. चिमाजी आपांनीं ता० १६ मे इ० स० १७३९ रोजीं त्याच्या सर्व अटी कबूल करून फिरंगी लोकांस शस्त्रांनिशीं व त्यांच्या मालमिळकतीनिशीं सुरक्षितपणें वसईपार जाऊं दिलें. ह्या तहाच्या कलमामध्यें, जे ख्रिस्ती लोक वसईंत

---

१ ग्रांटडफ साहेबांनी "This remarkable siege, the most vigorous ever prosecuted by Mahrattas" असे उद्गार काढिले आहेत. मि० अंडरसन ह्यांनीं "The siege was carried on with such extraordinary vigour, skill, and perseverance, as perhaps Mahrattas have in no other instance displayed." असें मत दिलें आहे. असेच इतर ठिकाणीही तत्संबंधाचे अनेक स्तुतिपर उद्गार दृष्टीस पडतात.

रहतील त्याना त्याच्या धर्मप्रमाणें राहू दिलें जाईल, आणि त्यांच्या तीन प्रार्थनामंदिराचें (Churches) संरक्षण केलें जाईल, अशीं दोन कलमें होतीं. तीही चिमाजी आपानीं उत्तम रीतीनें पाळली.[1]

येणेंप्रमाणें मराठ्यांस अद्वितीय यश प्राप्त झाल्यानंतर, त्यानी फिरंगी लोकांच्या जुलमामुळें परागंदा झालेल्या सर्व लोकांस अभय देऊन, त्यांच्याकडून साष्टी प्रांतांत वसाहत करविली. गंगाजी नाईक वगैरे अणजूरकर मंडळीस व अंताजी रघुनाथ वगैरे ब्राह्मण मंडळींस त्यांचीं पूर्वींचीं वतनें व वृत्त्या इनाम करून दिल्या. सारांश, वसईप्रांतामध्यें स्वराज्य झाल्यामुळें स्वधर्मस्थापना होऊन पूर्ववत् प्रमाणें "देवधर्मादिक" चालू लागले. तेणेंकरून सर्व प्रजा संतोष पावली. अशा रीतीनें धर्मरक्षणार्थ हातीं घेतलेल्या ह्या वसईप्रकरणाचा गोड शेवट झाला.

वर सांगितलेलें वसईचें राजकारण सिद्धीस नेऊन स्वधर्मप्रतिपालनाचें काम चिमाजी आपांनी उत्तम रीतीनें तडीस नेलें; परंतु त्याचें पुष्कळ श्रेय ब्रह्मेंद्रस्वामीसच दिलें पाहिजे. ह्या राजकारणामध्यें स्वामीचें प्रधानांग असून त्यांनी आपल्या प्रोत्साहक व निग्रही वाणीनें चिमाजी आपा व इतर मराठे सरदार ह्यांस विलक्षण उत्तेजन दिलें. त्यामुळें त्यांचीं भक्तिपूर्ण हृदयें वीररसानें उचंबळून जाऊन त्यांच्या हातून हें महत्कार्य घडून आलें, असें ह्मटलें असतां तें अप्रयोजक होणार नाहीं. ह्या मोहिमेसंबंधाचीं एकंदर चौदा पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत.[2] त्या सर्वांवरून तींत प्रथमपासून स्वामीचा अनुग्रह, त्याचा आशीर्वाद, आणि त्याचा सदुपदेश प्रधानत्वेंकरून प्रवर्तत होता, असें स्पष्टपणें दिसून येतें.

---

१ मराठी बखरीमध्येंच ह्याबद्दल चिमाजी आपाची स्तुति केलेली नसून इंग्रज इतिहासकारांचाही त्यास स्पष्ट पुरावा आहे. डानव्हर्स साहेब लिहितात:— "On the departure of the Portuguese from Bassein, the Mahrattas took possession of that place, and testimony is borne to the fact that they *faithfully observed* all the conditions of the capitulations, permitting all who wished to remain in peace." Page 412.

२ लेखांक ३७, ३९, ४०, ४७, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५८, ११९, १२०, २९१ पहा.

एवढेंच नव्हे तर ह्या महापुरुषाच्या कृपासाहाय्यामुळेंच हा बिकट मनसबा पार पडला असें प्राजलपणें कबूल करणें भाग पडतें. लेखांक ११९ ह्या पत्रामध्यें **बा**जीरावानीं लिहिलें आहेः—"स्वामीचा कोप **फि**रंगी यावरी जाहला असतां त्याचें बरें होईल हें सर्वथा घडणार नाहीं. आपण साक्षात् ईश्वर—अवतार. जे चित्तांत स्वामींच्या येतें व मुखेंकरून वक्तृत्व होतें, तें घडून येतेच येतें. **व**सई हस्तगत होईल ह्मणून स्वामीं बोलिले आहेत. तदनुरूप **व**सई हस्तगत होईल ह्यांत संदेह नाहीं. व आह्मास सर्व भरवसा स्वामीचे आशीर्वादाचा. त्यास, आशीर्वाद आमचे मस्तकी व कृपाही विशेष. तेणेंकरून जे करूं तें सिद्धीस पावेल." लेखांक ५१ ह्या पत्रांत **चि**माजी आपा लिहितातः—"स्वामींनीं कृपा करून अभयउत्तरें देऊन **व**सई दिली ह्मणून आज्ञा केली, तेव्हां **व**सई दिलीच. स्वामींचें अभय पूर्ण चित्तांत धरून आज्ञेप्रमाणें शरीरद्वारां साहस करणें तें आह्मी सर्वही करीत असों. तरी **व**सईवर स्वामींचा ध्वजारोहण करण्यास स्वामी समर्थ आहेत." पुनः लेखांक ५२ ह्या पत्रात, "**व**सई स्वामींचे आशीर्वादें फत्ते झाली. श्रीचें सुदर्शन धर्मद्वेष्टे यांचे मस्तकीं वज्रप्रहार होऊन **टो**पीकर म्लानत्व पावले. अन्यथा **व**सई सही न होती. **फि**रंगी आगीचा पुतळा होता. स्वामींचें कर्तृत्वास पार नाहीं! स्वामींचा महिमा स्वामी जाणत." असें लिहून, लेखांक ५४ ह्यामध्यें, "**व**सई फत्ते जाहली यावरून स्वामींनी मजला कित्येक कृपाउत्तरें गौरवून, **दा**शरथी आदिकरून साक्ष-उपसाक्ष देऊन आज्ञा दिली; तर सर्व सामर्थ्य स्वामींचे आशीर्वादाचें. **व**सई दिल्ही, दिल्ही, हीं उत्तरें त्रिवार स्वामींनी लेख केली, व स्वामींनीं **पा**टसास मज दर्शन दिलें, तेथेंही **व**सईविशीं अभय दिलें. तदनुरूप स्वामींनीं **व**सईवर सुदर्शन प्रेरून धर्मद्वेष्टे यांचा निःपात केला. येरवीं **व**सई सई होती असें [नवतें] व **टो**पीकर अग्निरूप होते. यांच्या सर्व शक्ति कुंठित करणें हा प्रताप स्वामींचा. आम्हां मानवी लोकांचें हें कृत्य नव्हे. श्री **र**घुनाथ [यांणीं] वानराहस्तें समुद्रीं पाषाण तरवून, **लं**केशादि **त्रि**कुटाचळाचें मर्दन केलें, तेसेंच श्री**कृ**ष्णें यादवांहस्तें म्लेच्छादि दैत्यांचें निर्दळण केलें, त्याचप्रकारें पाश्चात्याचें उपमर्दन स्वामींनी करून **व**सईंत ध्वजारोहण केलें. स्वामी मूर्तिमंत ईश्वररूप आहेत. स्वामींचा प्रताप कर्तृत्व वर्णावयास आमची बुद्धि नाहीं. प्रापंचिक विचारें स्वामींनीं मज

महत्त्व देऊन आज्ञा दिली तर हें सर्व भूषण स्वामींचें आहे." असें भक्तिभावाचे प्रेमळ व कृतज्ञतादर्शक उद्गार काढिले आहेत. ह्यावरून वसईच्या राजकारणांत स्वामींच्या आशीर्वादाचा अतर्क्य प्रभाव मराठ्यांच्या यशप्राप्तीस किती कारण झाला, ह्याची चांगली कल्पना पेशव्यांच्याच पत्रांवरून वाचकांस सहज करितां येईल.

स्वामींनीं हे राजकारण सिद्धीस नेण्याकरितां कसकशी सूत्रें फिरविलीं हें समजण्यास मार्ग नाहीं; तथापि त्यांनीं त्यांत यश मिळविण्याचा पूर्ण संकल्प केला होता असें त्यांच्याच पत्रावरून दिसून येतें. लेखांक २९१ ह्या पत्रांत स्वामींनीं ह्या राजकारणास अनुलक्षून असें लिहिलें आहे कीं, "वसई न आली तर या राज्यांत राहिल त्याचें सन्यासपण लटकें." अर्थात् इतका दृढ संकल्प करून जी मसलत हातीं घेतली, तींत यशप्राप्ति खात्रीनें व्हावी ह्यांत आश्चर्य तें काय? तात्पर्य, स्वामींचे निश्चयाचें बळ व स्वजनकल्याणाची उत्कट इच्छा, आणि पेशव्याची अपार भक्ति व तत्प्रेरित शौर्यशक्ति ह्या सर्व गोष्टी महाराष्ट्रराज्यसत्तेच्या अभ्युदयास कारणीभूत झालेल्या असून, त्यांचें मनन इतिहासशास्त्रवेत्त्यास अत्यंत आल्हाददायक होईल ह्यांत शंका नाहीं. राष्ट्रोन्नतीची स्फूर्ति उत्पन्न करण्यास स्वधर्माभिमान कारण होतो. ह्याकरितां असे धर्मजागृति करणारे सत्पुरुष हेच राष्ट्राचे खरे कल्याणकर्त्ते होत असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. असे माहात्मे सर्व लोकांस वंदनपात्र व्हावेत व साक्षात् ईश्वराचे अवतार वाटावेत ह्यांत काहीं नवल नाहीं. हे राष्ट्रांत निर्माण होणें हें केवळ परमेश्वरी कृपेचें फळ–ईश्वरी देणें–होय. श्रीसमर्थ रामदासस्वामी ह्यांनीं ह्मटलें आहेः—

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
झाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ १ ॥
उत्तम गुणांचा ग्राहक । तर्क तीक्ष्ण विवेक ।
धर्मस्थापना पुण्यश्लोक । देणें ईश्वराचें ॥ २ ॥

भाग ६ वा.

स्वामींच्या कांहीं विशेष गोष्टी.

परमहंस ब्रम्हेंद्रस्वामी ह्यांचा उपलब्ध झालेला पत्रव्यवहार ह्या पुस्तकात स्वतन्त्र रीतीनें दिला आहे. त्यावरून त्याच्या राजकीय व सामाजिक उलाढालींची सर्व हकीकत कळण्यासारखी आहेच. तथापि, त्यांच्या स्वभावाचें व वर्तनक्रमाचें खरें स्वरूप कळण्याकरिता, त्याच्या कांहीं विशेष गोष्टी, सारांशरूपानें, अस्सल पत्रांच्या आधारानिशीं, ह्या भागात सादर करावयाचें योजिलें आहे. त्यांवरून स्वामींच्या खऱ्या जीवनचरित्राची रसिक वाचकास थोडक्यांत चागली कल्पना करिता येईल, व **मयूरकवीनें** म्हटल्याप्रमाणें:–

सत्पुरुषकथा अद्भुत रसदा ह्मणतो हिलाच सुरभी मी॥

किंवा **वामनपंडितांनी** म्हटल्याप्रमाणें–

चरित्रें साधूंचीं अकपट विशुद्धेंचि असती॥

अशा प्रकारच्या साधुचरित्रांतील सौरस्य गुणाचा त्यांत पुष्कळ अंश दृष्टीस पडेल अशी आशा करण्यास हरकत नाहीं.

स्वामींचा अत्युच्च मनोरथ.

स्वामींच्या हृदयांत स्वधर्म व स्वराज्य ह्यांची अभिवृद्धि होऊन स्वजनकल्याण व्हावें, हा अत्यंत पवित्र हेतु पूर्णपणे वसत होता. लौकिकजनास त्याच्या स्वभावाचे बहुविध आविर्भाव दिसत होते; परंतु त्या सर्वांचा उगम ह्या उन्नत हेतूपासून होता, हें खचित आहे. कोठें हृष्ट, कोठें रुष्ट, कोठें प्रेमळ, कोठें कठोर, कोठें नम्र, कोठें उग्र असे त्यांच्या वर्तनाचे नाना प्रकार दृष्टीस पडतात. परंतु त्या सर्वांचें पर्यवसान लोककल्याणावांचून दुसरें कोणतेंही नाहीं. **पेशव्यांच्या** कित्येक पत्रांत त्यांच्या ह्या अत्युच्च मनोरथाचें खरें स्वरूप व्यक्त झालेलें आहे. तें त्यांच्याच शब्दानीं येथें सादर करितों:—

लेखांक २७५ मध्यें स्वामीमहाराज **पेशव्यांस** लिहितातः–"लक्षकोटी रत्नें माणकें मजला दिलीयानें कांहीं माझी कीर्ति वाढत नाहीं. उभयतां दोनी

बंधु **राम लक्ष्मण** तुमची फत्ते झाली, ह्मणजे त्रैलोक्यांत माझी कीर्ति जाहली. हेंचि मी इच्छा रात्रदिवस श्रीपार्शी इच्छितो. पैका नामर्दाचा; इजत व यश मर्दाचें."

लेखांक २६४ मध्यें लिहितातः-"तुह्मीं खुशाल सिंहासनीं बसणे........ मजला पालखी नलगे. कांहीं नलगे. तुह्मीं सुखी असावे हेच माझी पालखी."

लेखांक २७६ मध्ये लिहितातः—"**व**सिष्ठाचा हेत जे, **ह**रिश्चद्राचें सत्व रक्षोन चद्रसूर्यपर्यंत दिग्विजय व्हावा. त्याचप्रमाणे आमचाही हेत जे, चद्र-सूर्यपर्यंत (तुमचा दिग्विजय व्हावा.) हा हेत धरून तुमचे कल्याण श्रीजवळ नित्य करीत असों."

लेखाक १३६ लिहितातः—"यश सपादोन सुखी आलेत, हें वृत्त अवगत होऊन कोटिशः संतोष जाहला. आह्मास द्रव्याची इच्छा नाहीं. तुमची कीर्ति ऐकोन परम सुखी आहो."

ह्या सर्व उद्गारावरून स्वामींचे खरे हृद्गत काय होते ह्याची चांगली ओळख पटते. अर्थात् स्वामींचा असा उदात्त हेतु असल्यामुळे त्यांच्या उत्तेजनानें व प्रेरणेनें **म**राठे सरदारांच्या हातून महत्कृत्यें घडून आलीं, व त्यानें **म**हाराष्ट्राचें अपरिमित कल्याण झालें, ह्यांत शंका नाहीं.

स्वामींची महत्वाकांक्षा.

स्वामींचा हेतु हिंदुधर्माचा सर्वत्र प्रसार व्हावा हा होताच. तथापि, त्यांची विशेष इच्छा, श्री **भा**र्गवाचा भक्तिपथ चोहोंकडे वाढवून श्रीचीं देवालयें व महोत्सव जागोजागीं करावेत, अशी विशेष होती. श्री समर्थ **रा**मदास स्वामींनीं जागोजाग **मा**रुतींची स्थापना करून सर्वत्र भक्तिमार्ग वाढविण्याचा प्रयत्न केला त्याचे प्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणें ह्याही स्वामींनीं, **कों**कणांतील **पेढें**, **गोठणे**, वगैरे ठिकाणीं व देशांतील **धा**वडशी, **मा**ळशिरस वगैरे गांवीं **भा**र्गवरामाची संस्थापना केली; व जागोजाग इतर देवताचींही देवालयें बांधून सर्व जनांच्या मनांत भक्तिभाव उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला. तत्प्रीत्यर्थ त्यांनीं श्री **भा**र्गवाच्या नावाने बहुत भिक्षाद्रव्य मिळविलें. तथापि तेवढ्यानें त्यांची मनीषा तृप्त झाल्याचें दिसत नाहीं. त्यांनीं सर्व **म**राठी राज्यांत **भा**र्गवपट्टी नांवाचा देवाचा एक कर गांवगन्ना स्थापित करण्याबद्दल आपला हेतु दर्शवि-

त्याचें लेखांक १४६ ह्या **चि**माजी आपाच्या पत्रावरून दिसून येतें. ही नुसती **भार्ग**वपट्टीच नव्हे, तर श्री **भार्ग**वाच्या नांवाचा शिक्का सर्व **कोंक**णांत चालू करावा, अशीही स्वामींची महत्वाकांक्षा होती. हें ऐकून कोणास आश्चर्य वाटणार नाही? ह्यासबंधाचें स्वामींचें स्वदस्तुरचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यांत पुढील सांकेतिक मजकूर आहे:—

"**शाम**लाचें अगदी निर्मूलन. **जं**जिरा, **उं**देरी, **प**द्मदुर्ग, व **अं**जणवेली **गो**वळ येथील इस्तकबिल कार्तिक मास तागाईत मार्गशीर्ष मासामध्यें निर्मूलन होतें. कार्य सिद्ध जाहलेयासी चौदा लक्षाचा **कोंक**णांत हक्क श्री **भार्ग**वपट्टी दरसदे आकार रुपये तीन प्रमाणें व श्रीचा शिक्का याप्रमाणें हरफः—

श्री भार्गव चरण । परमहंस ब्रह्मेंद्र शरण ॥

ऐसी मुद्रा श्रीस करून द्यावी. हें सकल यश **पे**शवे **बा**जीराव यास व **आं**गरे यास येतें." ह्यापत्रावरून यतिमहाराजाची महत्वाकांक्षा केवढी जबरदस्त होती हें व्यक्त होतें.

स्वामींची उत्तेजन देण्याची तऱ्हा.

स्वामी स्वतः निरिच्छ सत्पुरुष असून त्यास श्री **भार्ग**व प्रसन्न होता, अशी लोकाची समजूत असल्यामुळें, त्याच्या मुखातून जें प्रसादवचन निघेल तेंच कार्यसिद्धि करील, अशी सर्वांची खात्री झाली होती. त्यामुळें स्वामींचा आशीर्वाद घेण्याकरितां प्रत्येक सरदार अगदीं पराकाष्ठेचा उत्सुक असे. तशांत, स्वामींची आशीर्वादरूपानें प्रोत्साहन देण्याची तऱ्हा फारच चित्ताकर्षक असल्यामुळें त्यांच्या वाणीचा परिणाम कांहीं विलक्षणच होत असे. त्याच्या शब्दांत असा विचित्र मोहकपणा असे कीं, त्यानें सर्व लोकांचीं अंतःकरणें कसल्याही दुःखांनीं व चिंतांनीं व्याप्त असलीं, तरी तीं तेव्हांच आनंदानें उल्लसित होत असत. स्वामी आपणास **पे**शव्यांचे **"जागली"** म्हणजे पहारेकरी असें म्हणत असत. व वारंवार त्यांचा उद्वेग दूर करून त्यांस उत्तेजन देत असत. त्यांनीं **बा**जीराव व **चि**माजीआपा ह्यांचीं **राम** व **लक्ष्मण** अशीं नांवें ठेविलीं होतीं. त्यांस पत्रें लिहितांनां 'मननिर्मलगंगाजल' 'सत्यवक्ता' 'एकवचनी' 'भक्तराज' 'निजभक्तशिरोमणी' 'रणधीर' 'रणशूर' अशीं गोड व प्रेमळ विशेषणें लिहिण्याचा त्यांचा सांप्रदाय असे. आणि केव्हां केव्हां त्यांचें अभिनंदन करि-

तांनां, महाभारत व रामायण ह्यांतील थोर व पराक्रमी पुरुषांच्या उपमा देऊन व त्यांचा गौरव करून त्यांचें चित्त प्रसन्न करण्यांत त्यांचा हातखंडा असे. बहुतेक सर्व मराठे सरदारास स्वामींनीं 'जडभरत', 'बोधला', 'सुदामा' वगैरे प्रसिद्ध देवभक्तांचीं नांवें ठेविलीं होतीं. स्वामींची नेहमींची एक ह्मण असे कीं,

ज्याचा भार्गव सारथी । त्यास विघ्नें काय करिती ॥

अर्थात् ही उक्ति[1] स्वामींच्या मुखांतून निघाली ह्मणजे तिच्या गर्जनेनें विघ्नांनींच घाबरून पळावें, ह्यांत आश्चर्य तें काय? श्री समर्थ रामदासस्वामींच्याः—

समर्थाचिया सेवकां वक्र पाहे ।
असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ॥

ह्या शब्दांत जें वक्तृत्व व जें सामर्थ्य आहे, तेंच स्वामींच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या वचनांत दिसून येतें. अशा जोरदार वाणीनें मिळणाऱ्या उत्तेजनानें मराठेवीरांच्या हातून लोकोत्तर कृत्यें व्हावीत ह्यांत नवल तें काय?

स्वामींची शिफारस.

स्वामींच्या अंगीं व्यवहारचातुर्य विशेष असल्यामुळें त्यांस मनुष्यपरीक्षा फार चांगली करितां येत असे. ह्या कारणास्तव, छत्रपति व पेशवे ह्यांच्या दरबारांत स्वामींच्या शिफारसीस विशेष मान असून, त्यांनी पसंत केलेल्या माणसास योग्य

---

१ स्वामींची ही उक्ति त्यांच्या कित्येक पत्रातही आढळून येते. उदाहरणार्थ पुढील पत्र पहाः—

"श्रीमत् परमहंस स्वामी यांहीं.

सहस्रायु चिरंजीव विजयीभव नाना प्रधान यांप्रती आज्ञा ऐसीजेः—तुह्मीं पत्र छ० ५ जमादिलावलचें पाठविलें तें छ० १६ जमादिलाखरी पावोन बहुत समाधान जालें. तरी नाना, **ज्याचा भार्गव सारथी, त्यास विघ्नें काय करिती ?** आमचा निजध्यास तुह्मां वितरिक्त नाहीं. सर्व तनमन आमचें तुह्मांखेरीज नाहीं. आह्मीं मागें दोन चार पत्रें तुह्मांस लिहिलीं, परंतु पावलीं न पावलीं हें न कळे. तुह्मी स्वदेशास भिवरा उतरोन आलेत ह्मणजे दर्शनच जालें. वरकड यंदा आमचे शरीरीं अशक्तपण बहुत आलें. चौ दिवशीं समाधीस जाऊं. आपल्याकडील हमेशा सुखसंतोषाचें वर्तमान लिहीत गेलें पाहिजे. तुह्मां वेगळे आह्मांस जोड कांहीं नाहीं. ...हे आज्ञा"

अधिकार देण्याचा परिपाठ असे. १८ व्या शतकाच्या प्रथमार्धामध्यें आपलें राजकार्यधुरंधरत्व व पराक्रमपटुत्व ह्या दोन अप्रतिम गुणांचा उज्वल प्रकाश अखिल महाराष्ट्रांत चमकत ठेवणारीं जीं नररत्नें निर्माण झालीं, त्या सर्वांच्या उदयास, प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीनें, हे स्वामी महाराज कारणीभूत झाले आहेत. थोरले बाजीराव पेशवे व इतर मराठे सरदार ह्यांची वारवार शाहु महाराजांजवळ शिफारस करून त्यांचे वास्तविक गुण त्यांच्या नजरेसमोर आणण्याचा व त्यांची योग्य जागीं योजना करून स्वदेशकार्य सिद्धीस नेण्याचा स्वामींचा क्रम फार प्रशसनीय असे. पेशव्यांच्या जवळही ते कर्तृत्वशाली माणसांची तारीफ करून त्यांस मोठ मोठे हुद्दे व महत्वाचे अधिकार मिळवून देत असत. लेखांक २७८ ह्यामध्यें धारच्या पवारांचा मूळपुरुष उदाजी पवार ह्याबद्दल स्वामींनीं अशी शिफारस केली आहे कीं, "उदाजी पवार कर्ता सरदार. पलीकडील वर्षी राजश्रींनी उदाजीस रायगड प्रांतें शामलावर पाठविला, तों वाडीपाचाड येथे सिद्दी अंबर अफवानी याणें पांच सातशें माणूस जमावानिशीं युद्धास उभा राहिला. ते समयीं उदाजीनें त्याचा मोड करून अफवानीचें शीर कापून आणिलें. महाड, बाणकोट हस्तगत केला. सिद्दी साद यासी धास्त लाविली. रायगडचे मोर्चे उठविले. मग गोवळकोटावर गेला. तेथेंही शर्तच केली. तर, उदाजी सारिखा सरदार तुम्हांकडेस आला, तर त्याचा सरजाम करून चालविल्या तो लाखाचें यश देईल. आम्ही तुमचे जागली. तुम्ही आमचे शब्द मानितां म्हणून आम्ही तुम्हास सांगतों. न ऐकाल तर मग आपणास लोकांमध्यें श्रीचें का म्हणवितां व आम्हांस महत्त्व कशास देतां? तुम्ही जाणते सुज्ञ आहां." लेखांक २७२ मध्यें जगजीवन पवाराबद्दल स्वामींनीं अशी शिफारस केली आहे कीं, "जगजीवनराव पवार जर तुम्हांकडे येईल तर त्याचे मनानुरूप सरंजाम करून त्यास आणावा. पवार मर्दाने, पुरातन आहेत. जगजीवन कर्ता, तरवारीचा शूर आहे. त्याला हत्ती देऊन बहुमान करून आपणाजवळ आणिल्यास तुमची कीर्ति होईल, आणि आमचें वचन ऐकिलें असें होईल." ह्याचप्रमाणें लेखांक २८९ ह्यामध्यें, आंगऱ्याचा नामांकित सरदार दत्ताजी कनोजे ह्याचा पुत्र सयाजी कनोजे ह्यास महिपतगडचा हवाला देण्याबद्दल स्वामींनीं शिफारस केली आहे. ह्या सर्व उदाहरणांवरून

इतकें सिद्ध होतें कीं, स्वामींस मराठी राज्यांतील बहुतेक माणसें पूर्ण माहित असून, त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांना उदयास आणण्याचे कामीं, त्यानीं आपली योजकता व गुणग्राहकता चांगली व्यक्त केली आहे. स्वामींच्या अगीं ही लोकसंग्राहकशक्ति चांगली वसत असल्यामुळे त्याच्या हातून मराठी राज्याचें फार कल्याण झालें ह्यात शका नाहीं. अर्थात् स्वामींच्या शिफारसीमुळे व कृपासाहाय्यामुळें सर्व प्रख्यात मराठे सरदाराचा ज्या अर्थी उदय झाला आहे त्या अर्थी त्यांनी ह्या सर्ववंद्य सत्पुरुषाविषयी पूज्यबुद्धि व अभिमान बाळगावा हे रास्त आहे

स्वामींचा राग.

स्वामींचा स्वभाव अत्यत गोड व प्रेमळ असे. तथापि त्यांचा कोणी आज्ञाभंग केला अथवा अपमान केला, तर तो त्यास अगदीं सहन होत नसे. ते तेव्हाच कोपायमान होत असत, आणि आपले खाणे पिणे सोडून देत असत. नित्यशः तक्र व गोमूत्र प्राशन करण्याचा त्याचा नियम असे. तोही मग बद ठेवीत, आणि कोठे तरी शात व निर्जन अशा स्थळी जाऊन जप करीत बसत. त्यांना एकदा राग आला ह्मणजे त्यांची समजूत करण्यास सामान्य मनुष्य समर्थ नसे. त्या स्थितींत ते प्रत्यक्ष जमदग्निसारखे भासत असत. मग ते कोणास भेटत नसत व कोणाशीं बोलत नसत. अशा सक्रोध वृत्तींत ते कित्येक दिवसपर्यंत अगदी उपाशी तापाशी राहत; व क्षौर वगैरे काही न करिता दाढी वाढवून बसत. मग ही बातमी छत्रपति शाहुमहाराज अथवा पेशवे ह्यांस कळे. नतर ते भेटीस येऊन स्वामींची विनवणी करीत व त्यांच्या रागाचे कारण काढून टाकून त्यांची समजूत घालीत. नतर स्वामीमहाराज आपल्या मठास येत. स्वामींचा हा राग अगदी वरकरणी असे, व त्याचा उद्देश केवळ उन्मत्त लोकांस शासन करण्याचा किंवा इष्टकार्य साधण्याचा असे. स्वामीवर शाहु महाराज व त्यांच्या राण्या ह्यांची पराकाष्ठेची भक्ति असल्यामुळें, स्वामींस कोणीं राग आणलेला त्यांस अगदीं खपत नसे. ते तेव्हांच त्याचें पारिपत्य करीत असत. त्यामुळें स्वामी रागावले म्हणजे सर्वांची फार त्रेधा उडत असे. स्वामींच्या विश्वासाचीं व अतःकरणाच्या अंतर्भागांतलीं जीं माणसें असत, त्यांना स्वामींच्या स्वभावाचे हे सर्व आविर्भाव पूर्ण माहीत असत. त्यामुळें तीं स्वामींच्या-मर्जीचा नोकझोक पाहून वागत असत. स्वामींचे पट्टशिष्य

चिमणाजीपंत भागवत ह्याच्यावर स्वामीची पूर्ण कृपा असे. त्यामुळें तेही केव्हा केव्हां स्वामींच्या रागाचें निरसन करीत असत. स्वामीच्या कोपाच्या स्थितीचें वर्णन जगन्नाथपंतानीं आपल्या वडिलांस एका पत्रात लिहिले आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

"तीर्थरूप रा० दादा वडिलांचे सेवेसी:—

अपत्यें जगन्नाथानें चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विनंति. उपरी येथील वर्तमान ता० फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमा शुक्रवार पावेतो वडिलांचे आशीर्वादेंकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. श्रीमत् स्वामी क्षौर करीत नाहीं. कित्येक प्रकारें सांगितले परंतु ऐकत नाही. शरीर तो फार कृश जाहालें. कोणाचें ऐकत नाही. बावा ह्मणतात जे, धावडशीस दादा आल्यावाचून काहीं येत नाही. वडिलांप्रती विशेष काय लिहिणे. क्षौर फार वाढलें आहे. जागाचा कंटाळा आला. सायंकाळपर्यंत एकासनीं जप करितात. मागतीं जप प्रहर रात्र पावेतो करितात. निद्रा येत नाही. हे विनंति. पुढें काय होईल तें पहावें. हे विनंति."

हे पत्र ता० ८ मार्च इ० स० १७३४ सालचे असावें. ह्यानंतर स्वामींचा राग दूर करण्याकरिता ता० १४ जून इ० स० १७३४ रोजी शाहु महाराज स्वतः धावडशीस गेले. त्यानी स्वामींचे दर्शन घेतलें, व नम्र भाषणानें त्याचा राग दूर करून श्री भार्गवरामास माळशिरस हा गांव इनाम दिला. ह्या इनामगावाची सनद शाहु महाराजांनी स्वदस्तुर लिहून दिली आहे. तीत येणेंप्रमाणें मजकूर आहे:—

श्रीभारगोराम.

"श्री भुलेश्वर दरोबस्त माळसीरस नजर. देसमुखी व बाबी खेरीजकरून नजर असे. भोयाचा चावर व इटलपंताचा चावर[१] व सरदेसमुखी व मो (ग) लाई व मोकास बाब नजर. साहोत्रा नजर. भारगोरामास नजर."

ह्या भेटीचा उल्लेख बाजीराव पेशव्यांच्या लेखांक २८ व २९ ह्या पत्रांत

१ ही अस्सल सनद आह्मास रा. आपासाहेब भागवत मु० पिंपरी ह्यांचे दप्तरांत मिळाली. तिची हुबेहूब प्रतिकृति शाहुमहाराजांच्या अक्षरांचा नमुना दाखविण्याकरितां सोबत जोडली आहे.

आहे. "स्वामींनीं राजश्रीची विनंति मान्य करून क्षौर केलें व गोमूत्र चालतें केलें." ह्या वाक्याचा अर्थ आतां वाचकांच्या नीट लक्षांत येईल.

स्वामींच्या रागाचे असे अनेक वेळां प्रसग येत असत व **शा**हु महाराज स्वतः जाऊन त्यांचें समाधान करीत असत. इ० स० १७३३ मध्ये **निं**बकर व **अ**नेवाडीकर ह्यांचा गांवच्या शिवेवरून तटा झाला. त्या वेळींही स्वामी असेच रागावले व **शा**हु महाराजांनीं त्यांची समजूत केली. त्या प्रसगाची हकीकत अशीः—**निं**बकरांचा **वि**रुबाईराणीकडे कांहीं वशिला होता. तेव्हां त्यानीं त्या जोरावर, अन्यायानें, **अ**नेवाडीकरांची शीव रेटली. "हें वर्तमान **अ**नेवाडीकर पाटील यांनीं बावांस सांगितलें. त्यावरून गोसावीबावा नव दिवस शिवेस जाऊन बैसले. हे वर्तमान राजश्री स्वामींस कळलें. मग राजश्री स्वामी जाऊन गोसावीबावांचें समाधान करून पालखींत बैसवून **धा**वडसीस पाठविलें. कार्तिक मासामध्यें ही गोष्ट झाली. जे समयीं पालखींत बसले तेव्हां बोलिले जे, "आजि पालखींत बैसावे आणि उद्या पायीं चालवावें कीं काय"? तेव्हां राजश्री स्वामींनीं उत्तर दिले कीं, "नेहमीं पालखी दिल्ही." त्यावर तीर्थरूप राजश्री **रा**ऊ यांस पत्र पाठविलें कीं, पालखीचा खर्च तुह्मीं चालवणें. त्यावर राजश्री स्वामी **प्र**तापगडास गेले. माघारे फिरतेसमयीं **मा**भळेश्वर (**म**हाबळेश्वर), **धो**म, **वा**ईस येऊन राहिले. सक्रांति **वा**ईस जाली. तेथून येऊन **निं**बावर मुक्काम केला. आमावस्या **निं**बावर झाली. माघ शुद्ध पक्षीं द्वितीयेस **धा**वडसीस श्रीच्या दर्शनास महालसहवर्तमान गेले. ते समयीं पालखीचा मजकूर घातला, आणि एक गाव मागितला. ते समयीं राजश्री स्वामींनीं **प्र**तिनिधींस आज्ञा केली कीं, राजश्री पत **प्र**धान यांचे जिल्हेमध्ये गांव देणें. त्यावरून **प्र**तिनिधि यांनीं राजश्री **ता**[1]त्यास गांवाविशीं सांगितलें. यांनीं उत्तर दिलें कीं तुमच्या चित्तास येईल तो गांव देणें. त्यावरून गोसावीबावांनीं **को**थळे व **बे**लसर या गांवांतून एक गांव मागितला." पुढें

---

१ महादाजीपंत पुरंदरे.

२ हा अस्सल पत्रांतील उतारा आहे. ह्या पत्राचे हस्ताक्षर मल्हार तुकदेव ह्यांचें दिसतें. परंतु पत्र अर्धे फाटलेले असल्यामुळें तें कोणास लिहिलेलें आहे त्याचें नांव गांव समजत नाहीं!

ह्या पालखीच्या गांवाबद्दल बरीच वाटाघाट झाल्याचें लेखांक २६४ वरून दिसून येतें. शेवटीं **को**थळें गांव **पे**शव्यानीं पालखीच्या खर्चाकरितां स्वामींस समर्पण केला.

स्वामींचा राग खुद्द **शा**हुमहाराजांवर व त्याच्या राण्यांवरही होत असे; व ते "तुमचें राज्य सोडून वाटेल तिकडे जाईन" असें ह्मणत. परतु हे सिद्ध महापुरुष, आपल्या राज्याचे हितचिंतक, असे समजून ते त्यांना कोठें जाऊ देत नसत. स्वामी रुसून गेले तर **शा**हु महाराज त्यास आणाशपथा घालून व परोपरीनें आर्जव करून त्यास परत बोलावीत असत, असे पुढील पत्रावरून दिसून येतें:-

"तीर्थस्वरूप श्रीस्वामींचे शेवेसी:-

अपत्यसमान **शा**हु राजे कृतानेक दडवत विनति उपरी. आपण न विचारितां गेले ही गोष्ट वडीलपणास उचित कीं काय? आपले जाण्यामुळे आमचें चित्त स्वस्थ नाहीं. यास्तव हें पत्र आपणांस लिहिले आहे. तरी वडीलपणें दर्शनाचा लाभ देऊन आमचे चित्ताचा सतोष करून गेलें पाहिजे. वडिलास आमचे गळ्याची शपत असे. अनमान न करितां माघारे आले पाहिजे. एकदा लाभ आम्हास द्यावा. यांत आमचें समाधान व वडिलासही उचीत आहे. आपण आम्हांस न पुसता स्वामी गेल्याकारणे चित्तास समाधान नाहीं. तर पत्रदर्शनी येऊन दर्शन देऊन सनाथ करण्यास स्वामी अनमान करतील तर आमची शपत असे. हे विनंति."

छत्रपतींच्या राणीवर स्वामी रागावल्याचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यावरून राणीनें स्वामींची समजूत करण्याबद्दल **ज**गन्नाथपंताची विनवणी केली आहे. हें पत्र येणंप्रमाणें:-

"श्रीमंत सकल सौभाग्यादिसंपन्न मातुश्री बाईसाहेब यांणीं राजश्री **ज**गन्नाथ पत **दा**दाजी यांसी आज्ञा केली ऐसीजे:—

तुह्मीं विनतिपत्र पाठविलें, प्रविष्ट होऊन लेखनार्थ अक्षरशः विदित जाला. **श्री** (स्वामी) **त्र्यंब**केश्वरची यात्रा व **गं**गास्नान करून आले त्याचें वृत्त लिहिलें तें कळोन संतोष जाला. दर्शनास यावयाचें लिहिलें तरी दर्शनास येणें. **श्री परमहं**स स्वामी यांणीं येथून रुसवा करून गेले! तरी इतरांच्या सांगितलें ऐकोन

मनांत विकल्प आणावा ऐसें काय होतें? ह्या उपरी तुह्मी प्रसंगी बुद्धिमंत आहां. तरी श्रीच्या मनांतील किल्मीष काढून कृपावचनें गौरवीत ते करणें. बहुत काय लिहिणे."

स्वामींचा हितमंत्र.

स्वामींचा मराठ्याच्या सर्व राजकारणात चांगला प्रवेश होता व सर्व राज्य-सूत्रें त्यांच्या तंत्राने चालत असत हे मागे सांगितलेच आहे. तथापि त्यांच्या हितमंत्राबद्दल स्वतंत्र उल्लेख करणे अवश्य आहे. राजकीय मनसब्यांतील नाजूक डावपेंच सूक्ष्म रीतीनें मनन करून त्याबद्दल योग्य सल्लामत स्वामींकडून वारंवार मिळत असेच; तथापि त्याशिवाय बहुतेक मराठे सरदारांच्या मोहिमांची व हालचालीची कच्ची बातमी ठेवून, स्वामीमहाराज त्यास जेवणखाणापर्यंत गुप्त रीतीने आपला हितमंत्र कळवीत असत, हें वाचून त्यांच्या स्वदेशहिताच्या कळकळीबद्दल कोणासही साल्हाद कौतुक वाटल्यावाचून राहणार नाहीं. लेखांक १३१ मध्ये स्वामींनी चिमाजी आपांस लिहिलें आहे की, "चिरजीव बाजीराव यास लेहून पाठविले जे, त्या प्राते गेले आहा. ज्येष्ठमास पावेतों कोणाचा विश्वास न धरणे. कोणा परकीयाचे हातचे व त्याचे घरीं जेवण, पाणी, विडा काहींच न घेणे. तैसेच तुम्ही व तुमचे उभयताचे पुत्र देखील, याप्रमाणें कोणाचा विश्वास न धरणें. बहुत सावधपणे असत जाणे. ज्येष्ठ मास गेलियावरी मग पुढे तुम्हास बहुत दिवस कोणाचें भय नाही. राज्याराम चिरकाल कराल." लेखाक १३२ मध्यें लिहिले आहे कीं, "कित्येकांस कित्येक प्रकारें दगे करणारांनी केले आहेत. याकरितां सावध राहत जाणे. शामलाकडील कोणी येत जाईल त्याचा विश्वास धरीत न जाणें." लेखांक ३१० मध्यें स्वामींनीं संभाजी आंग्रे ह्यास असाच उपदेश केला आहे. "तुम्ही त्या स्थळीं (राजपुरीस) गेलेत आहा, (तरी) शामल लोकांचा विश्वास न धरावा. आपणास जतन करणें. तुमचे हातून महत् कामें होऊन यश मोठें पदरीं पडणे आहे. याजकरिता बहुत बहुत जतन आपणास करणे." ह्यावरून स्वामींची किती दूरवर दृष्टि होती ह्याची कल्पना करितां येईल. स्वामी अशा प्रकारचे स्वजनकल्याणाचे गुप्त मंत्र सर्व मराठे सरदारांस वारंवार सांगत असत, एवढेंच नव्हे तर केव्हां केव्हां त्यांच्या मधील गैरसमज व भांडणतटेही

अशाच हितमत्रांनी नाहींसे करण्याचा प्रयत्न करीत असत. कान्होजी आंग्र्याचे पुत्र संभाजी व मानाजी ह्यांच्या मध्यें जो वैरभाव उत्पन्न झाला होता, तो नाहींसा करण्याबद्दल स्वामींनी पुष्कळ खटपट केली होती. त्याबद्दल त्यांनीं ह्या उभय बधूस परोपरीने उपदेश केल्याचे उल्लेख त्यांच्या पत्रांत अनेक वेळां दृष्टीस पडतात. "बंधुविरोधाचा अर्थ चित्तांतून टाकून सर्वमान्यता दिसे तो विचार करणे" (प्र० ले० ३६२), ह्या एका वाक्यांत स्वामींच्या ह्या उपदेशांचें सर्व सार आलें आहे. संभाजी व मानाजी ह्या दोघा बधूंचें सख्य करण्याकरितां स्वामीनीं पुष्कळ प्रयत्न केला, परतु त्याचे चीज झाले नाहीं. त्यामुळें त्यानी संभाजी सबधानें अनेक वेळा कठोर व अप्रिय उद्गार काढिले आहेत. (प्र० ले० पहा). स्वामींच्या सदुपदेशाचा प्रभाव सर्व मराठे सरदाराच्या कलहामध्येच व्यक्त होत नसून, तो छत्रपति व त्यांच्या राण्या ह्याच्या प्रेमकलहामध्येही केव्हा केव्हां दृष्टीस पडतो. लेखांक २५८ ह्यात छत्रपतींच्या राण्यांस उद्देशून स्वामीमहाराज लिहितातः—"तुह्मी आपले गुरूचे पायाची क्रिया केली आहे. छत्रपतीशी भाडो ना. तर तुम्ही निरवानिरव केली आहे. भांडल्यास हा देश टाकीन. राजांशीं तुम्ही भाडिलांत नाहींत, म्हणजे विश्वजन सुखी होईल. ऋषीश्वराचे पायाची क्रिया केली आहे. तुम्ही जें जेवण कराल तें राजास अमृतसमान लागेल. आणि तुमचे राजाचे एक चित्त नाहीं, म्हणजे तुह्मीं सोन्याचा ग्रास केला तरी राजास विषसमान वाटेल." ह्यावरून कलहाचें बीज नाहींसे करून सर्वांचा ऐक्यभाव ठेवण्याकडे स्वामीचें विशेष धोरण होतें हे स्पष्ट आहे. बधुबधु व नवराबायको ह्यांच्या कलहांत स्वामींचा उपदेश जसा दृष्टीस पडतो, तसा मातापुत्र ह्यांच्या विग्रहामध्येही तो दिसून येतो. जेथें प्रेमळ व गोड शब्दानीं काम होत असे, तेथें तसे शब्द स्वामी योजीत असत; व जेथें त्या शब्दाचा उपयोग होत नसे, तेथें कठोर व मर्मभेदक शब्द स्वामी उपयोगांत आणीत असत. त्यामुळे त्यांच्या त्या क्रोधयुक्त दर्पोक्तीनें तेव्हांच इष्ट परिणाम घडून येत असे. पवारांच्या घराण्यांतील प्रसिद्ध सरदार जगजीवनराव, जो स्वामींच्या कृपेमुळें पुढें नांवलौकिकास चढला, त्याचे व त्याच्या आईचें भांडण झालें; व तो स्वच्छदानें व दुराचारानें वर्तू लागला. तेव्हां स्वामींनीं त्यांस जें पत्र लिहिले आहे, तें फारच जोरदार व कडक आहे. त्यांत स्वामी लिहितातः—

"तुजला नशेद (निषेध) करून लिहिलें जे, मायेचे पायावर डोई ठेवून तिचे आज्ञेंत राहणें. त्यास, तूं आम्हांस लिहिलें जे, मायेचे श्राप पुत्रास लागत नाहीं. तरी तिजला तूं शिवी दिलीस तरी तिचे श्रापें तुझें भस्म होईल. तिजजवळ तूं बेअदबी, कितेक लहान माणसांच्या बोलें तुफान होऊन तिजला कष्टी केलें आहे. तुला पुढें वांचोन नांवरूप करणें असेल तरी तिचे पायांवर डोई ठेवून झाले अन्याय बक्षीस करून घेणें. न घेस तरी तुझें बरें होत नाहीं. दारू खाऊन बेअदबी, माता ती, तिज्जवळ करितोस, हे बरें नव्हे. पाजी तूं आहेस! काय आमचें वचन मोडशील? तेव्हां बाजीचे बटकीकडून धरून आणून तुजला चाकर केलें जाईल. हें पुरतें मनात आणून आनंदीचे समजाविसी करून, तिचा कागद आला तरच तूं वांचलास. नाहीं तरी तुझा मुलाहिजा होत नाहीं, हे पुर्ते समजणे! (लेखांक २०७)"

ह्या स्वामींच्या चरचरीत पत्रामुळे जगजीवन पवारास चांगलेंच अंजन मिळालें असेल हे निराळे सांगावयास नकोच आहे! असो. एकदरींत स्वामींसारखे निस्पृही, सदाचारी, निरपेक्ष असे साधु पुरुष सर्व महाराष्ट्रमंडळाचे अध्वर्यु व मार्गदर्शक होते; त्यामुळे त्याच्याकडून लहानथोर सर्व गोष्टीत हितमंत्र मिळून अतोनात लोककल्याण झाले, असें म्हटल्यावांचून आमच्याने राहवत नाहीं.

स्वामींच्या युद्धसंबंधीं देणग्या.

स्वामी महाराष्ट्रांतल्या सर्व राजकारणात लक्ष घालीत असत, हें त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून सिद्धच आहे. परतु ते स्वतः युद्धसंबंधीं शस्त्रास्त्रांचा संग्रह करीत असत व महाराष्ट्रवीरांना समरांगणास जातेवेळीं प्रसाद ह्मणून तीं देत असत. हें ऐकून वाचकांस मौज वाटल्यावाचून राहणार नाहीं. सन इहिंदे ह्मणजे इ० स० १७२१ ह्या सालचा श्रीच्या शस्त्रांचा एक हिशोबाचा कागद सांपडला आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

"यादी दागीने श्री सु॥ इहिदे:—

बंदुखा	तोफा
१ विजयदुर्गपैकीं	३ कित्ता
१ भापकर	
१ राघोपत	कित्ता
२ धोकडसिंग	२ फिस्तलें
१ सेखोजी आंगरे	६ निमचे
३ बाजीराव	तरवारा
२ कृष्णभट देसाई	८
११	
२ जंजाला	मु॥ पिंपरी
१३	१ भांडे
गोठणे	२ बंदुखा
१ भांडे मोटें	२ भाले
तारवांपैकीं (यशवंतराव	५
पवार याकडे पाठविलें)	१ जेजाला
	२ छ २३ रजब धावडशीस आले
	माळशिरस. ता॥ अंतोबा
	बंदूख १
	भांडें जबोरा १
	२

ह्यावरून स्वामी शस्त्राचा संग्रह करीत असत असें दिसतें. बाजीराव व इतर मराठे सरदार ह्यांच्या पत्रांत स्वामींनीं बंदुखा व लढाऊ घोडे मागितल्याचे उल्लेख आहेत. त्याचप्रमाणें त्यांनीं कित्येक सरदारांस बंदुखा व लढाऊ घोडे बक्षीस दिल्याचे दाखले सांपडतात. लेखांक २०७ ह्यांत उदाजी पवारास बंदूख दिली ह्मणून थोरातांच्या मुलांनीं स्वामींस खेळावयास बंदूख मागितल्याचा उल्लेख आहे. लेखांक १९३ ह्या पत्रांत, यशवंतराव पवारानें गढीमध्यें ठेवण्याकरितां एक तोफ

मागितल्याचा उल्लेख आहे. ह्यावरून हे स्वामीमहाराज नुसती जपमाळ घेऊन जप करणारांपैकीं नसून, स्वराज्य व स्वधर्म ह्यांच्या अभिवृद्ध्यर्थ लढणाऱ्या योद्ध्यास शस्त्रांचाही प्रसाद देत असल्याचें दिसून येतें. मराठा वीर सज्ज होऊन रणसंग्रामास निघाला ह्मणजे तो प्रथम स्वामींची भेट घेत असे. त्या वेळीं हे राजकारणी सत्पुरुष त्यास, शुभदायक असें उंची वस्त्र, त्याबरोबर एखादें उत्तम शस्त्र, आणि आपला प्रेमपूर्ण आशीर्वाद ही अर्पण करीत असत. स्वामींचें प्रसादवस्त्र मिळालें ह्मणजे तें 'वज्रकवच' असें समजून, स्वशरीरसंरक्षणार्थ तो एकनिष्ठ वीर धारण करीत असे; आणि रणांगणामध्यें जाऊन व शत्रूशीं झुंजून, विजयी होत्साता पुनः स्वामींच्या दर्शनास परत येत असे. लेखांक ७७ ह्या पत्रांत "तुह्मांस वज्रकवच पाठविलें आहे. स्वारीशिकारीस अगीं घालीत जाणें" असें सदाशिव चिमणाजीस स्वामींनी लिहिलें आहे. त्याचप्रमाणें लेखांक २८९ ह्यांत मल्हारराव होळकरास पादरी सकलाद पाठवून हें 'वज्रकवच' अंगावर घेत जाणें ह्मणून स्वामींनी आज्ञा केली आहे. ह्या सर्व उदाहरणावरून स्वामींची मूर्ति फारच चतुर होती असें ह्मणणें भाग पडतें.

स्वामींचा थाट.

स्वामी स्वतः विरक्त तपस्वी होते व संसारविषयक गोष्टी त्यांना सर्व तुच्छ होत्या; परंतु लोककल्याणार्थ त्यांनी बाह्यात्कारें सांसारिक वृत्ति धारण केली होती. त्यामुळें त्यांचा थाट एखाद्या राजदरबारासारखा झाला होता. त्यांच्याजवळ कारकून, शिपाई, प्यादे वगैरे सर्व सरंजाम होता. त्याची कोठी व मुतपाकखाना फार प्रचंड असे. गरीब गुरीबांस अन्नदान देण्याचा त्यांचा एकसारखा सपाटा असे. त्याचप्रमाणें छत्रपतीपासून तो दीन याचकापर्यंत, राव असो वा रंक असो, त्यांचा यथायोग्य सत्कार करण्यात ते सदैव तत्पर असत. शाहु महाराज व त्यांच्या राण्या हंजारो लोकांच्या लव्याजम्यानिशीं धावडशीस[1]

१ शाहु महाराज स्वामींच्या मठांत हजारों माणसासह जेवण्यास जात असत असेबद्दल कागदपत्रांचा आधार आहे. स्वामींस व त्यांच्या कारकुनास, छत्रपतींची स्वारी अमक्या वेळीं येईल तेव्हां "खाशाखेरीज हजार माणसांचे रसोईचें सामान तयार करणें" ह्मणून आलेल्या अस्सल चिठ्ठया सांपडल्या आहेत.

जात असत व स्वामींचा प्रसाद भक्षण करून स्वतःस पुनीत मानीत असत. स्वामींच्या कोठीचे २०० बैल कोकणांत जाऊन तिकडून सामान आणीत असत. त्यांना सर्व राज्यांत जकात माफ असे. अशीं माफीचीं दस्तकें पुष्कळ सांपडलीं आहेत. निरनिराळ्या वस्तूचा संग्रह करण्याच्या कामीं स्वामी फारच दक्ष असत. केशर, कृष्णागर, चंदन व अष्टगंध वगैरे परिमल द्रव्यें त्यांच्या पूजेस नेहमीं लागत. त्यांचा संग्रह त्यांच्याजवळ अतिशय असे. त्याचप्रमाणें हेमगर्भ, नारायणतेल वगैरे मात्रा व इतर औषधें ह्यांचाही स्वामींजवळ संचय असे. उत्तम मध ते घागरीच्या घागरी जमवून लोकांस वांटीत असत. तसेंच भरजरी शालजोड्या, बादली मंदिल, चांदणी दुपेटे, अष्टगोली शेले, उंची ताफते, व तलम मखमली इत्यादि परोपरीचीं उंची वस्त्रे त्यांच्या संग्रहास विपुल असत. तीं भेटीच्या समयीं ते सरदार लोकांस अर्पण करीत असत. ह्या सर्व जिनसा स्वामी आपल्या भक्तवृंदांकडून जमवीत असत. व तत्प्रीत्यर्थ केव्हां केव्हां ते रुष्टही होत असत.

स्वामी दररोज समाधि घेत नसत. प्रतिवर्षी श्रावण शुद्ध प्रतिपदेस ते कृष्णातीरीं समाधि घेत असत, व एक महिना एकांतस्थानीं राहून भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीस समाधि विसर्जन करून बाहेर येत. तेव्हा त्याचा सत्कार करण्यास शाहु महाराज व त्यांचे सरदार जात असत. ह्या वेळीं धावडशी येथें मंगलोत्सव होत असे. तत्प्रीत्यर्थ छत्रपतींकडून हत्ती, घोडे, निशाणें, भालदार, चोपदार, नगारे, वाजंत्री, वगैरे सर्व सरंजाम जात असे. नंतर मोठ्या समारंभेकरून यतिमहाराजांस पालखींत घालून धावडशीस आणीत असत. तेथें मग हरिकीर्तन, अन्नसतर्पण, वगैरें होत असे. छत्रपतीकडून व पेशव्यांकडून गणेशचतुर्थीस बहुमूल्य वस्त्रें व गुरुदक्षिणा निराळी येत असे. स्वामींच्या ह्या प्रतिवार्षिक महोत्सवास प्रचंड जनसमुदाय जमत असे. ह्यावरून स्वामींचा हा समाधिविसर्जनसमारंभ महाराष्ट्रांत संघशक्तीचें बीजारोपण करण्यास कसा कारणीभूत झाला ह्याची कल्पना करितां येईल. स्वामींच्या ह्या अलौकिक कृतीमुळें त्यांचा कीर्तिमहिमा सर्वत्र पसरून ते सर्वांचा दर्शनहेतु होऊन राहिले. त्यामुळें, कवि मोरोपंतांनीं म्हटल्याप्रमाणें

मोठे मोठेहि मठद्वारांतुनि भेटि घेति पायांची ॥

असा प्रकार धावडशीस नित्यशः दृष्टीस पडत असे. तात्पर्य, स्वामींच्या कार-

कीर्दीत धावडशी येथें नेहमीं राजदरबारासारखा थाट चालत असून, तेथें 'नित्य श्री नित्य मंगलम्' ह्या म्हणीची सार्थकता दृष्टीस पडत असे.

स्वामींची भिक्षा.

स्वामी प्रत्येकास श्रीचा वरप्रसाद देऊन व त्याचें कल्याण करून त्याजकडून देवाची भिक्षा घेत असत. स्वामींच्या आशीर्वचनांचा प्रभाव कांहीं लोकोत्तर असल्यामुळें लोकांस तीं भद्रकर वाटून, ते मोठ्या भक्तिभावानें तीं प्राप्त करून घेत असत; व स्वामींच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या देवस्थानास द्रव्य देत असत. स्वामींच्या आशीर्वादाचा लाभ घेतला नाहीं असा एकही मराठा सरदार सांपडणें कठीण आहे. किंबहुना, त्यांच्या आशीर्वादानें सर्व महाराष्ट्रमंडळ व्यापिलें होतें असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. स्वामींच्या भिक्षेचा उल्लेख सर्व सरदारांच्या पत्रांत कमजास्त प्रमाणानें सांपडतो. तथापि कांहीं प्रमुख सरदारांकडे त्यांचीं वर्षासनें ठरलीं होतीं. त्यांची एक यादी सांपडली आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

श्रीभार्गवराम.

यादी वर्षासनें श्रीस्वामी संस्थान धावडसी. श्रीस्वामींचे कारकीर्दीत पावत आले:—

६१०० श्रीमंत कै० नाना यांणीं करार करून दिले.
१००० राजश्री महादाजी अंबाजी तीन वर्षीनीं सहस्र रुपये द्यावे.
३००० महाराज छत्रपतींकडील वर्षासन.
५००० रा० होळकर तीन सालांनीं.
१२०० रा० जाधव तीन सालांनीं.
१५०० रा० फत्तेसिंग भोंसले.
५००० रा० शिंदे तीन सालां.
५००० रा० पवार तीन सालां.
१००० आनंदराव वकील (सुमंत) तिसालां.
१००० नारबा शेणवी (मंत्री) ,,
५०० राणोजी डुबल. ,,
५०० रत्नाकरपंत. ,,

ह्यावरून स्वामींची भिक्षा फक्त छत्रपति, पेशवे व कांहीं मराठे सरदार ह्यांची मिळून प्रतिवर्षी १५८३३ रुपये ठरींव होती. ह्याशिवाय जे समयीं खासा स्वारी भिक्षेस जाई, त्या वेळीं ज्यास जें अनुकूल पडे तें तो देत असे. वर्षासनाचीं करारपत्रें पेशव्यांवांचून कोणाचींच नाहींत. पेशव्यांचें करारपत्र बाळाजी बाजीरावांनीं मात्र दिलेलें आहे. (लेखांक १५६ पहा). स्वामींवर सर्वांची भक्ति असल्यामुळें त्यांस कधीं कोणी विन्मुख दवडीत नसत. स्वामींनीं ह्या द्रव्याचा विनियोग देवालयें, विहिरी, तलाव वगैरे बांधण्यांत, गरिबांना अन्नदान देण्यांत, आणि छत्रपति, पेशवे व इतर मराठे सरदार ह्यांना अडचणीच्या प्रसंगीं कर्ज देण्यांत केला. ह्यापैकीं कर्जाचा पैसा सव्याज वसूल होत असे. व कित्येक वेळां बुडतही असे. स्वामींनीं आपल्या कारकीर्दीत लाखो रुपये खर्च केले व देवालयें वगैरे बांधिलीं, तरी त्यांच्या निधनसमयीं त्यांच्या जवळ १६०६३७।॥~। रुपये शिलक होती. ह्यापैकीं ऐन शिलक ५७१०८॥=। रुपये व बाकी निसबतवार लोकांकडे कर्जाऊ १०३५२९८≡ इतके रुपये होती. ह्या वरून 'भिक्षापति तो लक्षापति' ही ह्मण स्वामींस यथार्थ लागू पडते असें कोण ह्मणणार नाहीं?

स्वामींचीं सार्वजनिक कामें.

स्वामींनीं भिक्षाद्रव्य गोळा करून लोकोपयोगार्थ अनेक देवालयें, तलाव, विहिरी वगैरे बांधिल्या. त्यांपैकीं मुख्य मुख्य कामाची यादी सांपडली आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

१०००००	श्री परशुराम वास्तव्य पेढें	३००००	तलाव धावडशी
२२१०००	धावडशी येथील कामें	३००००	तलाव गणेशखिंड नजीक पाल
२०००००	मुख्य समाधि	४००००	तलाव इंदापूर
५०००	वाघजाईचें देवालय	१००००	तलाव नातेंपुतें
५०००	मारुतीचें देवालय	५००००	श्री रामेश्वर कृष्णातीर नजीक मरढें देवालय
१००००	वाड्याचा कोट		
५००	श्री जनीचें देवालय	१००५००	श्री भुलेश्वर नजीक माळशिरस

५०० गणपतीचें देवालय	१००००० महादेवाचें देवालय जीर्णोद्धार
५०० श्री एकवीर	५०० समाधीची जागा
५०० श्री काळकाई	
२२१००	१००५००
१००००० श्री मेरुलिंग नजीक धावडशी डोंगरावर देवालय, कोट व तलाव	२०००० गणपतीचें देवालय राजुरी
१००००० तलाव त्रिपुरी	७०००० विहिरी मौजे माळशिरस
४७००० पुण्याचे वाटेस	८००० बारव पांवस
४५००० खांबटकीचा घाट	७००० बारव कुरकुंभ
३२००० विहीर अंधारवाडी	४००० विहीर येवत
४७०००	१०००० देवालय मौजे गोठणें ता० राजापूर

ह्या सर्व इमारतींच्या खर्चाची संख्या ८८४५०० रुपये आहे. ह्याशिवाय आणखी ४३००० रुपयांचीं जागोजाग विहिरींची लहान लहान कामे केलेलीं आहेत. ज्या कामांचे हिशोब सांपडले आहेत त्यांचा खर्च ९२७५०० रुपये इतका आहे. ह्या शिवाय स्वामींनीं आणखी सार्वजनिक उपयोगाचीं कामें बहुत केलीं आहेत. ह्या सर्व कामांत स्वामींची परोपकारबुद्धि व सत्कारणीं व्यय दिसून येतो. गांवोगांव विहिरी व तलाव बांधून लोकांना जलदान द्यावयाचें पुण्यकृत्य स्वामींनी समाधि घेईपर्यंत एकसारखे चालविलें होतें. लोकांच्या जाण्यायेण्यास अडचण पडू नये म्हणून नद्यांस पूल व डोंगरांतून घांट बांधण्याचें कामही स्वामींनीं करण्याचें योजिले होते. लेखांक २१६ व २६३ ह्या पत्रांवरून नीरा नदीवर लोकांच्या सोयीसाठीं पूल बांधण्याकरितां स्वामींनीं विरुबाई व प्रतिनिधि ह्यांचे मार्फत शाहु महाराजांकडे खटपट चालविल्याचे दिसतें. परंतु तो बेत सिद्धीस गेला नाहीं. प्रवासीजनांच्या सुखाकरितां डोंगराचे घांट बांधून उत्तम रस्ते तयार करण्याचाही स्वामींचा यत्न होता. पुण्याच्या रस्त्यावर खांबटकीचा घांट स्वामींनीं बांधवून काढला. त्याचप्रमाणें इतर ठिकाणचेही घांट बांधवून काढण्याकडे त्यांचें लक्ष असल्याचें दिसून येतें. संभाजी शिंदे ह्यास लिहिलेल्या एका पत्रांत आंबोला घांटांतील गाढव खडक दुरुस्त करण्याबद्दल स्वामींची आज्ञा दृष्टीस पडते. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

"श्रीमत् परमहस स्वामी यांहीं सहस्रायु चिरजीव भक्तराज संभाजी शिंदे नामजाद किल्ले रसाळगड यासी आज्ञा केली ऐसीजे:-तुह्मीं तानाजी संकपाळ याजबरोबर पत्र पाठविले ते पावोन सतोष जाहला. वाघांबर आणखी यत्न करून पाठविले ह्मणून लिहिले, ते प्रविष्ट जाहलें. सतरा नखें आहेत. तीन नखें नाहींत. याजउपरी यत्न होईल तर बच्चा वाघ डाहाणा याचे वाघांबर आणखी मिळेल तर उत्तम आहे. अंतोजीने मेहनती केली, तरी हल्लीं डाहाणा पटाईत ह्याचा यत्न जाला तरी घेऊन त्यास पाठविणे. मेहनत श्री सार्थक करील. केवळ माणूस जाया होऊन वाघाबर आणावें ऐसें नाहीं. वाघांबर माणूस जाया न होता अनायासे हातास आले तर पाठविले पाहिजे. विशेष काय लिहिणें. मध पाठविला तो पावला. सुसीचा तागा पाठविलेप्रमाणें पावला. बहुत शहाणपणें धदा करीत असिले पाहिजे. विशेष लिहिणें तरी आपण सुज्ञ आहेत. आंबोला घांटांत गाढव खडकाजवळ बैल पडतात. त्यास तेथें दोघे पाथरवट व चार माणसें पाठवून मार्ग नीट करणें. त्यांचा महिना होईल तो सांगोन पाठविणें. आह्मी देऊ. गई न करणें. तुह्मांस प्रसाद गोडांब्या पाठविल्या आहेत. घेतल्या पाहिजेत. हे आज्ञा."

स्वामींचें सार्वजनिक कामावर पोटच्या लेंकराप्रमाणें प्रेम होतें असा त्यांचा एका पत्रांत उल्लेख सांपडतो. ते पत्र येणेंप्रमाणें:—

"श्रीमत् परमहस स्वामी यांहीं:—

सहस्रायु चिरजीव रघुजी घाटगे हवालदार व सेखोजी नलवडे सरनोबत व सबनीस किल्ले संतोषगड यांसी आज्ञा केली ऐसी जे:—कोणास पोटचीं लेंकरें असतात. आमचीं लेंकरें हे कारखाने. तुमचे देवानें मोठेंसें वाईट केलें!! कारखाना तेथे आहे. त्याचा हरएक बाबें सांभाळ करीत जाणें. विहिरीपासील ओटा किल्ल्याचे लोक व गांवचे लोक देऊन खणोन टाकवणें. बहुत काय लिहिणें हे आज्ञा."

ह्या सर्व गोष्टींवरून स्वामींचें अंतःकरण किती लोकहिततत्पर होतें ह्याचा बरोबर अंदाज करितां येतो; व त्यांची परोपकृति पाहून मन थक्क होऊन जातें.

स्वामींची समदृष्टि व सर्वांभूतीं प्रेम.

स्वामींच्या उपलब्ध झालेल्या पत्रव्यवहारावरून त्यांची सर्व जातींच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांविषयीं समदृष्टि व प्रेमबुद्धि असल्याचें दिसून येतें. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशा प्रकारचा भेदभाव त्यांच्या वर्तनांत केव्हांही दिसत नाहीं. जातिभेद किंवा वर्णभेद यांसारखे क्षुद्रविचार एकीकडे ठेवून सर्वराष्ट्राचें एकीकरण व समुन्नति करण्याकडे स्वामींचें सर्व धोरण दिसतें. त्यांच्या सर्व पत्रांचें लक्षपूर्वक मनन केलें तर त्यांत कोठेही तिळमात्र देखील भेदभाव आढळत नाहीं. **बा**जीरावाविषयीं जें प्रेम तेच प्रेम **म**ल्हारराव **हो**ळकराविषयींही दृष्टीस पडतें. त्यांत पात्रापात्र व योग्यायोग्य हा विचार होता; परंतु जातिभेदाचा किंवा धर्मभेदाचा त्यास गधही नव्हता. **हिं**दुधर्माचें संरक्षण व स्वराज्याचा विस्तार हें स्वामींचें ब्रीद असल्यामुळे त्या कार्यांत जे आड येत त्यांचा प्रतिकार करणे राजकीयदृष्टीनें त्यांस अवश्यक होतें. तेव्हां त्याबद्दल त्यांनीं जे यत्न केले त्यांचा विचार आलाहिदा आहे. परतु जे **हिं**दुधर्मास त्रास देत नसत, त्यांच्याविषयीं स्वामींच्या ठिकाणीं प्रेमभाव वसत असे. खुद्द स्वामींजवळ **सु**लतानभाई नांवाचा **मु**सलमान नौकर असे. त्याजवर त्यांचा जीव कीं प्राण असे. **जं**जिऱ्याचे **ह**बशी **सिद्दी या**कूदखान हे स्वामींचे एकनिष्ठ भक्त होते. त्यांनीं स्वामींच्या देवस्थानास दोन इनाम गांवें दिलीं होतीं, हें मागें सांगितलेंच आहे. खुद्द स्वामींचें कोणत्याही व्यक्तीशीं खाजगी वैर नसे. एवढेंच नव्हे पण प्रत्यक्ष शत्रूशीं देखील त्यांचा स्नेहभाव असे. **सिद्दी सा**त, **सिद्दी सं**बूल वगैरे **ह**बशी लोक हिंदुधर्माचे कट्टे शत्रू, पण त्यांचा व स्वामींचा पत्रव्यवहार चालत होता. स्वामी घांटावर आल्यानंतर **ह**बशी लोकांनीं त्यांना आपल्या राज्यांत श्री **पर**शुराम येथें नेण्याबद्दल पुष्कळ खटपट केल्याचें दिसून येतें. (लेखांक २४०।४१।४२।४३ पहा). अर्थात् **हिं**दुधर्माचा द्वेष करणाऱ्या **ह**बशी लोकांनीं देखील स्वामीविषयीं पूज्यबुद्धि व भक्तिभाव दाखवावा, हें स्वामींच्या योग्यतेचें लक्षण समजलें पाहिजे व त्याबद्दल **ह**बशांचेंही अभिनंदन केलें पाहिजे. स्वामींचा व **ह**बशांचा राजकीय बाबतींत कितीही बेबनाव झाला, तरी त्यांच्यामध्यें घरोब्याचा पत्रव्यवहार व प्रेमाच्या नजरा अखेरपर्यंत चालत असत. स्वामी इ० स० १७२८ मध्यें **धा**वडशीस आले, तथापि ते इ० स० १७३२

पर्यंत कोंकणांत श्रीस्थळीं समाधीस जात असत. व पुढेंही दोन तीन वेळां तिकडे गेले होते. त्या वेळी हबशांच्या व त्यांच्या भेटी झाल्याचे व परस्परांस नजरनजराणे पाठविण्याचे उल्लेख दृष्टीस पडतात. राजकारणानिमित्त मराठ्यांचे व हबशांचे इतके विग्रह झाले, तथापि त्या घराण्याचा व स्वामींचा स्नेहसंबंध कधींही तुटला नाहीं. जंजिरेकर हबशी ह्यांनीं स्वामींस इ० स० १७४३ सालीं पेढें व आंबडस वगैरे गांवच्या पुनः सनदा करून दिल्या आहेत. त्यांतही स्वामींच्या स्नेहाचा उल्लेख आहे. ह्यावरून मुसलमान लोकांची हिंदु साधूच्या ठायीं पूर्वी कशी भक्ति असे हें चांगलें दिसून येतें, व स्वामींच्या ठिकाणीं खरे साधुत्व असल्याची साक्ष पटते. राजकीय दृष्टीचे सर्व विकल्प व सर्व विकृति एकीकडे ठेवून, सर्वत्र प्रेम बाळगण्यास व समत्व ठेवण्यास मन किती सुसंस्कृत व किती प्रगल्भ असलें पाहिजे ह्याची कल्पना वाचकांनीं करावी हें

---

१ हबशानी छ साबान हिजरी सन ११५६ ह्मणजे ता० १२ सप्टंबर इ० स० १७४३ रोजीं स्वामींस दिलेल्या दोन सनदा धावडशीदप्तरांत सांपडल्या आहेत. त्यांपैकी एक पेढें व दुसरी आंबडस ह्या गांवांबद्दल आहे. दोहोंचा मजकूर एकच आहे. ह्याकरितां त्यांतील एक येथें सादर करितों:—

(फारसी शिक्का.)

“ देशाधिकारी वर्तमान भावी व देशमुख व देशपांडे व जमेदार व रयान तर्फ चिपळून मामले आमदाबाद सुभे आमाल बंदर मयमुन मुस्ताफाबाद ऊर्फ दाभोळ सरकार तळ कोंकण आदिलखानी मीनमजाफ सुभे दारुलजफर विजापूर तालुके किल्ले महरुसे जंजिरे दंडाराजपुरी यांणीं समजावें. सुरुसन आर्बा आर्बैन मया व आलफ. पूर्वी इकडे हरिभक्तिपरायण ब्रह्मेंद्र गोसावी संस्थान परशराम यांस मौजे पेढें तर्फ मजकूर हा गांव पेशजी वालिजामी खानवालाषान बेहध्त मकान साहेब यांणीं इनाम देऊन चालवीत होते. अलीकडे दुतर्फा अंमलाचे गर्गशामुळें भोगवटा राहिला होता. परंतु हलीं मनास आणितां गोसावी मशारनिल्हे हे पूर्वीपासून या घराण्याचें कल्याण चिंतून अति स्नेह चालवीत आहेत, आणि पुढेंही हीच इच्छा ठेवून निरंतर दौलत रहावी असा आशीर्वाद देत आहेत, याकरितां नवस सिद्धीस न्यावा ह्मणोन मौजे मजकूर मशारनिल्हेस पूर्वीप्रमाणें हलीं इनाम बक्षीस करून दिल्हा असे. इ० ”

बरें. ह्यावरून राष्ट्रोद्धार करण्याकरितां अवतीर्ण झालेल्या पुरुषांच्या ठिकाणीं जातिभेदादि क्षुद्र विचारांचा गधही नसून, तेथें शुद्ध प्रेमभाव व सर्वांविषयीं पूर्ण सहानुभूति कशी बाणलेली असते हें शिकण्यासारखें आहे.

स्त्रियांचा राजकारणांत प्रवेश.

स्वामींच्या चरित्रांत अत्यंत महत्वाची गोष्ट ही निर्देशनास येते कीं, शाहु महाराजांच्या राण्या सखवारबाई, सगुणाबाई आणि विरूबाई[1] ह्यांचा व इतर प्रमुख मराठे सरदारांच्या स्त्रियांचा राजकारणांत चांगला प्रवेश होता. सर्व महाराष्ट्र सरदारांच्या स्त्रियांशीं स्वामींचा पत्रव्यवहार चालत असे व त्यांचें त्यांचें चांगले दळणवळण असे. ह्या स्त्रिया फार चतुर व राजकारणी असत. त्यांच्या मार्फत स्वामी आपलीं सर्व इच्छित कार्यें करून घेत असत. आंग्र्याच्या स्त्रिया मथुराबाई व लिंबाई, होळकराची पत्नी गौतमाबाई, दाभाड्याची उमाबाई, पेशव्यांची राधाबाई, ह्याचीं पत्रे उपलब्ध झालीं आहेत. तेव्हां त्याबद्दल अधिक विस्तृत माहिती देण्याची अवश्यकता नाहीं. परतु राजसबाई निंबाळकर हिचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. ते येथें सादर करितों.

"तीर्थरूप महाराज राजश्री परमहंसबावा वडिलांचे सेवेसीः—

बालकें सौ० राजसबाई चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग दडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन आज्ञा केली पाहिजे. विशेष तुह्मीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान विदित जाहालें. 'सं[2]कार' नाम याचा मजकूर लिहिला. सविस्तर अवगत जाहला. त्याचें पारिपत्य स्वामी वेगळें

---

१ विरूबाईचें छत्रपतींच्या दरबारांत चांगलेंच वर्चस्व होतें हें तत्कालीन पुराव्यानें सिद्ध होतें. इंग्रज लोकांनीं शाहूची मर्जी प्रसन्न करण्याकरितां तिला नजरनजराणे पाठविले होते. क्याप्टन गॉर्डन ह्मणून जो त्यांचा वकील छत्रपतींस भेटण्याकरितां गेला होता त्यानें तिचे दर्शन घेण्याचाही यत्न केला होता. परंतु तो सफल झाला नाहीं. त्यानें त्याबद्दल पुढील उल्लेख केला आहे:—

"As we could not see Virubâi, a woman of consequence, we sent her letters and present. She gave a civil profession in return."

२ 'स' ह्या अक्षरानें प्रारंभ होणारें कोणाचें तरी सांकेतिक नांव आहे.

कांहीं होत नाही. बाणगंगेच्या पुलाचा मजकूर लिहिला, तर स्वामी समर्थ आहेत. जैसें कळेल तैसे फलटणी उदकाची समृद्धि होय ऐसें केलें पाहिजे. येविसीं पूर्वी एक दोन वेळां स्वामींस पत्र लिहिलेंच होतें. तर आतांही विनंतिपत्र सूचनेसाठीं लिहिलें असे. बहुत काय लिहिणें? कृपा निरतर असो दिली पाहिजे हे विनति."

ह्या एका पत्रावरून स्वामींचा व महाराष्ट्रस्त्रियांचा सबंध कोणत्या सत्कारणाप्रीत्यर्थ होता हे चांगलें व्यक्त होतें. ह्या सर्व स्त्रिया स्वामीस राजकारणाच्या गोष्टी कळवीत असत; युद्धवार्ता निवेदन करीत असत; आपल्या मुलाबाळांस ह्यांचा आशीर्वाद घेत असत; आणि त्यांच्या कृपाप्रसादाने आपणांस कृतकृत्य मानीत असत. हा सर्व इतिहास फार मौजेचा आहे. त्या योगानें महाराष्ट्रस्त्रियाची योग्यता व बहुगुणसपन्नता अधिक प्रदर्शित होऊन, स्वराष्ट्राच्या अभ्युदयास त्यांची उत्कृष्ट मदत झाल्याचे दिसून येणार आहे.

इंग्रजांचा व स्वामींचा स्नेहभाव.

इंग्रजाविषयीं ब्रह्मेंद्रस्वामींचे फार चागलें मत असून त्याच्याशी त्यांचा स्नेहभाव होता असें दिसतें. मराठे व हबशी ह्यांची लढाई चालली असतांना इंग्रजांचा व आपला स्नेह आहे असें सांगून, ते त्याच्या भेटीकरितां मुंबईस जाण्यासही तयार झाले होते, असें लेखाक ९ ह्यावरून उघड होतें. इंग्रजाचा व स्वामींचा प्रत्यक्ष पत्रव्यवहार अद्यापि उपलब्ध झाला नाहीं; तथापि इंग्रजांच्या व पेशव्याच्या राज्यकारस्थानांचीं पत्रें स्वामींकडे येत असावीत व सर्व गोष्टी त्यांच्या अनुमताने होत असाव्यात असा तर्क करण्यास आधार सांपडतो. मुंबईचे गव्हरनर जॉन हॉर्न ह्यांनीं बाजीरावास लिहिलेलें इ० स० १७३५ सालचें एक पत्र स्वामींच्या कागदपत्रांत सांपडलें आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

"आजम बाजीराऊ पंडित प्रधान दाम महव्वतहू:—

रफअत व अवालिपन्हा शोकत व हशमत्‌दस्तगाह ऐतजाद दोस्तान् अजदिल् एखलास जॉन हॉर्न गोवर्नदोर जनरल वालाजाः बरतानिया (ब्रिटानिया) पातशाही इंग्रेजान साहेबी थोर अखतियार हशमतपन्हा दस्तगाह आन-

राबल कोंपनी फोर्त बम्बई वाके हिंदुस्थान या पार्सीया आरबस्तान या बअमल में जंजीरे मुंबे. सलाम सलामत अंजयाम आंमी येथील खैरियत जाणून मोहिबीं आपली खैरआफियत हमेशा मरकुम फरमाऊन शादमानी हांसिल केली पाहिजे. दिगर, मोहिबांकडील किताबती ३ तीन नेकसात येऊन पोंचल्या. मोहिबांची खुष खबरी रुएदाद आयां होऊन बहूतसी खुषी हांसिल जाली. मौजे अलिबागेहून कूच करून मजलदरमजल घांटावर गेले. व आजम कपितान इंचबर्ड व इज्जत आसार कृष्णाजी राम यांचे मूंजबानीवर होवे ह्मणून. तर मशारनिल्हे येऊन बिलफल मूजबानी आया केले. त्याजवरून इजहार झालें व मोहिबांच्या फत्तेनसरतीच्या कित्येक खबरा कलमी केल्या. त्या मालूम होऊन खुषवक्त झालों. व डाक्तर सांडी यांस रवाना करणे ह्मणून कलमीं केले. ऐशियास बरसात काल असे; आणि बंदर मजकुरीं अजारी बहूत. याकरितां मशारनिलेस यावयास माफगत होत नसे. व ईजानेबास मालुम होऊन आलें कीं मशारनिले कृष्णाजी राम यांस मोहिबीं येथे ठेवले. सबब कीं, ईजानिबाचे कर्तव्याची पाळत करून घ्यावी ह्मणून. हाल्लीं शारनिलेस मोहिबांचे नजीक पाठवून दिला असे. अम्मा यावरून तर्फैनची दोस्ती तमाम झाली असें नसे. सबब कीं ईजानीब हरयेक मोहिबांची प्यार खिदमत चाहत असत. ज्यादा काय लिहिणें? रा॥ छ २३ मोहोरम हे किताबती. ता॥ जून सन १७३५ इंग्रजी. हे किताबती."

ह्या पत्रावरून पेशव्यांचे व इंग्रजांचे पत्रव्यवहार व त्यांची राजकारणें स्वामींस अवगत होतीं हें सिद्ध होते. शाहु महाराजांच्या राजदरबारांत स्वामींचें वर्चस्व होतें, ही गोष्ट इंग्रजांसही माहीत असावी असें वाटतें. ह्या वेळीं इंग्रज लोक केवळ व्यापारी ह्या नात्यानें हिंदुस्थानांत वास करीत असल्यामुळें त्यांच्या विषयीं शाहु महाराजांस किंवा ब्रह्मेंद्रस्वामींस प्रतिकूल मत बाळगण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. मि० अंडरसन[1] ह्यांनीं "पश्चिमप्रांतांतील पहिल्या लढाया व

१ मि० अंडरसन ह्यांचें मूळ वाक्य येणेंप्रमाणे आहे:—

"The Raja, Peishwa, principal Chiefs, and especially the Yogees, whose advice was then highly esteemed, coincided in

तह" ह्या आपल्या लेखामध्यें असें लिहिलें आहे कीं "**शाहु** महाराज, **पेशवे** व इतर प्रमुख **मराठे** सरदार हे व ज्यांच्या सल्लामसलतीची **मराठे** दरबारांत अत्यंत चहा होती असे **योगी** लोक, ह्या सर्वांच्या मतें, **इंग्रज** लोक हे स्वराज्याचे हितचिंतक असून, त्यांना सन्मान देणें अत्यंत अवश्यक आहे असें होतें." क्याप्टन **गार्डन** नावाचा **इंग्रजांचा** एक वकील इ० स० १७३९ च्या जून महिन्यांत **शाहु** महाराजांच्या भेटीस आला होता. त्यानें महाराजांचा दरबारांतील रागरंग व अंतस्थ प्रकार ह्या सर्वांचें सूक्ष्म दृष्टीनें निरीक्षण करून **मुं**बईच्या गव्हरनरास सर्व वृत्त निवेदन केलें आहे. त्यांत **शाहु** महाराजांचे **इंग्रजा**विषयीं स्नेहभावदर्शक उद्गार व्यक्त केले आहेत. त्यातील सारांश, "**इंग्रज** लोक हे सालस आणि निरुपद्रवी असून त्यांना व्यापारवृद्धीची इच्छा आहे. त्यांनीं आपल्या धर्माच्या आचरणामध्ये एकास देखील पीडा दिलेली नाहीं. तेव्हां त्यांच्याशीं स्नेहसंबध ठेवल्याने नवीन जिकलेल्या मुलुखाची भरभराटच होईल." असा आहे[१]. अर्थात् अशा लोकाविषयीं **म**हाराष्ट्रधर्माचें व राज्याचें अभीष्ट चिंतणारे राजमान्य योगी **ब्र**ह्मेंद्रस्वामी हे स्नेहभाव बाळगतील ह्यांत नवल नाहीं. स्वामींच्या व **इंग्रजांच्या** स्नेहसंबंधाचें चांगलें आविष्करण होण्यास आणखी कांहीं अस्सल कागदपत्र सांपडले पाहिजेत, ह्मणजे फार बहार होईल.

the opinion that the English were a blessing to the country, and ought to be respected."

ह्यांत योगी हा शब्द अनेकवचनी योजिला आहे. परंतु स्वामीसारखे योगी किती आहेत ह्याची कल्पना त्या वेळच्या इंग्रज लोकांस असण्याचा संभव नसल्यामुळें तसें त्यांनीं लिहिलें असावें. परंतु ज्यांच्या शब्दास सर्व लोक मान देत असत असे योगी ह्मणजे ब्रह्मेंद्रस्वामी हेच होत, असें सर्व मराठी कागदपत्रांवरून सिद्ध होतें.

१ "On the 27th the Raja........... observed by saying we were a good and peaceable people, desirous of commerce, molested none in the exercise of their religions, and that preserving our friendship would highly contribute to the prosperity of their late conquest."

—*Gordons' letter, English Embassy to the Marâttâs.*

स्वामींचे अद्भुत चमत्कार.

महाराष्ट्रांतील सर्व साधुसंतांसंबंधानें कांहींना कांहींतरी लोकोत्तर व अमानुष शक्तीच्या चमत्कारिक कथा प्रसिद्ध आहेत. त्याप्रमाणे ब्रह्मेंद्रस्वामी संबंधानेंही दोन तीन गोष्टी कागदपत्रांच्या पुराव्यात सांपडल्या आहेत. त्या पुढें लिहिल्याप्रमाणेः—

१ स्वामी केळीच्या पानावर बसून समुद्राची खाडी तरून जात असत. ही गोष्ट स्वामींच्या बखरीत दिलेली असून प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्या भागांतही तिचा उल्लेख आलेला आहे.

२ पेशव्यांच्या राज्यात पाऊस पडला नाहीं तर स्वामी अनुष्ठान करून पाऊस पाडीत असत. ह्याबद्दलचे दोन उल्लेख दृष्टीस पडतात. लेखांक ४५ ह्या चिमाजी आपांच्या पत्रांत "या प्रांतीं यदा पर्जन्य आजि पावेतो पडला नाही. प्रजा बहुत श्रमी झाली. हे वर्तमान ती० रा० राऊ यांणीं स्वामींस निवेदन केलें. त्यावरून स्वामी कृपावत होऊन, प्रस्तुत श्री जेजुरी येथील तळ्यावर येऊन, दोन पायली सराटे आसनास घालून, अनुष्ठानास बसलेत आहां. जेव्हा पर्जन्य पडेल तेव्हां गोमूत्र घेईन असा निश्चय केला आहे इ० इ०" उल्लेख आहे. व लेखांक १८१ ह्या पिलाजी जाधवरावाच्या पत्रांत "गतवर्षी भुलोबांजवळ पाउसाकरितां बैसलो. देवानें पाऊस दिल्हा. तरी स्वामींच्या चित्तांत पाऊस पडावा असें आले, तेव्हा श्री भुलोबासही सकट पडलें. ते गोष्टीचें अपूर्व नाही." असा उल्लेख आहे. ही गोष्ट इ० स० १७३८ सालची असावी.

ह्या दोन्ही गोष्टींच्या सत्यासत्यासबंधानें चर्चा करण्याची अवश्यकता नाहीं. ह्यावरून इतकेच सिद्ध होतें कीं, स्वामीच्या वेळचे लोक अतिशय भक्तिभोळे असत व त्यांची स्वामींवर पराकाष्ठेची निष्ठा असे. त्यामुळें त्यांना अशा अलौकिक कृति आचरून त्यांचें समाधान करणें भाग पडे.[१]

---

१ लोकांच्या समजुती व मतें जशीं असतील त्यांस अनुसरून वागण्याचा कल पूर्वीच्या सत्पुरुषांचा असावा असें दिसतें. त्यामुळे लोकांचा भाव वाढून त्यांच्या हातून महत्कार्यें घडत असत. ह्यावरून असल्या चमत्कारांचा उगम

स्वामींच्या देवभोळेपणाच्या गोष्टी.

स्वामींच्या पत्रव्यवहारावरून स्वामींच्या वेळच्या समाजस्थितीचा व देवभोळेपणाच्या कल्पनांचा बराच प्रकाश पडतो. त्या वेळी निस्सीम धर्मश्रद्धा व दृढतम ईश्वरावलंबन हे दोन गुण सर्वत्र वसत होते. परतु त्यांबरोबर, भूत पिशाच वगैरे सबधाचे सद्ध्यांप्रमाणेंच कित्येक लोकभ्रम आणि अज्ञानजन्य विचार अस्तित्वांत होते. खुद्द स्वामीचा भुताखेतावर विश्वास होता, व त्यांचीं कांहीं मंत अत्यत देवभोळेपणाचीं होती, असें कांहीं गोष्टीवरून दिसून येतें. त्यापैकी दोनतीन मासले येथें सादर करितों:-

धावडशीकर **अं**बाजी पाटील ह्यांचे व स्वामीच्या लोकांचे वांकडे आलें. तेव्हां त्यानें स्वामींच्या वाड्यांत व कारकुनावर भुतें घातली. त्यामुळें कारकून लोक आजारी पडले व गुरेंढोरें मेली. तेव्हां स्वामींनी **भ**गत नावाचा एक देवऋषि आणून त्याच्याकडून भुताचा निवाडा केला. त्यांत दोन भुतें निघाली. त्यामुळें स्वामी वाडा सोडून मोठ्या रागानें **कृ**ष्णेच्या काठीं जाऊन राहिले. ह्या प्रसंगीं त्यांनीं **य**माजी **शि**वदेव **मु**तालिक यांस वाड्याचा बंदोबस्त करण्याकरितां जे पत्र लिहिलें आहे, तें उपलब्ध झालें आहे. तें येणंप्रमाणें:—

"चिरजीव **य**माजीपंत अण्णा यासी आज्ञा. **अं**बाजी पाटील मु॥ **धाव**डशी याचे निसबत दोन भुते वाडियात पडोन, कारकुनांचे घरीं दुखणी पडलीं. गुरेंढोरें मेलीं. **भ**गतानें निवडिले. त्याचे विल्हे करून वाटेस लावावी, ते न लावीत. याजपुढे वाडियांत नास न व्हावा ऐसा कतबा मागितला. तो न देत. याजकरितां आम्ही निघोन रागे **कृ**ष्णेवरी गेलो. मागे वाडा आहे तो जतन करावयासि दहा घोडीं पाठविणे. पाटील गांवांत घोडियांस दाणा वैरण देतील."

ह्या संबंधानें स्वामींनी **शा**हु महाराजांपर्यंत तक्रार नेली. (लेखाक २५४

लोकांच्या श्रद्धालूपणांत होतो असें दिसतें. युरोपियन विद्वानांचेंही असेच मत दिसते.

"Miracle is the pet child of faith"—*Goethe.*

"It is the atmosphere of child-like credulity which predisposes men to require and accept these wonders and miracles as events of ordinary occurrence."—*Lecky.*

पहा) पुढें अंबाजी पाटलानें स्वामींस ता० ६ जानेवारी इ० स० १७३९ रोजीं एक कतबा लिहून दिला. तो येणेंप्रमाणेः—

" दमदोस्ती अंबाजीपाटील मौजे धावडशी सु ॥ तिस्सा सल्लासीन मया अलफ. साहेबांचे बदगीस लिहोन दिल्हा कतबा ऐसा जेः—धावडसीचीं भुतें दोन संभनाक भगत याणे निवडिलीं आहेत. संभनाक मागेल त्याप्रमाणें हे वारितो. याजपुढे आमचे निसबत थळचें कांहीं भूतबाधा वाडियात झाली तरी आपण दिवाणचे गुन्हेगार असो. छ ६ सौवाल."

वरील दोन पत्रे मासल्याकरितां दिली आहेत. अशा प्रकारचीं आणखीही कित्येक पत्रें आहेत. ह्या सर्वावरून भुतांविषयींचा लोकभ्रम स्वामींच्या कालात पुष्कळ अस्तित्वांत होता असें दिसते.

भुतासंबधाच्या कल्पनाप्रमाणे देवास कौल लावणें, नवस करणें, वगैरे भोळ्या समजुती स्वामींच्या ठिकाणी वसत होत्या, असेंही काही पत्रावरून दिसून येतें. बाळाजी हरि अंतुरकर नामक एका इसमास स्वामीनी धावडशी गावाच्या व्यवस्थेकरितां ठेविलें. परतु पुढें त्याने काही लबाडी केल्यावरून त्यास कामावरून दूर केलें, आणि त्याचे जागी अंताजी नारायण यास नेमिलें. तेव्हा अंतुरकराने वाकुडपणाने त्यावर भुते घातलीं, व त्याचा नाश करण्याचा उपाय आरभिला. ही गोष्ट स्वामींस कळल्यावर स्वामींनी धावडशीचे देवास कौल लाविला, व त्याचा पडताळा पाहण्याकरिता संभाजी शिंदे नामजाद किल्ले रसाळगड ह्यास तेथील देवीस कौल लावून पाहण्याबद्दल लिहून पाठविलें. त्याप्रमाणे त्याने किल्ल्यावरील देवीस कौल लावून ता० ५ जिल्काद रोजी स्वामींस पुढील मजकूर लिहिला आहेः—

"बाळाजी अंतुरकर याजकडील लागभाग अंताजी नारायण याजकडे पडोन त्याचा नाश होतो. ते गोष्टीचें धावडशीचे देवास खरें जाहलें आहे. परंतु तुह्मीं किल्ल्याचे देवीस विती लावून काय सांगेल तें लिहून पाठवणें. ह्मणोन आज्ञा केली. आज्ञेप्रमाणें आह्मीं देऊळास जाऊन श्रीस प्रसाद लाविला. देवीनें सांगितलें कीं, बाळाजी अंतुरकर याजकडील लागभाग अंताजी नारायण याजकडे होऊन नाश होतो. ऐसे खरें सांगितलें. विदित होय. दखलीचे

देवीस माणूस पाठविलें आहे. तेथून निवाडा होऊन येईल तेंही लिहून पाठविती. विदित होय."

ह्याप्रमाणेंच ग्रामदेवतांच्या कृपेअवकृपेबद्दलही त्या वेळच्या लोकांचे चमत्कारिक समज होते असे दिसतें. स्वामी देशावर आल्यानतर श्री परशुराम येथील देवाच्या पादुका स्वामीनी रसाळगडाचे हवालदार संभाजी शिंदे ह्यांच्या स्वाधीन केल्या होत्या. त्यांची पूजाअर्चा त्यांनी चालविली. परतु ती तेथील ग्रामदेवीस न अवडल्यामुळे त्या देवीने महदरिष्टें पाठविलीं. अशाबद्दल एक मौजेचे पत्र संभाजी शिंदे ह्यांनी छ०९ सवाल रोजी स्वामीस लिहिले आहे. त्यात "श्रीच्या पादुकांची स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणे पूजा चालली. छपरपलगास निराळे देवालय बांधोन तेथ सर्व साहित्य ठेविले. पूजाअर्चा होऊन अधिष्ठान चालले. हे गोष्ट श्री देवीचे चित्तास न ये सारखी झाली. स्वामी ह्मणतील की 'या मागे लिहिल नाही, उणपुरे सव्वा वरीस जाले. आता लिहितात'! तरी हे गोष्ट आह्मास काही ठाऊक नव्हती. पादुका छपरपलगावरी माडोन पूजा चालो लागली. यावरी पधरा दिवस जाहले. तो आपले भाऊ दिगोरीहून भेटीस आले. सर्वांच्या भेटी झाल्या. तेच दिवशी गणोजी पाटील याचा मूल मृत्यु पावला. त्यावरी विजयादशमीस पालखी श्रृगारोन, पादुका आत घालोन, निशाणेदेखील सीमा-उल्लघनास नेली. व श्रीची पालखी नेली. आपटेपूजन होऊन भाडे मारले. त्याच्या कपरा एका मुलास लागोन तेथेच मृत्यु पावला. ते समयी आणखी कित्येक नाश जाहला होता. तेव्हां श्रीस विती लावोन पुशिले. तेव्हा भार्गवाची पालखी काढिली याजनिमित्त ह्मणोन सांगितलें. सत्य मिथ्या न कळे. याकरिता आह्मी गईच करीत गेलो. तो अकस्मात राघोपंतावरी वीज पडिली. हे निमित्त जाहलें. देवाज्ञा जाहली. कोठीस अग्न लागला...त्याजवरी दोनचार महदारिष्टे येऊन पडली. किल्ल्यावरी लोकांस दुखणी लागलीं. ऐसा कित्येक प्रकार होऊ लागला. तेव्हां सारे मिळून श्री देवीस प्रसाद लावून पुशिले. तेव्हा सांगितले की, श्री भार्गवाच्या पादुका मांडोन पूजा होऊन अधिष्ठान चाललें याजनिमित्त अपकार होतात." इ० इ० मजकूर लिहिला आहे. ह्याप्रमाणे चिमणाजीपत भागवत ह्यांसही निराळे पत्र लिहिले आहे. ह्याचा पुढे स्वामींनीं कसा बंदोबस्त केला हे समजत नाहीं.

स्वामींचें पत्र सापडलें तर बरीच मनोरंजक माहिती ह्यांत सामील करितां येईल.

देवास नवस करून लोकांची कार्यसिद्धि करून देण्याचा स्वामींचा क्रम प्रसिद्धच आहे. त्याबद्दलचे उल्लेख स्वामींच्या व पेशव्यांच्या पत्रांत अनेक आहेत. वसईचा नवस फेडण्याकरितां भुलेश्वरास पुतळ्या व रुपये पाठवून दिल्याचा उल्लेख चिमाजी आपांच्या लेखांत ५३-५४ ह्या पत्रांत आहे. हीं सर्व पत्रें पाहिलीं ह्मणजे स्वामींची आपल्या उपास्यदेवतावर व लोकांची स्वामीवर, अत्यंत दृढ निष्ठा होती एवढें सिद्ध होतें.

वर सांगितलेली देवभोळेपणा अथवा लोकभ्रम ह्यांची उदाहरणें सर्व राष्ट्रांच्या जुन्या इतिहासांत दिसून येतात. त्याअर्थीं कोणत्याही राष्ट्राच्या असंस्कृत दशेमध्यें हे प्रकार असावयाचेच व त्याप्रमाणें ते महाराष्ट्रामध्येंही होते, इतकेंच मानिलें पाहिजे.

भाग ७ वा.

स्वामींचें निर्याण व उपसंहार.

वसईच्या स्वारीमध्यें चिमाजीआपा व शिंदे होळकरादि प्रमुख मराठे सरदार गुंतले असतांना, बाजीराव पेशवे हे खानदेशांत असून, तिकडील राजकीय मनसबे पाहात होते. तो त्यांस, तोहमास्तकुलीखान ऊर्फ नादिरशाहा ह्याने दिल्लीवर चाल करून तेथील बादशाही गारत केली, व तो दक्षिणेकडे येण्याच्या विचारांत आहे, अशीं बातमीपत्रें आलीं. वसईच्या मोहिमेंत सगळें मराठेसैन्य गुतल्यामुळें व खर्चास पैसा नसल्यामुळें, "हिंदुलोकांस संकट थोर प्राप्त झालें," असें बाजीरावांस वाटलें. ह्मणून त्यांनीं आपले पूज्य गुरु व साहाय्यकर्ते श्रीमत् ब्रह्मेंद्रस्वामी ह्यांस हें सर्व वृत्त निवेदन केलें; आणि ह्या महदरिष्टांतून कसें मुक्त व्हावें ह्याबद्दल त्यांचा उपदेश विचारिला. स्वामींनीं ह्या वेळीं बाजीरावांस कसें उत्तेजन दिलें व कोणता हितमंत्र सांगितला, हें समजण्यास मार्ग नाहीं. तथापि, बाजीरावांनीं ह्या प्रसंगीं आपला धीर न सोडतां, आपल्या

सद्गुरूंच्या वचनावर पूर्ण भरंवसा ठेवून, फार हिंमत धरिली; आणि आपल्या शूरपणाच्या बाण्यास साजेल असेंच वर्तन केलें. **दि**ल्लीकडील **पे**शव्यांच्या वकिलांचीं पत्रें येऊन, तिकडे मोठी राज्यक्रांति झाली व भयंकर अनर्थ गुदरले, असें वृत्त कळताच, **बा**जीरावानी **ब्र**ह्मेंद्रस्वामींस व **चि**माजीआपांस पत्रें पाठविलीं. **ब्र**ह्मेंद्रस्वामींस लिहिलेलीं पत्रें ४१ व ४२ ह्या लेखांकांखालीं सादर केलीं आहेत. तीं अत्यत महत्वाचीं असून **बा**जीरावांच्या वीर्यशालित्वाचीं व गुरुभक्तीचीं पूर्ण दर्शक आहेत. लेखांक ४२ ह्यामध्यें **बा**जीरावांनीं स्वामींस लिहिलें आहे की, **तो**हमास्तकुलीखान "**द**क्षिणप्रांतें स्वार होणार आहेत. याजउपरी त्यास आणखी कोणी गनीम आहे असें नाही. आह्मी त्यास व ते आह्मास गनीम आहों." अशास "जों ते तेथून निघाले नाहींत, तों तमाम **म**राठ्या फौजा एक होऊन **च**मेली पार व्हावें, त्यास अलीकडे येऊं न द्यावें, असा विचार आहे." ह्या बाणेदार विचाराप्रमाणें **बा**जीराव **पे**शवे ह्यांनीं **चि**माजीआपांस **व**सईची मोहिम लवकर आटोपून मदतीस येण्याबद्दल पाचारण केलें. हें पत्र येणेंप्रमाणें:-

"श्रियासह चिरंजीव राजश्री **आ**पा यासीः-

बाजीराव **ब**ल्लाळ आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता० छ० जिल्हेज जाणून आपणाकडील कुशल लिहीत जाणें. यानंतर रा० **त्र्यं**कोजी **रा**म यांची व रा० **धों**डो **गो**विंद यांची पत्रें आलीं. त्यांच्या नकला काल छ० २३ रोजीं का॥ **सो**लनिभोरें येथील मुक्कामींहून प्रातःकाळी रवाना केल्या आहेत. पावल्या असतील. तदोत्तर काल सायकाळ मुक्काममजकुरीं, राजश्री **बा**बूराव **म**ल्हार यांचीं पत्रें **स**वाई **ज**यपुरचे मुक्कामींहून आलीं. त्यांच्या नकला करून घेऊन अस्सल पत्रें तुह्मांस अवलोक व्हावीं यास्तव पाठविलीं आहेत. यावरून सविस्तर वर्तमान कळेल. सारांश, अमिरानीं व पातशाहांनीं नाहिंमतीनें फजिती करून घेतली. **नि**जामउल्मुल्क याची अवस्था सर्वांपेक्षां कनिष्ठ आ (हे). अतःपर **द**क्षिणेंत **म्ले**च्छांचे नांवास तारांडी द्यावी ऐसा विचार नाहीं. तमाम अमल बंद करून गडकोट किल्ले हस्तगत केले पाहिजेत. त्यास, कमाविसदारांस आह्मीं किल्ल्यांचा व अमल बद करावयाचा मजकूर लिहिला आहे. परंतु त्यांच्यानें कार्य होईल, जेव्हां तुह्मीं शाहणा मातबर माणूस, दोन चार हजार फौज,

एक दोन हजार हशम पाठवाल तेव्हां. तेव्हांच गडकोट किल्ले हस्तगत होतील; व अंमलही बंद होईल. तरी लिहिल्याप्रमाणें मातबर आणि शाहणा माणूस पाठविला पाहिजे. व फौज, हशम व कारकून व पागा पाठविल्या पाहिजेत. आह्मी बऱ्हाणपुराजवळ मुक्काम करून खानदेशचा बदोबस्त करितों. तुह्मी वसईचा प्रसंग लौकर उरकून घांटावरी आलें पाहिजे. कुल मोंगलाई अमलाचा बदोबस्त केला पाहिजे. त्यास, तुह्मी मातबर फौजेनिसीं औरंगाबादेजवळ बसल्यानें, दौलताबाद सरकारचा अंमल कुल बद होऊन, टक्का पदरी पडेल. या मनसबियापेक्षा अधिकोत्तर दुसरा मनसबा आहे ऐसा अर्थ नाहीं. माळवाप्रांतें एक सरदार पाठवावा लागतो. तरी पाठविला पाहिजे. तेथे फौज आहे, त्यांत जे जे सरदार व जे जे फौज रिकामी होत जाईल, ते पाठवीत जाणें. रा० बाबूराव मल्हार मोठ्या संकटांत होते. श्रीनें अरिष्टांतून काढिलें. सामान्य गोष्ट न जाहली. बरें. प्रस्तुत तोहमास्तकुलीनें बाजी जिंकली आहे. परतु औध्या हिंदूनी हिंमत बाधल्यास व आमच्या फौजा मातबर गेल्यास हिंदूंचीच बातशाही होईल, ऐसा प्रसग दिसतो[१]. (पुढील मजकूर फाटला आहे)."

ह्यावरून ह्या वेळीं सर्वत्र हिंदुपदपादशाही करण्याचा व जरूर पडल्यास नादिरशहाशीं देखील टक्कर देण्याचा बाजीरावांचा सकल्प दिसतो. परतु तेथपर्यंत प्रसंगच आला नाही. कारण, नादिरशहानें महमदशहास पुनः दिल्लीच्या तक्तावर बसवून व अपरिमित लूट घेऊन स्वदेशास गमन केलें. महमदशहास बाजी-

१ ग्रांटडफ साहेबांनी लेखाक ४१ । ४२ व हें पत्र पाहिलें असावे असे दिसतें. त्यांनी "Hindoos and Mussulmans." Says Bajee Rao, "the whole power of the Deccan must assemble, and I shall spread Mahrattas from the Nurbuddah to the Chumbul." ह्मणून बाजीरावाच्या ज्या शब्दांचे अवतरण दिलें आहे, ते वरील पत्राच्या शेवटच्या फाटलेल्या भागांतील एखाद्या आवेशयुक्त वाक्याचें ढोबळ भाषांतर असावें असें दिसतें. ह्या पत्रांत खुद्द बाजीरावांच्या हातचा शेवटचा मजकूर आहे. परंतु दुर्दैवाने पत्राचा पुढील भाग गहाळ झाल्यामुळें तो सांपडण्यास मार्ग नाही!

रावांची पराक्रमशक्ति माहीत असल्यामुळे व त्यांच्याशीं गोडीगुलाबीनें वागण्यावांचून गत्यंतर नसल्यामुळें, त्यानें तक्तनशीन झाल्याचें आनंदवृत्त **बा**जीरावांस कळविलें; व **म**राठ्यांचा स्नेह संपादन करण्याकरितां कांहीं बहुमूल्य पोषाक व पूर्वीं दिलेल्या हक्कांचीं व जहागिरीची सनदापत्रे पाठवून दिली. ती **बा**जीरावांस छ० २४ सफर (ता० २२ मे इ० स० १७३९) रोजीं **खा**नदेशांत असतांनाच मिळालीं. अर्थात् बादशाहाचा असा प्रेमभाव आहे असे पाहतांच, **बा**जीरावांनी त्यास राजी राखून व मदत करून, आपले कार्य नम्रपणानें साधून घेण्याचा विचार केला. **दि**ल्लीच्या बादशाही तक्ताविषयीं **शा**हु महाराजांची फार पूज्यबुद्धि असल्यामुळें, सर्व **म**राठे इष्टकार्य साधल्यास त्याचा मान ठेवण्यास कधींही मागे पुढें पाहात नसत. ह्या राजकारणासंबधानें **बा**जीरावांनीं **चि**माजी आपास एक पत्र लिहिलें आहे. तें फार वाचनीय आहे.

"आशीर्वाद उपरी "**म**हमदशाहा याची पादशाही गेली होती; परंतु ईश्वरें पादशाही काईम राखिली. त्यास आपण राजकारण राखून **अ**मीरुल्उमरा यासारिखे व्हावें. पोटास फौजेस लागेल ते आह्मी पातशाही माल पैदा करून त्यांत घेऊ. उरला पैका खजाना दाखल व्हावाया फौजेस जागिरा अलाहिदा मागाव्या; आणि सर्वांस माजी करावे; आणि पातशाही बंदोबस्त करून द्यावा. लौकिक मोठा आहे. कैसा ह्मणाल तरी जीर्णोद्धार देवालयाचा केल्यास नवीन लिंगाचे स्थापनेपेक्षां अधिकोत्तर आहे. **म**हमदशाहाचे पातशाहीचा बंदोबस्त केल्यास लौकिक मोठा आहे. मोडून टाकिल्यास लौकिक नाहीं. दुसरी गोष्ट, हजारो चोर पोर खातील; आणि पातशाही मोडल्याचे श्रेय आपणाकडे. दुसरें, राजश्री **छ**त्रपति स्वामीही पातशाही इच्छीत नाहींत. जीर्णोद्धार केल्यास संतोष मानितील." ह्मणून राजश्री **बा**बूराव **म**ल्हार यांणीं लिहिलें आहे. दुसरें त्यांणीं लिहिलें आहे जे, "हा विचार चित्तास उत्तम भासेल तरी **स**तारकुलीखान **गा**जुद्दीखानाकडील येथें कामांतून बोलावून आणून, त्यासी **द**क्षणच्या बंदोबस्ताविसीं **गा**जुद्दीखानांहीं मान्य करावें. आह्मी ते दुसरा पदार्थ नाहीं. समाधान करूं. ह्मणजे **द**क्षण निर्व्याकुल होईल. **म**हमदशाहाकडेही राजकारण (राहील). स्वामींस त्यांणीं हातीं धरावें आणि बंदोबस्त करून घ्यावा. येविसीं चालणा करूं. यामध्यें जैसी आज्ञा होईल तैसी वर्तणूक करूं.

नादरशा गेला, तेव्हां चहूंकडे वळवळ करून कजिया करून दाखवावा, उचित नाहीं." ह्मणून लिहिलें आहे. याचा विचार काय त्यास लिहून पाठवावा, ते लिहिलें पाहिजे. लोभ असों दीजे हे विनंति."

ह्या पत्रावर दाखल तारीख छ० ४ रबिलावल म्हणजे ता० ३१ मे इ० स० १७३९ ही आहे. ह्यावरून ते ह्याच समयाचें आहे ह्यांत शंका नाहीं. ह्यानंतर दिल्लीपतीशीं सलोखा ठेवण्याचा निश्चय करून, व माळवा व बुंदेलखंड इकडील राजकारणें उरकून, बाजीराव पेशवे हे निजामाचा मुलगा नासिर-जग ह्याची खोड मोडण्याकरितां दक्षिणेकडे वळले. तो त्याच सुमारास वसईचा कार्यभाग आटोपून चिमाजीआपाही त्यांस येऊन मिळाले. नंतर उभयतांनीं दोनअडीच महिनेपर्यंत गोदावरीच्या कांठी मोंगलाचा पिच्छा पुरवून त्यास जेरीस आणण्याचा यत्न केला. परतु तो व्हावा तसा फलद्रूप न होतां मराठी सैन्याचे फार हाल होऊ लागले (लेखांक ५५). तेव्हां त्यांनीं मोंगलाशीं तह केला, व मिळाला तेवढा प्रांत सतोषानें पदरात घेतला. ह्या स्वारींत बाजीरा-वांस द्रव्यलाभ अगदीं न झाल्यामुळें त्यांची खर्चाची फार ओढाताण झाली. ह्मणून त्यांनीं सातान्यास किवा पुण्यास न जातां हिंदुस्थानाकडे मोर्चा वळ-विला. इकडे चिमाजीआपा नासिरजंगाची भेट घेऊन, संभाजी आंग्र्यानें कोंकणांत गडबड सुरू केली ह्मणून त्याचे पारिपत्यार्थ पुण्यास आले; व तेथून बाळाजी बाजीरावास बरोबर घेऊन कोंकणांत गेले. लेखांक ५५ व ५६ ह्या दोन पत्रांत चिमाजीआपांनीं आपल्या हालचालीचें इत्थंभूत वर्तमान स्वामींस कळविलें आहे. त्यावरून बाजीराव व चिमाजीआपा ह्यांनी को-णत्याही प्रकारें आपली हिंमत खचूं न देतां, मोठ्या उमेदीनें, यशोवैभवाच्या उत्तुंग शिखरावर चढण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता, असें दिसून येतें. परंतु त्याचें कीर्तितेज विश्वभक्षक काळास असह्य होऊन, त्यानें मोठ्या निर्दयपणानें ह्या वीररत्नांवर आपला पाश फेकून, त्यांस इहलोकांतून उचलून नेलें. त्यामुळें सर्व महाराष्ट्र दुःखसागरांत बुडून गेलें! बाजीरावासारखा तेजोरवि मावळल्यामुळें महाराष्ट्रांत किती हाहाःकार झाला असेल ह्याचें वर्णन लेखणीनें करवत नाहीं! हा पराक्रमशाली योद्धा ता० २८ एप्रिल इ० स० १७४० रोजीं खानदेशांतील रावेर गांवीं मृत्यु पावला. ही बातमी ब्रह्मेंद्र

स्वामींस कळली मात्र, तों त्यांचा हृदयगिरी दुःखरूपी वज्रानें भेदून गेला! **बा**जीरावासारखा आज्ञाधारक पट्टशिष्य मृत्युमुखी पडल्यामुळें, स्वामींच्या सर्व राजकारणांचें मुख्य सूत्र तुटून गेलें! त्यांच्या उच्च मनोरथसिद्धीचें खरें साधन नष्ट झालें! त्यांच्या प्रेमसर्वस्वाचा मुख्याधार नाहींसा झाला! त्यांच्या महत्वाकांक्षेच्या जोमदार तरूचें उन्मूलन झालें; आणि त्यांच्या परोपकृतीचा तेजस्वी दीप मालवला गेला! त्यामुळें त्यांच्या विवेकी व विरक्त मनाची देखील चमत्कारिक स्थिति व्हावी ह्यांत आश्चर्य ते काय? त्यांस **बा**जीरावांच्या मृत्यूचें विपरीत वर्तमान श्रुत झाल्यानतर त्यांनीं बहुत शोक आरंभिला; गोमूत्र प्राशन करण्याचें सोडून दिलें; आणि अत्यत उदासीनता धारण केली. आणखी, **चि**माजी आपांस लिहिलें कीं "**बा**जीसारखा शिष्य गेला. या उपर या मुलखांतून जावें किंवा प्राण सोडावा, काय करावें ते लिहिणें." ह्या हृदयद्रावक पत्रास **चि**माजीआपांनीं जे प्रेमळ, करुणरसपूरित व समयोचित उत्तर पाठविलें आहे, तें लेखांक १४१ मध्यें छापलें आहे. **चि**माजीआपांसारख्या सामान्य जनानें स्वामीसारख्या पूर्ण वैराग्य बाणलेल्या तपस्वी साधूचें सांत्वन करण्याचा प्रयत्न करावा, व स्वामींनीं त्या योगानें शात चित्त करावें, ही सर्व प्रेमलीला आहे. गुरुशिष्याच्या अकृत्रिम भक्तीचा असा हा अपूर्व मासला इतरत्र क्वचितच पहावयास सांपडेल. असो.

बाजीराव मृत्यु पावल्यानतर **चि**माजीआपा व **ना**नासाहेब हे स्वामींचें चित्त स्वस्थ करून **सा**तार्‍यास राजदर्शनासाठीं गेले. तेथें **छ**त्रपतींची व त्यांची भेट झाली. नंतर रीतीप्रमाणें दरबाराचा थाट होऊन **ना**नासाहेबांस प्रधानपदाचीं वस्त्रें मिळालीं, व **चि**माजीआपांसही बहुमानाचा पोषाक मिळाला. ह्या प्रसंगीं त्यांनीं स्वामींस लिहिलेलीं पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत. (लेखांक ५७,१४३,१४४ पहा). त्यांवरून स्वामींचें सान्निध्य व आशीर्वाद त्यांना कल्याणकर झाला असेल असें मानण्यास हरकत नाहीं. **पे**शवेपदाचीं वस्त्रें प्राप्त झाल्यानंतर, उभयतां चुलतेपुतणे **धा**वडशी मुक्कामीं स्वामीमहाराजांच्या भेटीस गेले. तेथें गुरुशिष्यांची सप्रेम भेट होऊन जो करुणरसात्मक प्रकार घडला, तो शब्दांनीं वर्णन करितां येणें कठीण आहे! स्वामींचें दर्शन होतांच परस्परांचीं अंतःकरणें भरून जाऊन त्यांच्या नेत्रांतून घळघळ अश्रुधारा वाहूं लागल्या. स्वामींनीं त्या उभय वीरांस दृढालिंगन देऊन प्रेमभरानें कुरवाळिलें,

व त्यास सर्व सुखदुःखाच्या गोष्टी सांगून व त्याचा आदरपुरस्सर बहुमान करून त्याना निरोप दिला. नंतर **चि**माजीआपा व **ना**नासाहेब **पु**ण्यास परत गेले.

बाजीराव वारले त्या वेळीं स्वामींचे वय शंभरांजवळ जवळ आलें होतें. त्यामुळें वार्धक्याची छाया त्यांच्या तेजःपुंज देहावर कमीजास्त प्रमाणानें व्यक्त होत होती. तशांत त्यांच्या मनावर हा दुःखाचा भयंकर डोंगर कोसळला, त्यामुळे त्यांच्यावर बराच परिणाम होऊन ते अगदी कृश झाले. ह्याच समयास त्यांचे मुख्य कारभारी **चि**मणाजी **कृ**ष्ण **भा**गवत हे मृत्यु पावले, व पुढें लवकरच **चि**माजीआपाही कैलासवासी झाले. त्यामुळें स्वामींचें मन अधिक अधिक उदासीन होऊन ते राजकीय चळवळींतून अगदी परांगमुख झाले. इ० स० १७४० च्या पुढे स्वामीच्या राजकारणाची पत्रे विशेष दृष्टीस पडत नाहीत.

बाळाजी **बा**जीराव व **स**दाशिव **चि**माजी ह्यांनी स्वामीस गुरुस्थानीं मानून त्यांच्याशी आपल्या वडिलांप्रमाणे पत्रव्यवहार ठेविला होता. परतु स्वामींचे व त्यांचे **बा**जीराव किंवा **चि**माजीआपा ह्यांच्याप्रमाणे मन मिळालेले दिसत नाहीं. स्वामीच्या कित्येक पत्रात " **बा**जीराव व **चि**माजीआपा आह्मासी निष्ठापूर्वक वर्तत होते. तुह्मी आह्मासी प्रतारणा करितां. " असे उद्गार निघालेले आहेत. **पे**शव्यांनीं स्वामीच्या दर्पास भिऊन त्यांची अनेक वेळां आर्जवें केलीं आहेत. तथापि ह्या पुढच्या कारकीर्दीत, स्वामीची ती पूर्वीची उमेद, तो उत्साह, व ती चळवळ चागलीसी निदर्शनास येत नाही. त्यांची वृत्ति स्वाभाविकपणें पुढे अधिक सौम्य व विरक्त झाली; आणि त्यांनी आपलें इतिकर्तव्य सपलें असें समजून, आपल्या देवस्थानांची व आश्रितजनांची पुढील व्यवस्था करण्याकडे लक्ष घातलें. स्वामीचे परमविश्वासू शिष्य व मुख्य कारभारी **चि**मणाजी **कृ**ष्ण हे वारल्यानंतर, त्यांनीं **शा**हुमहाराजांस पत्र लिहून, **चि**मणाजीपंतांचे पुत्र **ज**गन्नाथपंत ह्यांचा प्रतिपाल करण्याबद्दल विनंति केली. त्याप्रमाणें **शा**हुमहाराजांनीं त्यांस " हा मृत्युलोक. मानवाचा भरवसा आहे असें नाहीं. म्हणोन वगैरे उदासीनें लिहिलें, त्यास आपण ईश्वर, जें करतील तें होईल. गांव शिव पैका मिळविला यास धनी कोण? असें बहुतप्रकारें लिहून आलें. त्यास, लिहावयाचें कारण काय? मुळींच **ज**गन्नाथपंत याचें पुत्रवत् रक्षण केलें. तेव्हां तो धनी व आम्हांस सर्वांस गुरु, याप्रमाणें आज्ञा जाहली आहे. त्याप्र-

माणें जगन्नाथपंत याचे पुत्रपौत्रादि वशपरंपरा आह्मी व आमचे वंशांत जे होतील ते चालवितील. यांत अंतर होणार नाहीं (लेखाक ७)." असें ता० ३१ मे इ० स० १७४१ रोजीं उत्तर पाठविलें. नंतर पुढें स्वामीं कोंकणांत गेले. तेथून त्यांनीं जगन्नाथपत यास पत्र पाठवून असें कळविलें की, "चिमणाजीचें पुत्रवत् पालग्रहण केलें. तो तर आह्मांस टाकून गेला. हा मृत्युलोक. आमचा भरवसा आहे असे नाही. काय ते आमचे पुत्र व शिष्य तूंच आहे. मेळविले गांव, शिव, पैका पुत्रपौत्रादि वशपरपरेने खाणे. तुम्हांस कोणी उपद्रव देणार नाही. मजमागें तुमचे शाहू चालवील. कोणते गोष्टीचे चिंता न करणें. जो उपद्रव देईल त्याचा निर्वंश होईल, हे मर्मजणे." ह्याप्रमाणें स्वामीनी जगन्नाथ चिमणाजी व इतर कारकून मडळी ह्यांची यथायोग्य व्यवस्था केली. त्याचप्रमाणे दासदासी ह्याचीही व्यवस्था करून त्यांना शाहुमहाराजांची राणी सगुणाबाई हिच्याकडून राजमुद्रेनिशी अभय पत्रें देवविली. स्वामीचा थाट राजदरबारासारखा असल्यामुळें त्यांच्या पदरीं सेवकजन व परिचारिका बहुत होत्या. त्यापैकीं परिचारिकांस दिलेलें अभयपत्र सगुणाबाई राणीच्या राजमुद्रेनिशी उपलब्ध झालें आहे. ह्यावर ता० २२ जानेवारी इ० स० १७४५ ही तारीख आहे. हे पत्र मौजेचे असल्यामुळे येथें सादर करणे अवश्य आहे.

श्रीबालकृष्ण.

"श्रीमत सौभाग्यादिसपन्न मातुश्री बाईसाहेब यांणी, राजश्री सरदारांनीं, पागा शिलेदारांनी, ठाणेदारांनीं, किल्लेदारांनी व कमाविसदारांनी व चौकीदा-

---

१ हे संपूर्ण पत्र आह्मांस मिळाले आहे परंतु ते रा० राजवाडे ह्यानी ग्रंथमालेमध्यें अगोदर छापल्यामुळें आह्मी निराळें छापलें नाही. (लेखांक २२ ग्रंथमाला पहा.) ह्या पत्रावर रा० राजवाडे ह्यांनीं २२ आगष्ट इ० स० १७४० ह्मणून जी तारीख दिली आहे ती बरोबर जमत नाहीं. ज्येष्ठ वद्य ४ दुर्मति नाम संवत्सरे ह्मणजे ता० १३ मे इ० स० १७४१ रोजीं चिमणाजी कृष्ण भागवत हे मृत्यु पावले. तदनंतर स्वामी कोंकणांत गेले. अर्थात् इ० स० १७४१ मध्ये जर चिमणाजीपंत वारले तर इ० स० १७४० मधल्या पत्रांत त्यांच्या मृत्यूचा उल्लेख येणें शक्य नाहीं. तेव्हां ही तारीख निःसंशय चुकली असावी.

रांनीं व जमीदारांनीं व मुकदमांनीं वर्तमान व भावी महालानिहाय आज्ञा केली ऐसीजेः–श्रीमत् परमहंस बावा स्वामी यांच्या सेवेच्या परिचारिका–नांवें बितपसीलः—

सेवेच्या बायका.

१ सजणी.	१ येशी.
१ कृष्णी.	१ गंगी.
१ यशोदा.	१ सोनी.
१ नयनी.	१ लक्ष्मी.
१ राधी.	१ माणकी.
१ गोदी.	१ जवसी.
१ नथी.	१ नागी.
७	७

एकूण असामी चवदा राजश्री परमहस स्वामीची सेवा करीत आहेत. त्यांनीं राजश्री परमहंस स्वामींस विनति केली कीं, आह्मी आज पावेतों एकनिष्ठेनें सेवा केली. अशास, स्वामीमागें आह्मांस कोणी उपद्रव करील; त्यास स्वामींनीं आपलें आज्ञापत्र करून देऊन, दिवाणचें पत्र करून द्यावें; आणि आह्मांस कोणाचा उपसर्ग न लागेल ऐसें करून द्यावें. ह्मणजे आह्मी स्वामीच्या समाधीपाशीं सेवा करून राहूं ह्मणून. त्यावरून स्वामींनीं मनास आणून आज्ञापत्र करून दिलें. बि॥ः—

"श्रीमत् परमहंस भार्गवराम स्वामी यांणींः–सजणी सेवेस होती. अशास "हिजला मजमागे कोणी हिचे वस्तवानी व कोणेएक गोष्टीस, सुतळीच्या "तोड्यापर्यंत, घेईल आणि उपद्रव देईल; त्याचा निर्वंश होईल. त्याचें बरें कधी "होणार नाहीं. आणि माझे समाधीजवळ राहोन झाडलोट करून रहाशील; "तरी मजमागें माझे कारभारी चालवितील. त्यास जो कोणी लि॥ प्रमाणें न "ऐके, त्याजला शपथ असे. त्याचे आईवर तलाख असे. हें आज्ञापत्र दिलें "आहे."

सदरहूप्रमाणें चवदा असाम्यांस, प्रत्येकीस एक ऐसीं चवदा पत्रें स्वामींनीं करून दिलीं. आणि साहेबांस आज्ञा केली कीं, येविषयीं हुजुरचें पत्र करून

देणे. त्यावरून मनास आणून राजश्री स्वामीच्या सेवेच्या बायका ऐसें जाणून, हे पत्र तुह्मांस सादर केलें असे. तरी तुमची वस्तभाव सुतळीचा तोडा आदिकरून तुह्मांस जी स्वामींनीं दिली आहे, ती मुबा केली असे. तरी वस्तभाव व नक्त व हरचीज व चतुष्पदे देखील जीं असतील ती, तुह्मी घेऊन समाधीपाशीं अगर हरएक जागां सुखरूप रहाणें. तुह्मांस स्वराज्यांतील जो कोणी असेल तो उपद्रव करणार नाहीं. तरी तुह्मी यांसी दरम्यान कोणी मुजाहीम न होणें. यांसी स्वामींनी जे दिलें आहे ते बक्षीस केले असे. तें हुजरून त्यांला मुबा केलें असे. तें घेण्यास कोणास प्रयोजन नाही. जाणिजे. छ० २९ जिल्हेज सु॥ खमस आर्बैन मया आलफ शके ७१ रक्ताक्षिनाम सवत्सरे माघ शुद्ध प्रतिपदा भौमवासरे आज्ञा प्रमाण. (मोर्तब)"

ह्या पत्रावरून सेवेच्या दासदासी ह्यांच्या हिताबद्दल देखील स्वामींची दूरदृष्टि व कळकळ होती असें दिसून येतें. असो.

शाहु महाराज व राणी **सगु**णाबाई ह्यांनी, स्वामींचा वृद्धापकाळ झाला **असून** तनु अत्यंत कृश झाली आहे असें पाहून, त्यांचा वारवार समाचार घेण्याचा क्रम ठेविला होता. स्वामीच्या वरप्रसादाने छत्रपतीच्या गादीचा बोलबाला झाला ही गोष्ट **शाहु** महाराज केव्हांही विसरले नाहीत. ते स्वतः इतके विलासरंगी व स्वच्छंदानुवर्ती होते; तथापि स्वामींचा प्रत्येक शब्द त्यांना शिरसावंद्य असे. सर्व **मरा**ठे सरदार छत्रपतींची सक्रोध मुद्रा पाहून गर्भगळित होत असत; परंतु स्वामींची पुण्यशील विभूति दृष्टीस पडली की, त्यांचा राग क्षणभरही टिकत नसे. स्वामींचीही तशीच स्थिति होती. ह्या अन्योन्य भक्तीमुळें त्यांच्या परस्परांच्या विनोदपर लीलाही केव्हां केव्हां चालत असत. मनाची कितीही उद्विग्न वृत्ति असली, तरी **शाहु** महाराज त्यांच्या दर्शनास जात; व तेथील शुचिर्भूत देखावा पाहून हर्षभरित होत असत. स्वामीच्या अंतकालापूर्वी **शाहु** महाराज व त्यांची राणी **सगु**णाबाई हे **धाव**डशीस गेले होते. त्यांच्या भेटीचा साद्यंत वृत्तांत व त्यांचें विनोदपर संभाषण स्वामींच्या बखरींत सविस्तर वर्णिलें आहे. तेव्हां त्याची पुनरुक्ति करण्याचें येथें कारण नाहीं. ह्या भेटीमध्यें स्वामीमहाराज निरवानिरवीच्या गोष्टी अधिक बोलूं लागले. त्यावरून **शाहु** महाराजांच्या व राणीच्या मनास चटका बसून, त्यांना विशेष चिंता उत्पन्न झाली;

व तेव्हापासून त्यांनीं त्याच्यावर अधिक बारकाईनें लक्ष ठेविलें. राणी सगुणाबाई हिनें स्वामींस कृष्णातीरीं वार्षिक समाधीस जाऊं नये ह्मणून आग्रहपूर्वक विनंति केली. परतु स्वामी मृत्यूची पर्वा न करणारे असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या नित्यकर्मांत अतर पडूं दिलें नाहीं.

स्वामीमहाराज हे शके १६६० क्रोधननामसवत्सरें ह्या वर्षाच्या श्रावणमहिन्यांत, आपल्या प्रतिवार्षिक नियमाप्रमाणें, श्री कृष्णातीरीं समाधीस गेले. रीतीप्रमाणें जगन्नाथपतांनीं त्याच्या समाधीचें सर्व साहित्य करून दिलें, व दोन शिपाई समाधिस्थानाच्या रक्षणास ठेवून स्वामीचा निरोप घेतला. स्वामींनीं त्यांजबरोबर शाहु महाराजास देण्याकरिता काही प्रसाद फळें देऊन त्यांस निरोप दिला. जगन्नाथपत तेथून परत आल्यानतर सुमारें आठ दिवस स्वामी एकातामध्यें होते. नतर नववे दिवशी ते आकस्मिक बाहेर आले. व गुफेंतील दर्भासन बाहेर आणून, कृष्णास्नान करून, त्यावर येऊन ईश्वरस्मरण करीत बसले. समाधीचा पूर्ण काल न होता स्वामी गुफेतून बाहेर आले हें पाहताच द्वाररक्षकास परमाश्चर्य वाटलें. स्वामीनी त्यांस जगन्नाथपंतास आणण्याबद्दल आज्ञा केली; आणि आपण दर्भासनावर लाव मृगासन पसरून, एका शालेच्या पदरीं जपाची माळ बाधून, उशाकडे ठेविली; व शालजोडी पांघरून घेऊन श्री रामनामाचा उच्चार करीत निद्रा केली. मुखांतून राम राम असे नामस्मरण चाललें असतांनाच त्यांचे प्राण नारायणस्वरूपी मिळाले. इकडे धावडशी येथें जगन्नाथपत ह्यांस स्वामींचा निरोप पोहोंचतांच ते तातडीनें कृष्णातीरी धांऊन आले. तों स्वामीमहाराजांची मूर्ति समाधिस्थानातून बाहेर येऊन निद्रिस्त झालेली त्यांच्या दृष्टीस पडली. तेव्हा त्यांनी दर्शनोत्सुकतेनें स्वामींच्या तोंडावरील शालेचा पदर काढून पाहिला. तों स्वामीमहाराज ब्रह्मीभूत झाले आहेत असें त्यांस कळून आले. मग त्यांच्या दुःखास पारावार काय विचारावा? अखिल महाराष्ट्राचा सद्गुरु, सद्गुणाचा मूर्तिमत अवतार, स्वराज्याचा व स्वधर्माचा केवळ पंचप्राण, दुष्टाचा शासनकर्ता, सुष्टांचा सरक्षक, आणि दीनांचा त्राता असा सत्पुरुष इहलोकांतून गत झाल्यामुळे प्रत्येकाचें हृदय शोकरसानें भरून जाईल; मग प्रत्यक्ष पुत्रवत् पालन केलेल्या जगन्नाथपंतांची ती काय स्थिति? स्वामींची निधनवार्ता शाहु महाराजांच्या कानीं पड-

तांच ते स्वतःच्या लव्याजम्यासह कृष्णातटाकीं आले व स्वामींचा गतासु देह पाहून अत्यत शोकाक्रांत झाले. हां हां ह्मणतां कृष्णेच्या निर्जन वाळवंटांत प्रचड जनसमुदाय जमला, व स्वामींच्या कलेवराचें दर्शन घेऊन ढळाढळां नेत्राश्रू टाळू लागला. त्या वेळचा तो भयकर शोकरस वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ?

शाहुमहाराजांनीं स्वामींचें कलेवर स्वतःचे पालखींत ठेविलें व त्यावर भरजरी चादर घालून व त्याची सुगधी द्रव्यानीं पूजा करून मोठ्या समारभानें ती पालखी धावडशी येथें आणली. तेथें स्वामीच्या स्नानसध्येच्या पुण्यभूमीजवळ गर्ता तयार करून त्या कलेवराचे यथाविधि अत्यउपचार केले. नंतर महाराजांनी स्वामींच्या सर्व सेवकजनाचे यथोचित समाधान करून, आपल्या सरदार लोकांस "महाराज गेले आणि स्वामी आहेत" असें समजोन सर्वांनीं पूर्ववत् निष्ठा धरून चालावें. वर्षासनें पहिल्याप्रमाणानें सर्वांनी द्यावी. त्यात अतर करील त्यास शपथ असे. शिवाय पारिपत्य होईल" अशी ताकीद केली. नतर स्वामींच्या समाधीचा व देवस्थानाचा उत्कृष्ट बदोबस्त करून महाराज सातान्यास निघून गेले. पुढें तेरावे दिवशीं त्यांनी पुन. धावडशीस येऊन तेथें ब्राह्मणसतर्पण करून व सर्व जातींच्या लोकांस प्रसादभोजन देऊन, स्वामींच्या पुण्यतिथीची चांगल्या रीतीनें सांगता केली. नतर त्यानी स्वामीचे वार्षिक उत्सव, देवाचे अभिषेक, नैवेद्य, नदादीप, पूर्ववत् प्रमाणें चालवून स्वामींचा पूर्वींचा डौल कायम राहावा ह्मणून जगन्नाथ चिमणाजी ह्यास धावडशी संस्थानचे मुख्य कारभारी नेमिले; आणि सर्व प्रकारची उत्तम व्यवस्था केली. शाहुमहाराजांप्रमाणें त्यांची राणी सगुणाबाई हिनेंही स्वामींविषयीं तशीच भक्ति प्रदर्शित करून स्वामींची प्रतिवार्षिक पुण्यतिथि मोठ्या उत्सवानें चालविली.

स्वामीमहाराज समाधिस्थ झाल्यानतर त्यांच्या समाधिस्थानावर भव्य देवालय बांधून त्याच्या भव्यकीर्तीचें चिरस्मारक करावें असा छत्रपति शाहु महाराज ह्यांनीं विचार केला. त्याप्रमाणे त्यांनीं आपले खाजगी कारभारी विष्णु विश्वनाथ ह्यांस धावडशीस पाठवून जगन्नाथपंतांच्या विचारें तेथें प्रशस्त देवालय व भव्य सभामंडप बांधण्याचा बेत ठरविला. नंतर स्वामींचे भुलेश्वर

येथील देवालयाचे कामावरील शिल्पकलाचतुर गौंडी **सं**भाजीनाईक व **व्यं**-काजीनाईक ह्यांस आणवून सुमुहूर्तावर देवालयास प्रारंभ केला. खासे महाराज व राणीसाहेब वारंवार येऊन कारखान्यावर देखरेख ठेवूं लागले व लोकांचा परामर्ष घेऊं लागले. त्यामुळें देवालयाचें काम उत्कृष्ट रीतीनें चालू झालें. परंतु दुर्दैवाने मध्यतरींच राणी **स**गुणाबाई ह्यांस क्षयाची भावना होऊन त्या ता० २५ आगस्ट इ० स० १७४८ रोजीं मृत्यु पावल्या. व महाराजांची प्रकृतीही उदासीन झाली. त्यामुळें हे देवालयाचे काम त्यांच्या डोळ्यांदेखत पूर्ण झालें नाहीं. **शा**हु महाराज ता० १५ डिसेंबर इ० स० १७४९ रोजी मृत्यु पावले. व हे देवालय इ० स० १७५८ साली परिपूर्ण झालें. ह्या देवालयास एकंदर खर्च ११९३५३८/॥ रुपये लागला. देवालयाचें काम संपूर्ण झाल्यानतर **शं**कराजी गौंडी ह्यांस ३४५ रुपयांचे सोन्याचे कडें व ७० रुपयांचा रुप्याचा गज बक्षीस देण्यांत आला, व इतर पाथरवट गौंडी वगैरे लोकांस १४५५॥ रुपयांची इनामें दिली.[1] हें देवालय फार प्रेक्षणीय झालें आहे. ह्या देवालयाच्या महाद्वाराच्या शिरोभागीं **शं**कराजीनाईक ह्यांनीं पुढील लेख कोरून ठेविला आहेः—

श्री भार्गवराम.

श्री भार्गवाचा अवतार साचा ॥
ब्रह्मेंद्रस्वामी बहुतां दिसांचा ॥
अवतार त्याचा समाप्त झाला ॥
संवत्सरा जाणही क्रोधनाला ॥ १ ॥
श्रावण शुक्ल नवमी भृगुवार होता ॥
अरुणोदईं प्राण प्रयाण होतां ॥
कृष्णातिरीं मुख्य समाधिस्थानिं ॥
वैकुंठवास मुनिला बहु लोक मानी ॥ २ ॥
प्रारंभ कामासि तयेचि कालीं ॥
वर्षें समाप्ती सहिशास्त्र झालीं ॥

---

१ ही माहिती देवालयाच्या हिशोबांत दाखल असून ती कै० नारोराम शेखदार ह्यांनीं दिली.

शाहू नृपाल भजतो निजपूर्ण भावें ॥
सर्वत्र लोक भजती बहुपूर्ण भावें ॥ ३ ॥
तयाचा जगन्नाथ भक्त प्रशील ॥
समाधि स्थळ बांधिलें हें सुनील ॥
महा बुद्धिनें योजिला जो सुशिल्पी ॥
तया शंकरें बांधिलें आत्मकल्पीं ॥ ४ ॥
शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे.

ह्याप्रमाणें स्वामींचें देवालय तयार झाल्यानंतर स्वामींचे उपास्य दैवत श्री भार्गवराम ह्याची पाषाणाची मूर्ति पेशवाईतील प्रख्यात कारागीर बखतराम याजकडून पुणें येथें तयार करवून बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांनीं पाठविली. व एक गणपतीची मूर्तिही पाठविली. त्यांची संस्थापना स्वामींच्या समाधिस्थानासन्निध केली आहे. त्यामुळें देवालयास विशेष शोभा येऊन तें फार रम्य व हृत्तापहर स्थान झालें आहे.

शाहु महाराज व सगुणाबाई वारल्यानतर धावडशी संस्थानाचा योग्य अभिमान व अगत्य पेशव्यांनीं विशेष बाळगल्याचें दिसत नाहीं. शाहु महाराज होते, तोंपर्यंत देवस्थानाच्या थाटांत कांहीं उणे पडले नाहीं. स्वामी नारायणस्वरूपी झाल्यानतर त्यांच्या पश्चात् आंग्रे वगैरे बेलगामी सरदार स्वामीच्या कोकणातील गांवांस उपद्रव देऊं लागले. हें वर्तमान महाराजांस कळतांच, त्यांनीं स्वदस्तुर आज्ञापत्र पाठवून त्यांस सक्त ताकीद केली. हे आज्ञापत्र येणेंप्रमाणें:—

"राजमान्य राजश्री तुळाजी आंग्रे सरखेल यांसी
आज्ञा केली ऐसीजे:—

श्री परमहंस थोर तपस्वी. त्यांचें आवश्यक स्वामींस विशेषात्कारें होतें. त्यास सांप्रत ते शांत जाहले. त्यांचें अधिष्ठान पूर्वीपेक्षां अधिकोत्तर चालवावें हें स्वामींस अगत्य. ते कांहीं सामान्य होते ऐसे नाहीं. तुमच्या वडिलांची निष्ठा श्रीच्या ठायीं बहुत होती. त्यांचीही ममता त्याचे ठायीं असून तुमचे ठायीं बहुतसी होती. ऐसे असून या समयी तुह्मीं त्यांचा कांहींच परामर्ष

केलांत नाहीं ! हें उचित कीं काय ? तेथें श्रीचें अधिष्ठान आहे. त्यावर **शिव**-भट ह्मणून एक ब्राह्मण ठेविला आहे, ह्मणून विदित जाहले. हे गोष्ट उचित न केली. तरी **प**रशरामीं श्रीनीं कितीक श्रम साहस करून बागा, बागशाही व इमारती केल्या, हे मायत स्वामींस विदित आहे. ऐसें असोन तेथें दुसरा ब्राह्मण ठेवावा हे कोण नीत ? हे गोष्ट स्वामींस मानत नाहीं. त्यामागें सर्व सपदा श्रीची जाणून, **कों**कणातील गांव श्रीचेकडे सुदामतप्रमाणे चालवावयाची आज्ञा करून, हल्लीं हे आज्ञापत्र तुह्मांस सादर केले असे. पेशजीपासून गांव चालत आले आहेत. बितपशील:—

१ मौजे **पे**ढें, तालुके **चि**पळूण	१ मौजे **आं**बडस, तालुके **खे**ड
१ मौजे **ना**यसी ता॥ **सां**वर्डे	१ मौजे **डो**रलें ता॥ **पां**वस
१ मौजे **क**ळंबुसी	१ मौजे **मा**हाळुंगें.
१ मौजे **गो**ठणे, तालुके **रा**जापुर.	

एकूण हे सात गांव पूर्वीपासून चालत आले आहेत. त्याप्रमाणें ताकिदी देऊन चालवणे. देहाय मजकुरांस हबशीपट्टी वगैरे उपसर्ग काडीमात्र लागूं न देणें. तुमच्या वडिलांची निष्ठा होती त्याप्रमाणें तुह्मीं धरून चालवावयासी अंतर न करणें. यासी तकरार कराल हे उचित नाही. जाणिजे. रवाना छ० ९ माहे साबान, सुहुर सन सीत आर्बैन मया आलफ.

(स्वदस्तुर लेख) "सुदामतप्रमाणे चालवून करार न केलियास उचित न होय. पारिपत्य हुजुरहून होईल. सुज्ञ असा."

हें आज्ञापत्र वाचलें ह्मणजे **शा**हु महाराजांस स्वामींच्या पश्चात् देखील त्यांच्या देवस्थानाचें किती अगत्य होतें हें चांगले दिसून येतें. परतु हें अगत्य पुढें राहिलें नाहीं. **शा**हु महाराज निवर्तल्यावर **धा**वडशी संस्थानाचा वसूल सुर-ळीत येईनासा झाला. त्यामुळें स्वामींच्या वार्षिक पुण्यतिथीच्या खर्चाप्रीत्यर्थ देखील **पे**शव्यांजवळ याचना करण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला. संस्थानचे कार-भारी **ज**गन्नाथ **चि**मणाजी ह्यांचीं **पे**शव्यांस लिहिलेलीं एकदोन पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत, त्यावरून ह्या ह्मणण्यास पुष्टि येते. तीं पत्रें येणेंप्रमाणें:—

श्री भार्गवराम.

"श्रीमत राजश्री **भा**ऊ स्वामीचे सेवेसी.—

विनति सेवक **ज**गन्नाथ **चि**मणाजी मुक्काम **धा**वडशी कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विनंति. येथील क्षेम तागाईत आषाढ बहुल पचमीपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे विशेष. बहुत दिवस स्वामीकडील पत्र येऊन परामर्श होत नाहीं. ऐसे नसावें. सदैव कृपा करून पत्री सांभाळ करणार स्वामी वडील आहेत. वरकड, श्रीची पुण्यतिथी श्रावणमासी शुद्धपक्षी प्रथम दिवसापासून नवमी पर्यंत होत असते. ऐशास आजिपर्यंत श्रीमत सौभाग्यवती मातुश्री बाईसाहेब होती, ती सर्व साहित्य करीत होती. तो विचार यदा राहिला. याजउपरी, आपण श्रीचे शिष्य समर्थ आहेत. याजउपरी, आपण पुण्यतिथीचें साहित्य उत्तम प्रकारें करून महोत्साह शोभित करावा. आह्मास आपण वडील आहेत. आज्ञा होईल तेणंप्रमाणे वर्तणूक करू. स्वामीस कोणे गोष्टीचें अशक्य आहे ऐसे नाही. सहजामध्ये होऊन येईल. **सो**माजी सेवेसी विनति करील तेणंप्रमाणे अनुकूलता करावी. किनखाप गुदस्ताप्रमाणे उत्तम गळेफांस देविला पाहिजे; व वार्षिक ऐवजाची आज्ञा **सा**तारा घ्यावयाची करावी. ह्मणजे मुदतीस पावतां होईल. बहुत काय लिहावें. कृपा करावी ही विनति."

हे पत्र **शा**हु महाराजाची राणी **स**गुणाबाई वारल्यानतर लिहिलें असावें असे दिसते. ह्यानतर **शा**हु महाराज वारल्यानतर दुसरे पत्र लिहिलें आहे ते येणेप्रमाणेः—

श्री भार्गवराम.

"श्रीमंत राजश्री **भा**ऊ स्वामींचे सेवेसीः—

विनंति सेवक **ज**गन्नाथ **चि**मणाजी, कृतानेक साष्टाग नमस्कार. विनति येथील कुशल तागाईत आषाढ शुद्ध दशमी पावेतों, स्वामींचे कृपेनें यथास्थित असे विशेष. श्री स्वामींची पुण्यतिथी श्रावण शुद्ध नवमीस, प्रतिपदेपासून नवमीपावेतो, कीर्तन व सतर्पण साप्रदाय पांच वर्षे वार्षिक चालला. आजपावेतों पुण्यतिथीस साहित्य राजश्री **छ**त्रपती स्वामीकडून होत होतें. वार्षिक टाकितां नये. करावे तो, सामर्थ्य स्वामींस विदितच आहे. मीच सेवेसीं येत

होतों. परंतु कांहीं साहित्य नाहीं. व कांहीं व्यासंगदुःख ह्मणून विनंतिपत्र पाठविलें आहे. तर स्वामींचें संस्थान. आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करूं. स्वामीजवळ विनंति केली, तिचा परिणाम लावणार स्वामी समर्थ आहेत. रा० विष्णुपंत अद्यापि निकालावर येऊन श्रीचे रुपये देत नाहींत. ते रुपये स्वामींचे. व संस्थान स्वामीवांचून दुसरा कोण चालविणार? आह्मी आज्ञांकित असो. कारखाना उपाशी मरतो. तीन चार महिने लोकांस रोजमुरा नाहीं. विश्वासघात विष्णुपंतानें केला. काम निम्में राहिलें. आमचा उपाय जे, स्वामीस विनति करावी. भिक्षेचा रुपया श्रीस्वामींनीं कोणाप्रकारे मिळविला; व आपणच त्याचें रूप करून वृद्धि केली जे, सत्कारणीं व्यय होईल. तें द्रव्य मध्येंच राहून काम पडलें! याची आज्ञा करणार आपण वडील आहेत. सोमाजी विनंति करितां विदित होईल. कृपावृद्धि केली पाहिजे. श्रीचे समाधीस गळेफांस व प्रावर्ण बादलीवस्त्र असावे. पुण्यतिथीचें सामान कांहीं आज्ञा करून देवावें. ही विज्ञापना."

ह्यानंतर पेशव्यांनीं कांहीं ताकिदी करून व खर्चास थोडासा ऐवज वगैरे पाठवून कशीतरी व्यवस्था केली. परंतु ह्यापुढे केव्हाही धावडशी संस्थानांत बिलकूल स्वास्थ्य राहिलें नाहीं.

शाहुमहाराज निवर्तल्यानंतर साताऱ्यास जी गडबड झाली, त्या गडबडीमध्यें कोणी अद्वैतेंद्र गोसावी नामक एक इसम पुढें आला; व त्यानें ताराबाईस अनुकूल करून घेऊन धावडशी संस्थानाचें स्वामित्व आपल्याकडे घेण्याचा यत्न केला. ह्या गोसाव्याची माहिती स्वामींच्या बखरींत प्रसिद्ध झालेली नाहीं. परंतु कित्येक कागदपत्रांत त्याचा उल्लेख सांपडतो. त्यानें ताराबाईकडून व पेशव्यांकडून सर्व सरदारांस पत्रें लिहवून धावडशी संस्थानाची भिक्षा व वसूल आपणांस मिळावा असा यत्न केला होता.[१] त्यामुळें जगन्नाथ चिमणाजी परम कष्टी झाले व त्यांनीं पेशव्यांस एक विनंतिपत्र पाठविलें. तें येणेंप्रमाणें:—

---

१ पेशव्यांचें ह्या गोसाव्यास आंतून अंग होते व त्यांनीं होळकर पवार वगैरे सरदारांस ह्या अद्वैतेंद्र गोसाव्यास धावडशी संस्थानचा शिष्य समजून

श्री भार्गवराम.

"श्रीमंत तीर्थस्वरूप राजश्री नाना व राजश्री भाऊ स्वामींचे सेवेसी— अपत्येसमान जगन्नाथ चिमणाजी मुक्काम धावडशी कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विनति तागाईत छ० १५ जिल्कादपर्यंत स्वामींचे कृपेंकरून वर्तमान यथास्थित असे विशेष. स्वामींची आज्ञा घेऊन धावडसीस आलों. ते समयीं स्वामीनें आज्ञा केली कीं दसरा करून मागती पुण्यास येणें. त्यास घरी नवरात्र झालें. दसरा जहाला. उपरांतिक निघोन यावें तों, सातारा गडावरून वर्तमान आलें कीं, मागें येथें गोसावी राहिला होता, त्याणें मातुश्री आईसाहेबांकडेस संधान करून आपली स्थापना या स्थलीं करावी ह्मणोन मध्यस्थ घातलें. मागे धावडसीस एक शिंपी होता, तो त्या गोसावियास सामील जाहला आहे.

भिक्षा द्यावी अशीं पत्रे पाठविल्याचाही आधार सापडतो. मल्हारराव होळकराचें पुढील पत्र वाचलें असतां ह्याची साक्ष पटेल.

"राजश्री पंतप्रधान साहेबांचे सेवेसी

श्रीमंत सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य आज्ञाधारक मल्हारजी होळकर दंडवत. विज्ञापना येथील क्षेम ता० छ० २२ सवाल पावेतो मु० वाफगांव स्वामीच्या कृपावलोकनें करून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष. स्वामींहीं पत्र पाठविले. तेथें आज्ञा:—श्री भार्गवराम बावा स्वामींचें वार्षिक तुह्मांकडे असेल. त्याप्रमाणें त्यांचीं माणसें येतील, त्यांजवळ देणें. पुढे श्रीचे शिष्य श्री अद्वैतेंद्र येतील त्यांचा बहुमान करणें ह्मणून आज्ञा. त्यास प्रस्तुत श्रीकडून रा० केसोपंत आले. त्यांजसमागमें आज्ञेप्रमाणें सविस्तर अर्थ निवेदिला आहे. त्याप्रमाणें श्रीचे सेवेसी विदित होईल. पुढें स्वामींचें आगमन होईल त्यासमयीं बहुमानास सेवकापासून अंतराय होणार नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना."

ह्याचप्रमाणें पवार वगैरेंची पत्रें सांपडलीं आहेत. हा अद्वैतेंद्र गोसाव्याचा समग्र वृत्तांत प्रसिद्ध झाला तर पेशव्यांच्या ह्या अद्वितीय कृतीचें खरें स्वरूप व्यक्त होईल. ह्या उपलब्ध झालेल्या पत्रांवरून तर पेशव्यांच्या कीर्तीस कलंक लागल्यावांचून राहणार नाहीं !

तो गडावर मातुश्रीकडे जाऊन, नानाप्रकारचे खेळ खेळोन, गोसावी याची उभारणी करावितो. गोसावी यासी वस्त्रे देऊन आठा चौ दिवशीं या स्थलास पाठविणार, ऐसें वर्तमान तहकीक ऐकिले. तो गोसावी मागें दोन चार महिने होता. त्याणे नानाप्रकारच्या उपाधी केल्या. राजश्रीपर्यंत जाहले. राजद्वारी फजीत पावला. हे सर्व वर्तमान स्वामींसही विदित आहे. गुदस्तां पुण्यास मातुश्री होती. ते समयी राजश्री बाजीराऊ अमात्य याही ह्याचा अगत्यवाद धरिला होता. हे वर्तमान स्वामीस कळल्यावर स्वामीने नशेद करून तेथून घालविला. तो मागती हा प्रसग साधून आठां चौ दिवशीं या स्थलास यावे ऐसा करार जाहला आहे. तरी तो गोसावी या स्थानास आल्यानतर, येथे दहा वीस ब्राम्हण, बहुत कालीं श्रीचे पदरचे, व जुनीं माणसे शे दोनशें आहेत. याणी देशत्याग करावा, ऐसा प्रसग जाहला! आह्मी लोकीं त्या गोसाव्याचे हाताखालीं राहावे ऐसा प्रसग मागेच राहिला नाहीं. याज उपरी, स्वामी मायबाप गणगोत. श्री मागें आह्मांस दुसरे पाय आहेत असा अर्थ नाही. साभिमानी स्वामी आहेत. आह्मी काय विचार करावा ते आज्ञा करणार वडील स्वामी आहेत. बहुत काय लिहावे. सेवेसी श्रुत व्हावे ही विज्ञापना."

हें पत्र गेल्यानंतर पेशव्यांनीं पुढे काय व्यवस्था केली ते समजत नाही. तथापि पुढे ह्या गोसाव्याचे नाव कागदपत्रात कोठे दिसत नाही. त्याअर्थी हे प्रकरण कसे तरी विझलें असावे असें दिसते.

ह्यानतर बाळाजी बाजीराव पेशव्यांनी इ० स० १७५८ साली धावडशी सस्थानचे हिशेब घेऊन त्याच्या शिलकेतून १२७१०॥।~ रुपये वडूथ येथील शकुतेश्वराच्या देवालयास दिले व स्वामींच्या कारकूनमडळीस व समाधीच्या खर्चास ठरीव नेमणुका बांधून देऊन एक बेहेडा तयार करून दिला. नतर पुनः थोरले माधवराव पेशवे ह्यानी इ० स० १७६६ सालीं दुसरा बेहेडा करून दिला. त्याप्रमाणे अद्यापि व्यवस्था चालत आहे. कोकणातील पेढें येथील परशुराम व गोठणें येथील भार्गवराम ह्या स्वामींच्या देवस्थानांत पेशव्यानी फारच घोटाळा केला व तीं निरनिराळ्या लोकांकडे चालविलीं. ह्या सर्वांचा पुढील वृत्तांत अत्यत भानगडीचा व वादग्रस्त असल्यामुळें तो स्वामींच्या पवित्र चरित्रांत दाखल करण्याची आमची इच्छा नाहीं.

धावडशी संस्थानचे कारभारी **ज**गन्नाथ **चि**मणाजी हे इ० स० १७८२ मध्यें मृत्यु पावले. नंतर त्यांच्या सरळ वंशजाकडे हें संस्थान चाललें आहे. सांप्रतचे वहिवाटदार **गं**गाधर **भि**काजी **भा**गवत हे आहेत. संस्थानांमध्यें स्वामींच्या सर्व कारकूनमंडळीचे वंशज अद्यापि आपापल्या वृत्तीचा उपभोग घेत आहेत. त्या सर्वांचा योग्य रीतीनें परामर्ष घेऊन व स्वामींची योग्यता व कर्तृत्वशक्ति सदैव लक्षांत ठेवून, त्यांचा कीर्तिघोष सर्व **म**हाराष्ट्रांत यावश्चंद्र दिवाकरौ गर्जत राहील असें वर्तन ठेवणें त्याकडे आहे. इतकें सांगून व स्वामींच्या समाधीस अनन्य भावें प्रणाम करून हा चरित्रग्रंथ येथें समाप्त करितों.

श्री

महापुरुष

ब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर

यांचा पत्रव्यवहार.

स्वामींस आलेलीं पत्रें.

शाहूमहाराज.

[लेखांक १] श्री.

श्रीसकल तीर्थस्वरूप श्रीमत् परमहंस श्रीस्वामींचे सेवेसीः—

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विनंति. येथील कुशल स्वामींचे कृपाकटाक्षें यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं सदय होऊन आशीर्वादपत्र पाठविलें. प्रविष्ट होऊन अक्षरशः अभिप्राय विदित जाला. वीरमाडे[1], अनेवाडी, धावडशी, येथें बावाजी शिवदेव व राजश्री यमाजी[2] शिवदेव व भवानी शंकर हे वेठबिगारीचा उपद्रव अ-

१ वीरमाडे, अनेवाडी व धावडशी ही गांवे साताऱ्याजवळ पांच सहा मैलांचे अंतरावर असून स्वामीच्या देवस्थानाकडे इनाम चालत आहेत. मराठी राज्याचे वेळी धावडशी हे परळी तर्फाखाली मोडत असे. वीरमाडे वाई हवेलीमध्ये असे, व अनेवाडी प्रांत व्याघ्रगड तर्फ कुडाळ असे मोडत असे. ह्या तिन्ही ठिकाणी स्वामीच्या वेळची कांहीं स्मारकें आहेत. धावडशी येथे स्वामीची समाधि व भार्गवरामाचे देवालय फार प्रसिद्ध आहे. येथेच स्वामीनी कोकण प्रांतांतून आल्यानंतर प्रथम वास केला.

२ यमाजी शिवदेव मुतालीक असावेत.

निवार करितात. ऐसीयास कोंकणप्रांत त्याग[1] करून येथें आलो. येथें हे उपद्रव करितात. त्यामुळें आपलें राहणें होत नाहीं ह्मणून चित्तांत उदासीनता आणून विशेष खेद केला; त्यावरून राजश्री यमाजी शिवदेव व भवानी शंकर यांस स्वमुखे रुबरु आज्ञा करणें ते केली. याउपरी त्यांकडून कांहीं उपसर्ग होणार नाहीं. स्वामींनीं चित्त स्वस्थ करावें. उदासीनता सर्वथा न आणावी. स्वामींपेक्षां दुसरें अधिकोत्तर आहे असें नाहीं. स्वामी देवालयें, वापी, कूप, तटाकें झाडझडोरा लावितात हे कीर्ति अक्षय करीजेती.[2] यापेक्षां उत्तम काय आहे ? आह्मांस ह्या गोष्टीचा बहुतसा संतोष आहे. स्वामींनीं अननासे व केवड्याचे रोप पाठविले तेही पावले. वरकड विचार लिहिला तर जे होणें ते स्वामींच्या आशीर्वादप्रतापे होईल. ते गोष्टीचें अगाध आहे असें नाही. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक २] श्री.

श्री सकल तीर्थस्वरूप श्री परमहंस श्री स्वामीचे सेवेसीः—

अपत्यें शाहूजी राजे कृतानेक दंडवत विज्ञप्ति. येथील कुशल वैशाख शुद्ध द्वितीया सौम्यवासर स्वामींच्या आशीर्वादें यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र प्रेषिलें तेथें आज्ञा जे, श्रीस आपण धारादत्त कुलबाब कुलकानु गांव इनाम दिल्हे असतां राजश्री प्रतिनिधि चव्हाण[3]-

---

१ कोंकणप्रांत त्याग करून स्वामीमहाराज देशी सन खमस अशरीनांत आले असे काव्येतिहाससंग्रहांतील ब्रह्मेंद्र स्वामीच्या चरित्रांत लिहिले आहे त्यावरून हे पत्र इ. स. १७२४-२५ च्या सुमाराचे असावे असें दिसते.

२ स्वामीस लोकोपकारार्थ देवालयें, विहिरी, तलाव बांधण्याचा व फुलझाडे व फळझाडें यांचे बाग करण्याचा फार नाद असे.

३ चव्हाणपट्टी ही उदाजी चव्हाणानें बसविली होती. उदाजी चव्हाण हा अथणीचा राहणारा असून रामचंद्रपंत अमात्य ह्यांच्या हाताखालीं वाढला होता.

पट्टी रुपये तीनसें साठ घेतले, आणीक इनामपट्टी आटसें रुपये घेणार ह्मणून लिहिले. ऐसीयास पहिले चव्हाणपट्टीचा पैका घेतला तो स्वामींस विदित झाला नाहीं. विदित होतें ह्मणजे मना केलें असतें. हल्लीं इनामपट्टीचा ऐवज न घ्यावयाची आज्ञा करून मना केलें असे. श्रीस गांव दिल्हें असतां दुसरा उपसर्ग लागेल असें काय आहे? कित्येक वृत्त वेदमूर्ति राजश्री सदाशिवभट अग्निहोत्री सेवेसी निवेदितील त्यावरून विदित होईल. सेवेसी श्रुत होय सेवेस विनंति.

[लेखांक ३] श्री.

श्री सकल तीर्थरूप श्रीमत्परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विनंति. येथील कुशल पौष वद्य ५ भोमवासरे स्वामींचे आशीर्वादें यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें. पावून लेखनार्थ अवगत जाहला. तेथें आज्ञा जे, मौजे वीरमाडीकर पाटील हरामजादगी करितात, मसाला दोनशें रुपये माफ केला तीं पत्रें मागतात, कमाविसदार नको ह्मणतात, ऐशास तो गांव घेऊन दुसरा गांव द्यावा ह्मणोन, तर स्वामींस गांव दत्त करून दिल्हा तो माघारा घेणें ऐसें होईल कीं काय? गांवकरी पाटील हरामजादगी करितात त्यास आपण कळेल त्याप्रमाणें तंबी

तो पुढे फार प्रमत्त होऊन त्यानें बत्तीसशिराळ्यांची गढी काबीज केली आणि त्या प्रांतामध्ये फार दंगा मांडला. त्याचे सामर्थ्य विशेष जाणून शाहू महाराजांनीं त्याजबरोबर तह केला व त्यास शिराळे व कराड येथील चौथाईचे हक्क दिले. तथापि त्यानें आपली पुंडाई तशीच चालवून गांवोगांवी चव्हाणचौथाई घेण्याचा सपाटा चालविला. त्यास कोल्हापुरच्या संभाजीराजाचें सहाय्य होतें. इ० स० १७२९ मध्यें शाहूने प्रतिनिधीस त्याजवर पाठवून त्याचा व संभाजीचा अगदीं पराभव केला. उदाजी चव्हाणानें जी चव्हाणपट्टी बसविली होती ती पुढे कांही दिवस चालली असावी असें दिसतें.

करावी, त्यास दुसरा कोणी मुजाहिम होईल ऐसें नाहीं. पाटिलास तंबी केल्याविना बलखुद राहतात असें नाहीं. कुणबी हरामजादे, त्यांस तंबी पोहोचवून विचारेंच राखिले पाहिजेत, तरीच सुरळीत वर्ततील. स्वामींपेक्षां कुणब्याचें आवश्यक आहे असें नाहीं. हा अर्थ विस्तारें ल्याहावा तरी स्वामींस आमचें हृद्गत अविदित असें काय आहे? जैसे कळेल तैसे कुणबी यास बलखुद ठेवून सुरळीत वर्तवावें. विदित होय. सेवेसी श्रुत होय हे विनंति.

[लेखांक ४] श्री.

श्रीसकल तीर्थस्वरूप. श्रीमत् परमहंस श्रीस्वामींचे सेवेसीः—

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विज्ञप्ति. स्वामींचे आशीर्वादें कार्तिक बहुल सप्तमी मंदवासर यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें. पाहून समाधान झालें. तेथें आज्ञा जे, कृष्णंभट देसाई ता. राजापूर याचे वादी याणें यासीं वतनाचा कथला केला तो पूर्वार्थ मनास न आणितां राजश्री कान्होजी[1] आंग्रे यांणीं वादी यास विभागपत्रें करून दिलीं. याजपासीं या······फर्मान व थोरले कैलासवासी महाराजांचीं पत्रें आहेत त्यांवरून सखोजी[2] आंग्रे सरखेल यांणीं आपली पत्रें दिलीं. महाराजांनीं आपलीं पत्रें करून द्यावीं, ह्मणून लिहिलें. तरी त्यास हुजूर पाठवावें. मनास आणून आज्ञा करणें ते केली जाईल. विदित होय हे विनंति.

[लेखांक ५] श्री.

तीर्थरूप परमहंस श्री स्वामी वडिलांचे सेवेसीः—

अपत्य शाहूनें त्रिकाल चरणीं मस्तक ठेऊन शिरसाष्टांग दंडवत विज्ञा-

---

१ कान्होजी आंग्रे—कारकीर्द इ० स० १६८० पासून इ० स० १७२९ पर्यंत.

२ सखोजी आंग्रे—कान्होजीचे वडील पुत्र. ह्यांस सरखेल पदाची वस्त्रें इ. स. १७२९ त झाली. परंतु ते लवकरच वारले.

पना. जेष्ट बहुल त्रयोदशीपावेतों आशीर्वादेंकरून यथास्थित असे विशेष. आज्ञापत्र आलें त्यांत कित्येक प्रकारें लिहिलें तें कळलें. आंग्रे यांजविषयींचा मजकूर लिहिला, त्यास त्याजकडे मुद्दाम जासूद पाठवून आणवितों. राजश्री रघोजीराव भोंसले यांजकडून व होळकर यांजकडून पूजा वगैरे आलें ह्मणोन लिहिलें तें नीट जाहलें. [1]हा मृत्युलोक, मानवाचा भरंवसा आहे असें नाहीं ह्मणोन वगैरे उदासीनें लिहिलें, त्यास आपण ईश्वर, जे करतील तें होईल. गांव सिव पैका मिळविला यास धनी कोण असें बहुतप्रकारें लिहून आलें. त्यास लिहावयाचें कारण काय? मुळींच [2]जगन्नाथपंत याचें पुत्रवत् रक्षण केलें. तेव्हां तो धनी व आह्मां सर्वांस गुरु याप्रमाणें आज्ञा जाहली आहे. त्याप्रमाणें जगन्नाथपंत याचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरा आह्मी व आमचे वंशांत जे होतील ते चालवितील. यांत अंतर होणार नाहीं. हें कळलें पाहिजे. शालजोडी १ एक व बनात १ एक व मोहोरा १०० येणेंप्रमाणें पाठविलें आहे. हें कृपा करून घेतलें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[लेखांक ६] श्री.

श्रीसकलतीर्थरूप श्रीमत् परमहंस श्रीस्वामींचे सेवेसीः—

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विनंति. येथील कुशल कार्तिक शुद्ध द्वितीया स्वामींचे आशीर्वादें यथास्थित असे विशेष. आपण घोडेविसीं लिहिलें होतें त्यावरून हल्लीं घोडे चार पाठविले

१ स्वामीस आपला अंतकाळ अगोदर समजला असून त्यानी शाहू महाराजांजवळ व आपल्या पदरच्या लोकांजवळ तशा अर्थाचे उद्गार वारंवार काढिले होते. स्वामी इ. स. १७४५ मध्ये समाधिस्थ झाले त्यापूर्वीचें हे पत्र असावें.

२ जगन्नाथपंतः—हे चिमणाजी कृष्ण भागवत यांचे चिरंजीव. स्वामीचे मुख्य कारभारी.

आहेत. यांत चित्तास येईल तो मान्य केला पाहिजे. राजश्री राघोराम याबराबरी पाठविले आहेत. विदित होय.

'घोडे चार पाठविले आहेत. चित्तास येईल तो घेणें ही विनंति.'

[लेखांक ७] श्री.

श्रीसकलतीर्थरूप राजश्री श्रीमत् परमहंस स्वामींचे सेवेसी.

अपत्यसमान शाहुजी राजे कृतानेक दंडवत विज्ञप्ति. येथील कुशल फाल्गुन शुद्ध तृतीया सौम्यवासर स्वामींचे आशीर्वादें यथास्थित असो विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र प्रीदिलें (प्रेषिलें?) तेथें आज्ञा जे, श्रीनें जे वदविलें त्यास संदेह आहे असें नाहीं. पत्र पत्रिकार्थ जाणून जतन करून ठेवणें ह्मणून त्यावरून स्वामींनीं आशीर्वादप्रसाद दिला; त्यास संदेह चित्तांत आणिजेतो असें नाहीं. सूचनार्थ विनंति लिहिली होती. त्यास निर्वाहरूप पत्रिकाच आज्ञा प्रमाण, संग्रहीं ठेविली असे. विदित होय. श्रीपदप्रसाद पाठविला तो पावला. सेवेसी विनंति.

[लेखांक ८] श्री.

श्रीसकलतीर्थरूप श्रीमत् परमहंस श्रीस्वामींचे सेवेसीः—

अपत्यसमान शाहुजीराजे कृतानेक दंडवत विज्ञप्ति. येथील कुशल भाद्रपद शुद्ध तृतीया, सौम्यवार स्वामींचे आशीर्वादें यथास्थित असों विशेष. सांप्रत स्वामींचें आशीर्वादपत्र येऊन परामृष होत नाहीं याकरितां चित्त साक्षेपित असे. तरि सर्वदां आशीर्वादपत्र पाठवून चित्त सानंदित केलें पाहिजे हे विनंति.[१]

---

१ लेखांक ७ व ८ ही दोन पत्रे काव्येतिहाससंग्रहांतील "पत्रे यादी वगैरे" मध्ये प्रसिद्ध झाली आहेत.

छत्रपतींच्या राण्या[1].

[लेखांक ९]   श्री.

तीर्थस्वरूप श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसीः—

अपत्ये सौभाग्यादिसंपन्न सखवारबाई दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल स्वकीय लेखन करीत गेलें पाहिजे. यानंतर स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविले तें पावलें. श्रीचा प्रसाद पाठविला तो पावला. रुपये पाठवून दिले पाहिजेत ह्मणून लिहिलें, तर आपणासीं करार केला त्यास अंतर होणार नाहीं. ऐवज करून पाठविलें जाईल. इंग्रेज बंद करावयास आपण ममईस जावें कीं काय? आज्ञा जाली तर जाऊं ह्मणून लिहिले तर केवळ आपण जावें असा अर्थ[2] नाहीं. परंतु कार्य होय ऐसा विचार करावा. आणि जेणेंकडून इंग्रेज बंद होऊन शामलास मदत न करी, आपणास सलूख राखे, तें करावें. हें कार्य जालि-

१ छत्रपति शाहू महाराजांस एकंदर लग्नाच्या स्त्रिया चार होत्या, व राख एक होती. त्यांचीं पादशाही लष्करांत दोन लग्नें झाली. रुस्तुमराव जाधव यांची कन्या अंबिकाबाई, व शिंदे यांची कन्या सावित्रीबाई. दुसऱ्या लग्नांत विरुबाई म्हणून एक स्त्री शिंदे यांनी महाराजांस अंदण दिली, ती त्यांनी राख म्हणून ठेविली होती. परंतु ती फार पवित्र व सदाचरणी बायको असल्यामुळें शाहू महाराजांची तिजवर फार प्रीति होती. महाराज दक्षिणेत आल्यानंतर त्यांनी कुवरजीराजे शिर्के यांची कन्या सखवारबाई व मोहिते यांची कन्या सगुणाबाई या दोन स्त्रियांबरोबर लग्ने केली. ह्यांपैकी सखवारबाई, सगुणाबाई व विरुबाई यांची स्वामीवर फारच भक्ति होती हे त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येईल.

२ जंजिऱ्याच्या शिद्दीचे व मराठ्यांचें युद्ध चाललें असतां इंग्रजांनी शिद्दीस न मिळतां मराठ्यांस साह्य करावें व तत्प्रीत्यर्थ स्वामीनी इंग्रजांकडे प्रयत्न करावा अशाविषयी हें पत्र आहे. ह्यावरून इंग्रजांकडेही स्वामीचें त्या वेळी धोरण होतें असें दिसते, व छत्रपतींच्या राण्या राजकारणामध्यें लक्ष्य पुरवीत होत्या हेंही व्यक्त होतें.

यावरी आपलें स्वहित आहे. याकरितां अंतराय न करणें. स्वामीं-प्रति विशेष काय लिहिणें. कृपा निरंतर असो दिजे हे विनंति.

[लेखांक १०] श्री.

तीर्थस्वरूप श्रीमंत परमहंस स्वामी स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यें सौभाग्यादिसंपन्न सखवारबाईसाहेब दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकार्य लिहित गेलें पाहिजे. विशेष:–आपण पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन लेखनाभिप्राय श्रवण जाहला. तेथें आज्ञा जे धामणी व सोनगांव ता० खेड प्राणवल्ली प्रांत राजापूर या गावाच्या सनदा पाठवून देणें. तर आपलें मागें पत्र आलें त्यांत मजकूर लिहिला होता जे इंग्रजाची व आपली मैत्री[१] आहे. ऐसीयासीं प्रस्तुत राजश्री स्वामींनीं आज्ञा केली, त्यावरून राजश्री तुळाजी आंग्रे अंजन-वेलीस वेढा घालून बैसले आहेत. तर मैत्रीकीमुळें इंग्रजास सांगून शा-मलाची मदत न करीत तो अर्थ केला पाहिजे, ह्मणजे गांव लिहिल्या-प्रमाणें स्वामींकडे येतील. रुपयांचा मजकूर लिहिला तरी राजश्री स्वा-मींची प्रकृति बरी झाल्या उपरांतिक रुपये मागून घेऊन स्वामींचे पाठ-विले जातील. रजईचा मजकूर लिहिला तर प्रस्तुत जामदारखान्यांत शाल नाहीं. शाल मेळवून आज्ञेप्रमाणें रजई पाठविली जाईल. आज्ञेस अंतर होणार नाहीं. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

पौ छ १७ सफर सन [२]खमस.

---

१ ह्या पत्रांत स्वामींची व इंग्रजांची मैत्री होती असा स्पष्ट उल्लेखच आहे.

२ पैवस्ती म्हणजे दाखल तारीख १७ सफर सन खमस ही आहे. ह्या-वरून ता० ८ जुलई सन १८३४ ही तारीख असावी. अंजनवेल सर केल्याचा उल्लेख पुढील पत्री आहे. त्यावरून त्या पूर्वींचें हें पत्र आहे.

[लेखांक ११] श्री.

तीर्थस्वरूप राजश्री परमहंस स्वामी स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यें सौभाग्यादिसंपन्न सखवारबाईसाहेब दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. यानंतर येथील वर्तमान तर जंजीरे अंजनवेली येथें मोर्चेबंदी करून जेर केली आणि माघ[1] शुद्ध द्वितीया बुधवारीं किल्ला फत्ते केला. दोनतीनशें माणूस शामलाकडील ठार झाले. व आपणाकडीलही थोडीं बहुत माणसें घोडीं ठार झालीं. ईश्वरें कार्य सिद्धीस नेलें. हें संतोषाचें वर्तमान स्वामींस कळावें यास्तव लिहिलें आहे. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[लेखांक १२] श्री.

तीर्थस्वरूप श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यसमान सौभाग्यादिसंपन्न सखवारबाई व सौ० सगुणाबाई दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत गेलें पाहिजे. यानंतर स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें ते प्रविष्ट जालें. लिहिलें कीं चिरंजीव राजश्री फत्तेसिंगदादा[2] याचे भेटीस गेलों होतो. भेट जाली. बहुत सन्मान करून पूजा केली. हत्ती घोडे पालखींत बैसऊन आज्ञा दिली. सोमवारीं धावडसीस आलों; व चिमणाजीपंतदादा[3] यास देवाज्ञा जाली. त्याच्या चिरंजीवाचा परामर्ष करावा ह्मणोन लिहिलें. ऐशास चिरंजी-

---

१ माघ शुद्ध द्वितीया बुधवार म्हणजे ता० १५ जानेवारी इ. स. १७३५.

२ फत्तेसिंगदादा:—फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर.

३ चिमणाजीपंत दादा:—चिमणाजी कृष्ण भागवत. स्वामीचे परमविश्वासू शिष्य व मुख्य कारकून हे इ. स. १७४१ मध्यें मृत्यु पावले. त्यावरून हें पत्र त्या सालचें असावे.

वांचे भेटीस गेलां, उत्तम केलें. त्यांनीं स्वामींची पूजा सन्मानेंकडून केली. यावरून चित्तास बहुत आनंद जाला. तुह्मां महापुरुषांची पूजा न करीत तर कोणाची करतील? चिमणाजीपंताचें वर्तमान तर दैवी गतीस इलाज आहे ऐसें नाहीं! त्याच्या चिरंजीवाचे परामर्षास अंतर होणार नाहीं. वरकड संतानवृद्धीचा मजकूर लिहिला तर आपली निष्ठा स्वामींच्या पायांसीं दृढतर, आणि आपली कृपा आमचे ठायीं, ते अन्यथा होईल ऐसे नाहीं. आपले आशीर्वादेंकडून फलात्कारही होईल. प्रसाद श्रीफल दोन, साखरपुडा एक पाठविला तो पावला. अत्यादरें मस्तकीं वंदून स्वीकार केला. निरंतर आशीर्वादपत्रीं सांभाळ केला पाहिजे. बहुत काय लिहिणें कृपा निरंतर असों दिजे. हे विनंति.

[लेखांक १३] श्री.

श्रीमंत तीर्थस्वरूप परमहंस बावा स्वामींचे सेवेसी—

अपत्ये सौभाग्यादि संपन्न सगुणाबाई चरणावरी मस्तक ठेवून दंडवत प्रणाम विनंति उपरी येथील कुशल माघ बहुल नवमी पावेतों स्वामींचे आशीर्वादें क्षेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष स्वामींनीं आमची शपथ क्रिया घेऊन जे आज्ञा केली त्या शपथेप्रमाणें आज तागायत आपणाजवळून कांहीं अंतर पडों दिल्हें नाहीं. त्याकडून जें अंतर पडावयाचें तें पडत गेलें. परंतु कांहीं स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणें अंतर पडों दिलें नाहीं. याउपरी आह्मी केल्या शपथाप्रमाणें उतराई जालों. उपरी आमची क्रिया सुटली. आह्मांस मोकळीक करून उत्तर पाठविलें पाहिजे. हें पत्र एकांतीं वाचून आपले चित्तांतच गोष्ट असों द्यावी. कागद फाडून टाकिला पाहिजे. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[लेखांक १४] श्री.

तीर्थस्वरूप श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यें सौभाग्यादिसंपन्न विरुबाई साष्टांग दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिलें पाहिजे. विशेष स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन अक्षरशः श्रुत झालें. कितेक दृष्टांत देऊन लिहिलें तर हे गोष्टी यथार्थच आहे. आह्मांस स्वामींपेक्षां अधिकोत्तर काय आहे? राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांचे मातुश्रींनीं आह्मांस सोवळें दिलें तें स्वामींकारणें राजश्री येसाजी महादेव कारकून जामदारखाना याजबरोबरी पाठविलें आहे. घेऊन पावल्याचें उत्तर पाठविणें. माटेचें बीज व पोकळ्याचें बीज पाठविलें, तें प्रविष्ट जालें. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें कृपा निरंतर असों दिजे हे विनंति.

हे॥ अपत्यें बसवंतराव दंडवत विनंति लिहिली परिसीजे. लोभ असो दिजे हे विनंति.

[लेखांक १५] श्री.

तीर्थस्वरूप राजश्री परमहंस बावा स्वामींचे सेवेसी.—

विनंती अपत्यसमान सौभाग्यादिसंपन्न सगुणाबाई दंडवत विनंति येथील कुशल ता॥ छ २० रजब पावेतों स्वामींच्या आशीर्वादेंकरून यथास्थित जाणून स्वकीय लेखन करावयासी आज्ञा केली पाहिजे. विशेष, मौजे रिळे ता॥ शिराळे हा गांव राजश्री येसाजी भोंसले यांनीं श्रीकडे दरोबस्त दिल्हा आहे, तेथें सरदेशमुखी व साहोत्रा याचा उपद्रव होता तो दूर करणें ह्मणून आज्ञा केली. तरी स्वामींनीं एक माणूस तेथें ठेवून यांजकडून रोखे येतील ते माघारे टाकावे. तेथून त्याचा बोभाटा आला ह्मणजे त्यास आज्ञा करणें ते केली जाईल. ये गोष्टीचें कांहीं अगाध आहे असें नाहीं. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[लेखांक १६] श्री.

श्रीमत् परमहंस राजश्री बावा स्वामींचे सेवेसी.—

सौभाग्यादिसंपन्न मातुश्री [1]बाईसाहेब दंडवत प्रणाम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन केले पाहिजे विशेष. आपण श्रावण शुद्ध चतुर्थीस समाधीस बैसलां, त्यास कोणे दिवशीं उठणार ते लिहिलें पाहिजे. आमचे शरीरीं आपण येथें आले होतें ते समयीं आरोग्य नव्हतें तैसें हल्लीं जाहलें आहे. आपले आशीर्वादेंकरून आरोग्य होईल. चिंता न करणें. आपण कोणे दिवशीं कोणी वेळेस समाधींतून बाहेर येणार तो दिवस लेहून पाठवावयास आज्ञा केली पाहिजे. जो दिवस नेमला असे ते दिवशीं पालकी पाठविली जाईल. पालकी पाठवून धावडशीस मठीस पाविली जाईल. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

कोल्हापुरकर ताराबाई व संभाजी.

[लेखांक १७] श्री.

श्रीमत् हरिभक्तिपरायण राजमान्य राजश्री स्वामी वडिलांचे सेवेसीः—

प्रति श्रीमन् मातुश्री [3]ताराबाईसाहेब क्षेम उपरी वडिलांकडील बहुत दिवस खबर बखर कळों येत नाहीं. तरी वडिलीं ऐसें न करावें. आह्मांकडील वर्तमान तरी वडिलांस परस्परें विदित जाहलेंच असेल. परंतु

---

१ बाईसाहेबः—राणी सखवारबाई किंवा सगुणाबाई ह्यांपैकी एक असावी.

२ स्वामी समाधीस बसले म्हणजे समाधि समाप्त होईपर्यंत त्यांची कोणाची भेट होत नसते. समाधि समाप्त झाली म्हणजे त्यांस समारंभेंकरून पालखीत बसवून धावडशीच्या मठांत नेत असत. ही पालखी सातारच्या महाराजांकडून जात असे.

३ ताराबाईः—राजारामाची बायको व कोल्हापूर संस्थानची मूळस्थापना करणारी सुप्रसिद्ध ताराबाई (इ. स. १७००–इ. स. १७६१). हिचीही स्वामीवर भक्ति असून तिचा स्वामीशी पत्रव्यवहार होता असे दिसतें.

वडिलांस आमचें वर्तमान निवेदित व्हावें. याबद्दल मुजरत आप्पाजी कृष्ण व हुजरे ऐसे पाठविले आहेत. हे वडिलांस स्वमुखें निवेदन करतील. तीं आमचे मुखचीं वचनें ऐसीं जाणोन, वडिलीं सविस्तर चित्तांत आणोन, आपले मनीं गोष्ट ठेविली पाहिजे. जो धंदा एक दोन वेळां केला, परंतु ती गोष्टी साधोन आली नाहीं. तेंही विदित जाहलेंच असेल. बरें, होणार तें समयीं होईल. आपला आशीर्वाद मस्तकीं आहे तों कांहीं आपणास कोणे गोष्टीची चिंता आहे असें नाहीं. प्रस्तुत खर्चाची प्रतिकूलता नाहीं तरी वडिलीं खर्चाची पोक्ती बेगमी व सकलादची पासोडी एक व बारीक लांब रुंद नेसावयाचे शेले दोन ऐसे देऊन मशारनिल्हेची रवानगी करून सत्वर पाठविले पाहिजे. बिगर वडिलांचे प्रासादिक वचनावांचून आपलें कांहीं बरें होतें ऐसें कांहीं नाहीं. आपले चित्तांत गोष्टी ठेविली पाहिजे. इतक्या उपरी वडिलांच्या चित्तास येईल तें केलें पाहिजे. आजिपावेतों वडिलांस संकट घातलें नव्हतें. बहुत लिहिणें तरी आपण वडील सुज्ञ असा.

[लेखांक १८] श्री.

श्रीमंत परमहंस परिव्राजक धर्मविराजमान एकनेमप्राणायामप्रत्याहारादिअष्टांगयोगसिद्धिसंपन्न भार्गवराम परमहंस स्वामीचरणारविंदाप्रतिः—

अपत्यें संभाजी[1] राजे दंडवत प्रणाम विज्ञापना अत्रत्य कुशल माघ शुद्ध द्वितीया भोमवासरपर्यंत स्वामींचे कृपावलोकनेंकडून समस्त कुशल असे. स्वामींनीं पूर्ण कृपेकडून सर्वदा आशीर्वादपत्र प्रेषून परामर्ष करीत गेलें पाहिजे. विशेष मौजे मुंढवे ता। हवेली पुणें येथील पाटीलकी पुरातन गायकवाड यांची, त्याप्रमाणें हल्लीं चालत आहे व राजश्री यशवंतराव गायकवाड येथें सेवाही करितात. ऐसीयास

१ संभाजी राजेः—कोल्हापूरकर. कारकीर्द इ. स. १७१२ पासून इ. स. १७६० पर्यंत.

प्रस्तुत गायकवाड यांणीं विदित केलें कीं स्वामीपासीं सोनजी लोणकर जाऊन हयाल जाहला आहे. "आपण मौजे मुंडवेचे पाटील. आपला उच्छेद गायकवाड यांणीं करून वतन अनुभवितात. स्वामींनीं आपले विसीं राजश्री बाजीराव प्रधान यांस सांगून त्यांचे हातीं देऊन आपले स्थापना वतनावरी करावी" ह्मणून निवेदन केलें तें स्वामींस प्रमाण वाटलें. स्वामींची स्वाभाविक चिंता कीं जे विनंती करतील त्यांचें साहित्य करावें. त्याअर्थी त्याचेविसीं राजश्री बाजीराव यांस सांगोन हातीं दिल्हें. ऐशास त्याचा कजिया वतनदारीचा पूर्वोत्तर स्वामींस न कळला. त्या लोणकरी याच्या सांगण्यावरून स्वामींनीं साहित्य केलें. तरी लोणकर पुरातन कुणबी गायकवाड याच्या आजांनीं गांवीं आणून ठेविला. बारा रुपयांचें शेत व घर देऊन दिवाणचा वहसूल करून रहा ह्मणून ठेविला. त्याप्रमाणें चालत असतां कितीक दिवसांनीं लोणकर आपली पाटिलकी ह्मणून कजिया करूं लागला आणि राजश्री बाजीराव प्रधान यापासीं जाऊन हयाल झाला. तेव्हां गायकवाडही बाजीरावाकडे जाऊन आपली पाटिलकी लोणकर आपला ठेवणाईत कुणबी आहे, सर्वांचे ग्वाही साक्षीनें रास्त न्याय करा; ह्मणून बोलिले. त्यावरून बाजीराव यांणीं प्रांत मजकूरचे देशमुख देशपांडे व गांवगन्नाचे पाटिल वतनदार जमा करून त्यांस येविसींचा हरएक निवाडा करावयास सांगितलें. त्यांनीं गायकवाड व लोणकर याचे पूर्वोत्तर मनास आणून व गायकवाड यांचे पूर्वील महजर कागदपत्र पाहून निवाडा करितां गायकवाडची पाटीलकी खरी. यांणीं लोणकरास शेत व घर देऊन कुणबी ठेविला त्यास संबंध नाहीं ऐसें जाहलें. त्याप्रमाणें बाजीराव प्रधान यांणींही खरेंखुरें ऐसें मनांत आणून गायकवाडास पाटीलकीचीं पत्रें दिल्हीं. गोताचा महजर दिल्हा. दिवाणाचीं पत्रें दिल्हीं. पाटीलकी गायकवाड अनुभवितात. हें वृत्त स्वामींस विदित नव्हतें. ऐसें असोन

लोणकरानें आपणाजवळ प्रसंग केला. त्यावरून त्याची निर्वाण आपण बाजीरायास केली तरी त्याचा विचार या प्रकारचा आहे. पाटीलकी गायकवाड याचीच खरी आहे. यशवंतराव गायकवाड येथें सेवा करीत आहेत आणि ज्यापेक्षां हे पत्र लिहिले असे तरी लोणकराचे सांगण्यावरून अन्यथा गोष्टी आपण चित्ताला न आणावी. त्यास निराकरण करून सांगोन, तो फिरोन गायकवाड याचे पाटीलकीची चर्चा न करी ऐसें करावें. व बाजीराव प्रधान यांसही सांगोन पूर्वी त्यांणीं निवडलें आहे त्याप्रमाणें लोणकरास देवून वर्तवीत ऐसें करणें. सर्व न्यायनीत आपण जाणत असतां आह्मीं तपशीलें आपणास ल्याहावेंसें काय आहे? बहुत लिहिणें तरी आपण सुज्ञ आहेती. हे विनंति.

पेशवे.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे.

[लेखांक १९] श्री.

श्रीमंत परमहंस भृगुनंदनस्वरूप स्वामींचे सेवेसी.—

चरणरज बाळाजी[१] विश्वनाथ कृतानेक नमस्कार विनंति आत्रत्य कुशल स्वामींचे आशीर्वादें ता वैशाख शुद्ध सप्तमी रविवासर पावेतों

---

१ बाळाजी विश्वनाथ पेशवे हे साताऱ्यास येऊन प्रधानपदारूढ होण्यापूर्वी चिपळुणास मीठबंदरावर हबशाचे तर्फे कारकून होते. त्या वेळी ब्रह्मेंद्रस्वामी चिपळुणाजवळील परशराम नामक गांवी असत. त्यांच्यावर बाळाजी विश्वनाथाची परम भक्ति होती व त्यांच्याच आशीर्वादप्रसादानें त्यांस पेशवाईची वस्त्रें मिळाली. स्वामीचा व बाळाजी विश्वनाथांचा पत्रव्यवहार फार महत्वाचा असला पाहिजे, परंतु तो उपलब्ध नाही ही दिलगिरीची गोष्ट होय. आह्मांस त्यांचें फक्त हे एकच पत्र मिळालें आहे.

मुक्काम किल्ले लोहगड[1] यथास्थित जाणोन स्वकीय स्वानंदलेखनाज्ञा केली पाहिजे. विशेष:—श्रीचा ऐवेज[2] चिरंजीव राजश्री बाजीरावाकडून देववून हवाला घातला आहे. त्यास सांप्रत राजश्री[3] व चिरंजीवांचे[4] लग्न-प्रसंगामुळें वोढीचा अर्थ जाला आहे तो पत्रीं ल्याहावासा नाहीं. ऐसी-यास सांप्रत चिरंजीवाकडून ऐवज मोहरा २५ सोनजी दळवी याज-बराबरी रवाना करविला तो ते रवाना करतील. तो घेऊन पावल्याचें आशीर्वादपत्र पाठविलें पाहिजे. बाकी ऐवजही सत्वरींच रवाना केला जाईल. श्रीचे कार्यास आह्मांपासून अंतराय होणार नाहीं. विदित जालें पाहिजे. आह्मी स्वामींचे पदरींचे आहों. सर्व प्रकारें दया करून आशी-र्वादपत्रीं परामर्ष घेत गेलें पाहिजे. कृपा केली पाहिजे.[5] सेवेसी विज्ञप्ति.

---

१ लोहगड पुणे जिल्ह्यात खंडाळ्यापासून ८ मैलांवर आहे. हा जुनाट किल्ला ब्राह्मणी राज्यापासून इतिहासप्रसिद्ध आहे. हा शिवाजीने इ. स. १६४८ मध्ये घेतला परंतु पुन: तो औरंगजेबाकडे परत गेला. परंतु मराठ्यांनी पुन: हस्तगत केला. हा इ. स. १७१३ मध्ये कान्होजी आंग्र्यापासून बाळाजी विश्वनाथाकडे आला. येथे बाळाजी विश्वनाथ राहत असे.

२ श्रीचा ऐवज:—स्वामी संकटप्रसंगी पेशव्यांस व इतर सरदारांस दे-वाच्या नांवाने कर्ज देत असत त्या पैशास 'श्रीचा ऐवज' ह्मणत. पेशव्यांच्या दप्तरी स्वामीकडील कर्जाचा हिशोब श्रीभार्गवराम देवाच्या नांवानेंच चालत असे.

३ राजश्री—शाहुमहाराज.

४ चिरंजीव—लग्नप्रसंगाचा संबंध दिसतो. त्याअर्थी चिमाजीआपांचे लग्न असावें.

५ शेवटच्या दोन तीन वाक्यांवरून बाळाजीची स्वामीविषयीची निष्ठा व्यक्त होते.

राधाबाई.

[लेखांक २०] श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसीः—

आज्ञाधारक राधाबाई[1] कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील क्षेम ता० माघ शुद्ध नवमी पावेतों स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून समस्त क्षेम असों विशेष. स्वामींनीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन परम संतोष जाहला. असेंच सदैव आशीर्वादपत्र पाठवून परामर्ष केला पाहिजे. स्वामींचें आज्ञापत्र सादर जाहलें. तेथें आज्ञा कीं, सोवळ्यांत पोघराव-यास दुलई सोवळ्याची उत्तम हिंवाळाप्रावर्णास पाठवून देणे ह्मणून आज्ञा. आज्ञेप्रमाणें पशमी दुलई, अस्तर ताफत्याचें, संजाब ताफत्याचा सोमाजीचे गुजारतीनें तयार करून सेवेसी पाठविली आहे. अंगीकार करावयासी स्वामी समर्थ आहेत. चिरंजीवास तिळगुळ व पत्रें पाठ-विली तें आज्ञेप्रमाणें रवाना करितो. चिरंजीवास अहोरात्र आशीर्वाद द्यावा, आणि शत्रुपराभव होय तो अर्थ करावा. चिरंजीव राजश्री रायांकडील[2] पत्र आलें, तें आपणाकडे पाठविले असे. श्रवण करून पत्र माघारें पाठविलें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक २१] श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसीः—

आज्ञाधारक राधाबाई कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागाईत माघ शुद्ध एकादशी पावेतों स्वामींचे कृपेंकरून समस्त

---

१ राधाबाई:—बाळाजी विश्वनाथ याची बायको. ही मल्हार दादाजी बर्वे यांची कन्या. ही फार शहाणी व चतुर बायको होती. हिची स्वामिचरणी दृढभक्ति होती, असें या व पुढील पत्रांवरून व्यक्त होते.

२ रायाकडील—बाजीरावांकडील. बाजीरावांस 'राव' किंवा 'राय' असेंच ह्मणत असत.

क्षेम असों विशेष. चिरंजीव राजश्री रायाचीं व राजश्री आपाचीं पत्रे काल तृतीय प्रहरीं आलीं.............उत्तम आहे............स्वामींचे सेवेसी पाठविलीं आहेत. त्यांवरून सविस्तर निवेदन होईल. अहोनिरंतर आशीर्वादांचा वर्षाव करून, उभयतां चिरंजीव यशस्वी होऊन.... येत, तो अर्थ करणार स्वामी समर्थ आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.[1]

[लेखांक २२] श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंसबावा सेवेसीः—

चरणरज राधाबाई साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील वर्तमान तागाइत माघ बहुल तृतीया पावेतों स्वामींच्या आशीर्वादेंकरून यथास्थित असे विशेष. चिरंजीव राजश्री रायाचीं व राजश्री आपाचीं पत्रें आलीं, त्यांची नकल करून स्वामींकडे पाठविली आहे. त्यावरून सविस्तर निवेदन होईल. सारांश, स्वामींच्या आशीर्वादाचा महिमा थोर, तन्मुळें सर्व गोष्टी अनुकूल आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.[2]

[लेखांक २३] श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंसबावा स्वामींचे सेवेसीः—

विनंति राधाबाई विज्ञापना. येथील कुशल स्वामींचे आशीर्वादेंकरून असे विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें. पांचा व घोडी पाठवून द्यावयाविसीं लिहिलें, ऐशास आपा असतां हा कारभार जाहला होता. पांचा कोण्हाकडून आणविल्या होत्या किंवा नव्हत्या, आह्मांस ठावकें नाहीं. स्वामींनीं चार रोज कृपा करावी. चिरंजीव राजश्री नाना स्वारी-

---

१ हे पत्र किरकोळ आहे, तथापि ह्यावरून स्वामीच्या आशीर्वादाची योग्यता पेशव्यांच्या बायकांस देखील किती वाटत होती हें व्यक्त होतें.

२ मागील पत्रासारखेंच हें पत्र आहे.

हून आलियावर, स्वामी आज्ञा करितील त्याप्रमाणें तो वर्तणूक करील. आपण नानास[1] व वरकड मुलांस आशीर्वाद पूर्ण देऊन, झाडें लावून फळें घ्यावीं. या प्रसंगीं हे गोष्ट थोर आहे. आह्मीं लिहावें असें नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक २४] श्री.

श्रीमत् महाराज श्री स्वामींचे सेवेसीः—

चरणरज राधाबाई विज्ञापना तागाइत जेष्ठ शुद्ध दशमी पावेतों वर्तमान यथास्थित असे विशेष. चिरंजीव राजश्री बाजीरायाकडील पत्रें आलीं, त्यांची नक्कल करून सेवेसी पाठविली आहे. त्यावरून सविस्तर वर्तमान विदित होईल. चिरंजीव राजश्री चिमाजींनीं गोवाई[2] आंबे आह्मांस पाठविले; त्यांपैकीं जासुदाबरोबर आंबे १० दहा स्वामीकारणें पाठविले आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक २५] श्री.

श्रीमत् श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसीः—

चरणरज राधाबाई साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील वर्तमान ताा कार्तिक बहुल द्वादशी मंगळवार सायंकाल दीड प्रहर रात्रीपावेतों स्वामींचे आशीर्वादें यथास्थित असे विशेष. चिरंजीव राजश्री आपा प्रस्था XXXXX परतीरीं गेले होते. त्यास बृहस्पतिवारीं सप्तमीस दहा घटका रात्रीस वेथा बहुत जाहली. उपरांत सावध जाहल्यावर प्रातःकाली दोन घटिका रात्रीस पालखींत घालून घरास आणिलें. नालगुताची वेथा जाहली ह्मणोन उपाय करीत आहों. व वैद्यही पांच सात आहेत. तेही उपाय करितात. स्वामींनीं ईश्वरापाशीं संकट घालून चिरंजीवास

---

१ नाना—राधाबाईचा नातू—बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब.

२ गोवाई—गोमांतकी—गोव्याचे आंबे माधुर्य, स्वाद व रुचि ह्यांविषयीं प्रसिद्धच आहेत.

आरोग्य होय तो उपाय करणार स्वामी समर्थ आहेत. साकल्यवृत्त राजश्री जगजीवनपंत निवेदन करितां विदित होईल. बहुत काय लिहावें, स्वामी अंतरसाक्ष आहेत हे विज्ञापना.

बाजीराव.

[लेखांक २६] श्री.

महाराज परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना. येथील क्षेम श्रीकृपे ता॥ छ० ५ सवाल नजीक डभोई यथास्थित असे. येथील वर्तमान तरी त्रिंबकराव दाभाडे व उदाजी व आनंदराव पवार व कंठाजी

---

१ छ ५ सवाल ह्मणजे ता० २ एप्रिल सन १७३१, रोज शुक्रवार चैत्र शुद्ध ७ शके १६५३.

२ डभोई:—हे गाव बडोद्याजवळ आहे. बडोदा-ग्याझिटियरमध्ये ज्या ठिकाणी लढाई झाली त्या गावाचे नांव भिलापूर असें दिले आहे.

३ त्रिंबकराव दाभाडे:—हा सेनापति खंडेराव दाभाडे यांचा पुत्र. ह्यास सेनापतिपदाची वस्त्रे शाहू महाराजांकडून इ. स. १७२१ च्या मे महिन्यात मिळाली होती. गुजराथची चौथसरदेशमुखी सरबुलंदखानाकडून बाजीरावास मिळाल्यापासून तो त्यांचा द्वेष करीत होता. निजामाने ही संधि पाहून त्यास अनुकूल करून घेतले. त्यामुळे तो सैन्य जमवूं लागला व लोकांमध्ये असे प्रसिद्ध करूं लागला की, "आमचा धनी मराठा, त्याचे राज्य बाजीरावाने घेतले. ते त्याचे त्यास द्यावयास जातो." त्यावरून बाजीरावाने त्यावर स्वारी करून डभोई येथे त्याचा पराभव केला.

४ उदाजी व आनंदराव पवार:—हे सख्खे बंधु. त्यांच्या वडिलांचे नांव संभाजी. हे शाहू महाराजांच्या कारकीर्दीत उदयास आले. त्यांपैकी आनंदराव पवार ह्याचे व पेशव्यांचे पुढे सख्य झालें व त्यास गुजराथ व माळवा प्रांताच्या चौथसरदेशमुखीच्या वसुलाचें काम मिळालें. ह्याने इ. स. १७३४ नंतर धार येथे आपले कायमचें ठाणे केले. हा इ. स. १७४९ मध्ये मृत्यु पावला. उदाजीच्या मृत्यूचा सन बरोबर समजत नाही. परंतु तो पुढें लवकरच कैदेंतून सुटून मलठण येथे आला व तेथें मृत्यु पावला.

रघुजी कदम व पिलाजी[1] गायकवाड व चिमणाजीपंत[2] दादा असे तीस पस्तीस हजार फौजेनिशीं आह्मांसीं युद्धास आले. छ० ४ सवालीं युद्ध जाहलें. त्रिंबकराव दाभाडे व जावजी दाभाडे व मलोजी पवार व पिलाजी गायकवाडाचा पुत्र ऐसे चौघे ठार जाहले. उदाजी पवार व चिमणाजीपंत पाडाव जाहले. आनदराव पवार व पिलाजी गायकवाड व कुंवरबहादर जखमी होऊन पळून गेले, व बांडे पळाले. फौज लुटली. हत्ती पाडाव केले. सारांश स्वामींचे आशीर्वादें फत्ते जाहली. आपणांस कळावें यास्तव लिहिले आहे. निरंतर स्वामींचें चिंतन करीत असों. सदैव पत्रीं परामृष केला पाहिजे. आपणांकडील नारायणजी ढमढेरे ठार पडले व आणखीही कित्येक लोक पडले व जखमी जाहले; परंतु कार्य जाहलें. कळलें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक २७] श्री.

श्रियासह[3] चिरंजीव राजश्री आपा यांसी:—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरी येथील कुशल तागाईत

१ पिलाजी गायकवाड:—बडोद्याच्या गायकवाडांचा मूळपुरुष दमाजी गायकवाड याचा पुतण्या (इ० स० १७२२–इ० स० १७३२).

२ चिमणाजीपंत दादा: —इतिहासामध्ये चिमणाजी दामोदर ह्या नावानें हा प्रसिद्ध आहे. शाहू महाराजांस प्रारंभी ज्या पुरुषांनी साह्य केलें त्यांपैकी हा एक होय. याजकडे पागा बरीच होती. ग्रांटडफनें ह्याजबद्दल "He was a very active marauder" असे मोघम लिहिले आहे.

३ हे पत्र बाजीराव पेशव्यांनी चिमाजीआपांस लिहिलें आहे. ते चिमाजीआपांनी स्वामीच्या अवलोकनार्थ जसेच्या तसेंच पाठविले आहे. हें व बाजीरावांची दुसरी पत्रें स्वामीस पाठविल्याबद्दल चिमाजीआपांच्या पत्रांत उल्लेख आहे. (ते पत्र चिमाजीआपांच्या पत्रांमध्ये दिले आहे.) बाजीरावांकडून किंवा चिमाजीआपांकडून स्वारीतून वगैरे जी पत्रे सातारकर महाराजांस किंवा पुण्यास येत असत, ती स्वामीच्या अवलोकनार्थ जशीच्या तशींच पाठविण्याचा परिपाठ होता.

वैशाख[1] वद्य छ. १५ जिल्हेज मु॥ नजीक सवाई जयनगर[2] जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें विशेष. बुनगे बुंदेलखंडाचा राजा जगतराज[3] याचे हवालीं करून, बुंदेलखंडांत रवाना करून, आह्मी सडे जाहलों. याचें वृत्त सादतखानाचें[4] युद्ध होऊन सरदार आलियाचें वर्तमान विस्तारें लेखन करून चतुर्भुज कासिदांबरोबर पत्रें पाठविलीं. तीं पावोन सविस्तर कळलेंच असेल. सादतखान यमुना उतरोन आगरियासी आला. त्यासी गांठ घालावी तरी तो आगरियाचा आसरा करून राहिला. तेथें जाऊन युद्ध करावें तरी तो आश्रियाचा असतां मोडेल न मोडेल कळतच आहे.

---

१ वैशाख वद्य ८ जिल्हेजः—ता० १५ मे इ० स० १७३४, बुधवार शके १६५६.

२ सवाई जयनगरः—राजपुतान्यांतील सुप्रसिद्ध जयपूर शहर. हे सवाई जयसिंगाने इ० स० १७२८ मध्ये वसविले; ह्मणून त्यास सवाई जयनगर अथवा जयनगर असें नाव पडले आहे. हे शहर फार प्रेक्षणीय आहे.

३ जगतराजः—बुंदेलखंडांतील छत्रसाल राजाचा दुसरा मुलगा. हा बाजीरावास आपला भाऊ समजत असे. ह्यानें बुंदेलखडांत जेतपूर येथे गादी स्थापन केली. हा मराठ्यांच्या सर्व मसलतीत सामील असून तो त्यांना वारंवार लागेल ते साह्य करीत असे. तो इ० स० १७५८ मध्यें मृत्यु पावला. सध्या बुदेलखंडांत चरखारी ह्मणून जे संस्थान आहे तें याच्या वंशजांची एक शाखा होय.

४ सादतखानः—हा मूळचा खुरासान प्रांतांतला व्यापारी. ह्याचें नांव महंमद अमीन. हा स्वतःच्या कर्तबगारीनें दिल्ली दरबारांत योग्यतेस चढला. इ० स० १७२४ मध्ये त्यास राजा गिरिधराच्या मागून अयोध्येची सुभेदारी मिळाली. नंतर त्यास बऱ्हाणउल्मुल्क ही पदवी मिळाली. ह्याचें व मराठ्यांचें फार वैर असे. हा नादिरशहाच्या लढाईमध्यें ता० ९ मार्च इ० स० १७३९ मध्यें मारला गेला. ह्याच्या मागून त्याच्या भावाचा मुलगा अबदुल मनसुरखान सफदरजंग हा अयोध्येचा सुभेदार झाला.

जरी गंभीरे[1] यमुनेच्या संगमीं दिल धरून रहावें तरी ते जागा जवून कोंत र खळ्या फार. खानडवरा[2] व महमदखान[3] बंगस वगैरे दिल्लीहून आगरियास येत होते व सादतखान एक जालिया मनसबा भारी पडेल. याजकरितां संगमीं राहणें उत्तम नव्हे. दुसरें, सादतखानांनीं पादशाहास व खानडवरा व कमरदीखान वगैरे अमिरांस लेहून पाठविलें कीं, "मराठीयांची फौज यमुना उतरोन आली होती ते बुडविली. दोन हजार स्वार मारिले, व दोन हजार नदींत बुडाले. मल्हारजी होळकर व विठोबा बुळे कामास आले. बाजीराव याची धाड आली होती, तिची गत हे जाहली. त्याचे फौजेंत बाकी राहिली नाहीं. आपण यमुना उतरोन मराठे बुडवून चमेली[4] पार करितों." ह्मणून

---

१ ही भरतपूर सस्थानांतून येऊन यमुनेस मिळणारी एक नदी आहे.

२ खानडवरा:—खानदौरान—ह्याचे मूळचे नांव अबुदल सामदखान असे Beale's Biographical Dictionary मध्यें दिले आहे. परंतु मि० आयर्हिन ह्यांनी ख्वाजा महमद आशीम असें नांव लिहिलें आहे. ह्यास जहादरशहाच्या कारकीर्दीत ७००० स्वारांची मनसब मिळाली. महमदशहाने त्यास आश्रफखान व नंतर शमशामउद्दौला, खानदौरान, मनसुरजंग बहादुर अशा किताबती दिल्या होत्या. परंतु मराठे त्यास खानडवरा किंवा खानदौरा असे ह्मणत असत. हा फार प्रौढ व भला मनुष्य होता. हा मराठ्यांशी गोडीगुलाबीनें वागत असे. हा नादिरशहाच्या दंगलीमध्यें ता. २३ फेब्रुवारी इ० स० १७३९ मध्यें जखमी झाला व ता० २७ रोजीं मृत्यु पावला. त्या वेळीं याचे वय ६८ वर्षांचें होतें.

३ महमदखान बंगष:—हा अलाहाबादचा सुभेदार असतां ह्यानें बुंदेलखंडच्या छत्रसाल राजास मनस्वी त्रास दिला; ह्मणून बाजीरावांनी इ. स. १७२९ मध्यें त्यावर चालून जाऊन त्याचा पूर्ण पराभव केला होता.

४ चमेली:—मध्यहिंदुस्थानांतील एक नदी. ही चंबळा ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ही विंध्यपर्वतांतून निघून यमुनेस मिळते.

कित्येक गप्पा लेहून पाठविल्या. पादशाहासी मजुरा करून घेतला. पादशाहांनीं खुशाली करून सादतखानास वस्त्रे व मोत्यांची माळ व हत्ती व शिरपांव पाठविला. व वकिलासही शिरपांव दिला. आपली बाजू सेर करून घेतली. वरकडही अमिरांस कित्येक प्रकारें धिःकारून लिहिलें. तें वृत्त राजश्री धोंडो[1] गोविंद यांणीं वरचेवर लिहून पाठविलें. तात्पर्यार्थ, आमचे फौजेंत जीव नाहीं; केवळ निर्जीव; बुडवून नस्तनाबूत केली; असें लिहीत. (लपंडाव ?) करून दाखविले. मोंगली कारभार आपण ऐकत जाणतच आहेत. करावें थोडें लिहावें फार. पादशाहास सत्य भासलें. तें मिथ्या केलें पाहिजे. त्याचे विचार दोनः—एक सादतखानास बुडवावें किंवा दिल्लीस जाऊन दिल्लीचें पूर जाळावे. तेव्हां मिथ्या होईल. त्यास सादतखान आगरें सोडीनासें देखोन आह्मी दिल्लीस जावयाचा निश्चय केला. पूर[2] जाळावें व मराठे आहेत असें पादशाहास अवलोकन करावें ऐसा विचार करून, छ० २६ जिल्कादीं[3] कुच करून, पादशाही रस्ता सोडून, लांब लांब मजला करून, दमनसिग[4] चूडामण जाट याचे

---

१ धोंडो गोविंदः—पुरंदरे, पेशव्यांचे दिल्लीचे वकील.

२ हे शब्द ग्रांटडफ साहेबांनी आपल्या इतिहासांत अक्षरशः भाषांतर केले आहेतः—" I was resolved " says Bajee Rao "to tell the Emperor truth, to prove that I was still in Hindostan, and to show him flames and Mahrattas at the gates of his capital. "—Page 235.

३ छ० २६ जिल्कादः—ता. २० एप्रिल शनिवार इ० स० १७३४.

४ दमनसिंग चूडामण जाटः—चूडामण हा जाट जातीच्या रजपूत लोकांचा पुढारी होता. तो सतराव्या शतकाच्या अखेरीस उदयास आला. दीग ह्मणून जो प्रसिद्ध किल्ला भरतपुराजवळ आहे त्याच्या दक्षिणेस, त्याने थून व सिनसिनवार असे दोन किल्ले बांधिले. औरंगजेबाने दक्षिणेवर स्वारी केली त्या वेळी हा पुंडावे करीत असे; व केव्हां केव्हां बादशाही सैन्यावर हल्ले करीत असे व फार त्रास देत असे. सवाई जयसिंगाने त्यावर पुष्कळ स्वाऱ्या केल्या व शेवटी सय्यद बंधूंच्या कारकीर्दींत त्यानें त्याचा भाऊ बदनसिंग (Badansingh) ह्यास

मुलुखांतून नेवातियाचे सरदे (सरहद्द) डोंगरकिनाऱ्यानें चालिलों. खानदौरा व बंगस आगरियास गेले. यांची व सादतखानाची भेटी छ २ जिल्हेजीं जाहली. धोंडोपंत खानदौरापासीं होते. सादतखानांनीं खानदौरास सांगून पाठविलें कीं, "बाजीराव याची फौज आपण मोडली. बुनगे पळाले. ते खासाही चमेल उतरोन गेले. अद्याप तुह्मी त्याची खुशामत करितां. वकील ठेवून घेतला आहे. हा कोण्या विचारें? वकिलास निरोप देणें." त्यावरून धोंडो गोविंद वकील यांसी निरोप दिल्हा. सादतखानानें सांगितलें यावरून वकिलास निरोप द्यावा असें खानदौराचें थोरपण नव्हतें. परंतु त्यांणीं त्याचा शक चित्तांत न आणून यासी निरोप दिल्हा. आह्मांजवळ आले. कमरदीखान व अजमुल्लाखान वगैरे आले. आह्मीं त्यांजसीं गांठ न घातली. साता कोसांवर उजवे बाजूस आमचे हातें त्यांस टाकून, लांब लांब मजली वीस वीस कोसांच्या करून, दोन मजलींनीं छ० ७ जिल्हेजीं, दिल्लीस बारापुला व कालिकेचें देऊळ उजवें हाते टाकून जाऊन, कुशबंदी नजीक शहर येथें मुक्काम केला. पुऱ्यास आगी देऊन खाक शहर करावें, त्यास दिल्ली महास्थळ, पादशाही[१] बरबात जालियांत फायदा नाहीं. दुसरे, पादशाहाचे व खानदौराचे चित्तांस सलूख करावयाचें आहे. मोगल यास सलूख करूं देत नाहींत. व अमर्यादा केल्यास, राजकारणाचा दोरा तुटतो. याकरिता

अनुकूल करून घेऊन चूडामणाचा पूर्ण पराभव केला; आणि बदनसिंग ह्यास ठाकूर ही पदवी देऊन दीग येथें जाट लोकांच्या गादीचे अधिपति केले. ह्याच्या नांवासबंधाने घोंटाळा आहे. मराठी पत्रांत दमनसिंग असें आहे व इग्रजी पुस्तकांतून बदनसिग असे आढळतें. ह्याचाच मुलगा सुरजमल्ल जाट हा मराठ्यांच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहे. ह्यानेंच पुढे आपणास राजा किताब घेऊन भरतपूर येथें राज्य स्थापिलें.

१ दिल्लीच्या गादीविषयीं मराठ्यांस किती पूज्यबुद्धि वाटत होती, हें बाजीराव पेशव्यांच्या लिहिण्यावरून व्यक्त होत आहे. दिल्लीच्या पातशाहीचा मान शाहू महाराज सदैव ठेवीत असत हें प्रसिद्धच आहे.

आगी लावायाचें महकूब करून, पादशाहास व राजे बखतमल यांसी पत्रें पाठविलीं. शहरांतून दोन हत्ती व घोडीं उंटें आलीं होतीं तीं सांपडलीं. लष्करचे लोकांनीं शहरचे लोक भवानीचे यात्रेस बाहिर आले होते, त्यांस झांबडा झांबड केलें. दुसरे दिवशीं १बुधवारीं, पादशाहाचे आज्ञेनें राजे २बखतमल यांणीं उत्तर पाठविलें कीं धोंडोपंतांस पाठविणें. त्यावरून मशारनिल्हेस पाठवावें तरी आह्मी शहराजवळ आलों. यामुळें दिल्लींत गलबला झाला. यामुळें पाठविलें नाहीं. "भला मजुरा व स्वार पाठवून देणें. मशारनिल्हेस पाठवून देतों. आह्मी शहरानजीक राहिल्यानें शहरास उपसर्ग लागेल. याकरितां कुच करून झीलच्या तलावावर जातों" ह्मणून उत्तर पाठवून आह्मीं कुच केलें. शहराजवळून येत असतां पादशाहांनीं नबाब मीरहसनखान कोका दरोगा खास चौकी, नबाब अमीरखान व खोजे रोजअफजूखान, राजे शिवसिंग जमातदार रिसालेअमीर व मुजफरखान नायबबक्षीगिरी आहादी यांनीं व नबाब मुजफरखान खानदौराचे बंधु सात आठ हजार फौजेनिशीं शहराबाहेर रिकाबगंजाजवळ आले. राजश्री सटवाजी जाधव पुढें गेले होते. त्यांची व मोंगलांची गांठी पडली. झटापटी होत होती. मशारनिल्हेंनीं आह्मांस सांगोन पाठविलें त्याजवरून राजश्री मल्हारजी होळकर व राणोजी शिंदे व राजश्री तुकोजी पवार व जिवाजी पवार व यशवंतराव पवार, व मानाजी पायगुडे व गोविंद हरी पाठविले. त्यांचे यांचें झुंज होऊन मोंगल मोडिले. राजे शिवसिंग वगैरे दहा बारा दरबारी ठार झाले. नबाब मीरहसनखान कोका जखमी झाला. दिगरबादे चौकीं पादशाहाचे अडीच तीनशें मेले. चारशें माणूस जखमी जाहलें. रोजअफजुखान व अमीरखान व मुजफरखान

१ बुधवारः—ता० १ मे सन १७३४.

२ बखतमलः—हा बखतमल कोण? जोतपुरच्या अभयसिंगाचा भाऊ बखतसिंग की काय?

वगैरे शहरांत पळोन गेले. दोन हजार घोडा पाडाव जाहला. पांच सहा हजार पळोन गेले. राजश्री राणोजी शिंदे याजकडील इंद्राजी कदम यांसी श्रोटास गोळी लागोन दोन बोटें उडोन गेलीं. वरकड नामांकित माणूस फार कोणी ठार झालें नाहीं. घोडे माणूस जखमी झाले. तदनतर आह्मीं झीलच्या तळावर मुक्काम केला. संध्याकाळच्या चार घटका दिवस बाकी राहिला. तों कमर्दीखान पादशाहापुरावरून आल्याची बातमी खबर आली. तेच क्षणीं आह्मी तयार होऊन गेलो. त्यांचे आमचे फौजेचें युद्ध जाहलें. बारांत गेलेला एक हत्ती राजश्री यशवंतराव पवार यांणीं घेतला. घोडीं उंटें लष्करांत आली. त्यास दिवस अस्तमानास गेला. रात्रीचा दम धरून चौकीर्द मोंगल वेढून बुडवावा, तरी झीलेचा तलाव सोळा कोस लांब. उजवीकडे कमर्दीखान. पुढें शहर. दुसरें, आह्मी दिल्लीस गेल्याचें वर्तमान नबाब खानदौरा व सादतखान व महमदखान बंगस यांसी छै ७ जिल्हेजीं मगळवारीं राधाकुंडाचे मुक्कामीं कळताच, सडेसड होऊन पंचवीस तीसहजार फौजेनें बडेलास बत्तीस कोस येऊन मुक्काम केला. दुसरे दिवशीं आलावर्दीच्या नालियावर पंचवीस कोस मुक्काम केला. गुरुवारीं प्रातःकाळीं खानदौरा व सादतखान व बंगस व कमर्दीखान सारे एक होणार. एक झाल्यावर सोसणार नाहीं व शहर समीप. यास्तव मोंगलास टाकून चहूं

---

१ यशवंराव पवारः—आनदराव पवाराचा पुत्र. हा फार शूर असून मराठ्यांच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील पुष्कळ मोहिमांमध्यें होता. हा पानिपतच्या लढाईत पडला. (कारकीर्द इ. स. १७४९—१७६१).

२ झीलः—ह्या शब्दाचा अर्थ तलाव असा आहे. झील हा परभाषेतील शब्द असल्यामुळें "झीलचा तलाव" अशी द्विरुक्ति झाली असावी.

३ छ० ७ जिल्हेजः—ता. ३० एप्रिल इ. स. १७३४.

४ आलावर्दी—नाल्याचें नांव दिसतें.

५ गुरुवारी—ता. २ मे इ. स. १७३४ रोजीं.

कोसांवर मुक्काम केला. आह्मांकडील फिरंगोजी पाटणकरास गोळी लागोन ठार जाहला. वरकडही दहापांच माणूस व घोडीं जखमी जाहलीं. मोंगलाकडील दहापांच ठार झाले. दहावीस जखमी जाहले. गुरुवारीं सादतखान व खानदौरा व बंगस सारे कमर्दीखानाजवळ आले. आलावर्दीपासून झीलच्या तलावापर्यंत मुक्काम करून आहेत. आह्मी मोंगल पाठीवर घेऊन दाबांत आणून बुडवावें, या विचारें कूच करून रेवाद[1] कोटपुतळी[2] मनोहरपुरावरून[3] आलों. परंतु अद्याप मोगल सारे आलावर्दी व झीलच्या तलावरीं आहेत ह्मणोन बातमी वर्तमान आलें. व मीरहसनखान कोका[4] पहिल्या झुंजांत जखमी जाहला होता, तो मेला ह्मणोन वर्तमान आलें. खानदौराचीं पत्रांवरी पत्रें राजश्री सवाई जयसिंगजीस[5] गेली. त्यांवरून ते पंधरा सोळा हजार फौज व तोफखाना देखील स्वार होऊन बासवियावर[6] गेले आहेत. खानदौराचे भेटीस जातात. सवाईजीचीं पत्रे ममतायुक्त आपला मुलूख रक्षावा ह्मणोन येतात. व

---

१ रेवादः—रेवारी? रेवारी हे दिल्लीच्या दक्षिणेस एक गाव आहे. रेवाद असें नांव मात्र सांपडत नाहीं. रेवाडी होऊं शकेल.

२ कोटपुतळीः—राजपुतान्यांत जयपूरपासून ईशान्य दिशेस ७४ मैलांवर एक गांव आहे.

३. मनोहरपूरः—जयपूर संस्थानांतील एक लहानसे गाव.

४ मीर हसनखान कोकाः—महमदशाहा बादशाहाच्या हुजुरपागेचा अधिकारी.

५ सवाई जयसिंगजीः—जयपूरचा प्रख्यात राजा सवाई जयसिंग. हा इ. स. १६९९ मध्ये गादीवर बसला. हा मुत्सद्दी असून मराठ्यांच्या बाजूचा होता. हा ज्योतिष व गणितशास्त्रांतही फार प्रवीण होता. हा इ. स. १७४३ मध्यें वारला.

६ बासवाः—जयपूर संस्थानांतील एक लहानसें जहागीरगांव.

आह्मांकडील व्यंकाजी[१] राम त्याजपाशीं आहेत. त्याजपासून लिहवीत असतात. आह्मी त्यांचे मुलुखाचे वाटेस जात नाहीं. वाटेनें दाणादुणा देतील. अभयसिंग[२] जोतपुरास आहेत. आह्मी ग्वालेर भडावर प्रांतें आतां बाकी साकी राहिली आहे ते वसूल करून, मोंगल मागें मागें आले तरी त्यांस हैरानपेरोसान करून, पाईची धांपा देऊन, धावतां धांवतांच खराब होत तेंच करून, दाबांत आणून, गांठ घालून, राजश्री स्वामींचे पुण्यें व वडिलांचे आशीर्वादें बुडवितो. आमची चिंता न करणें. मुख्य गोष्टी पादशाहाचे व खानदौराचे चित्तांत सलूख करावयाचें आहे. मोंगल यांणीं हिमत धरली आहे. त्यांतें शीरउपस्त सादतखान आहे. याचा गर्व हत श्रीसकल्पें जाहलियास सर्व मनोदयानुरूप होईल. जरी मनोदयानुरूप सलूख जालिया करूं; नाहींतरी सलूख करीत नाहीं. दिल्लीभवतां मुलूख खालसा केला. पुढें सोनपत पाणिपत यमुनापार मुलूख राहिला; तोही ताराज करून, मोगल अन्नास महाग होत ऐसेंच केलें जाईल. मागाहून होईल तें वृत्त तुह्मांस लिहून पाठवूं. कदाचित् मोंगल दिल्लीस राहिले, तरी आगरियास जाऊन अंतर्वेदीत उतरून, मुलूख कुल मारून ताराज करितों. नबाब निजामनमुलुख यांणीं गडबड केली, रेवा उतरले, तरी तुह्मीं मागें शह देणें. पेशजी लिहिलें आहे त्याप्रमाणें करणें. मारून ताराज करणें. इकडेस सक नाहीं. तिकडेसही नाहींसा क-

१ व्यंकाजीराम:—पेशव्याचे जयपूरच्या राजाजवळचे वकील.

२ अभयसिंग:—हा जोधपुरचा राजा. हा फार दुष्टकर्मा होता. हा इ० स० १७२५ मध्यें आपला बाप अजितसिंग ह्याचा नीच रीतीनें वध करवून गादीवर बसला. ह्यानें दिल्लीच्या महमदशहा बादशाहास फार साह्य केलें व अहमदाबाद येथे सरबुलंदखानाचा पराभव केला. त्यामुळें बादशाहाची त्यावर फार कृपा जडली. हा इ० स० १७५० मध्यें मृत्यु पावला.

र्णे. निजाम यास पायबंद असलिया उत्तम आहे. लोभ असों दीजे हे आशीर्वाद.

---

१ हें पत्र फार महत्वाचे असून ह्याचेच आधारानें ग्रांटडफ साहेबांनी दिल्लीच्या स्वारीचें वर्णन लिहिले आहे. त्यांनी टीपेमध्यें "A private letter, or rather journal, in the hand-writing of Bajee Rao to his brother Chimnajee Appa. Without various corroborative testimonies as to the facts, it bears that internal evidence of truth which commands confidence."–Page 236. ह्मणून ज्या पत्रासंबंधानें लिहिलें आहे, तेंच हें पत्र होय. परंतु ग्रांटडफ ह्यांनी ह्या पत्रांतील हकीकत सन १७३६ सालाखाली घातली आहे त्याबद्दल शंका आहे. हा वृत्तांत सन १७३४ सालचा असावा. ता. ७ जिल्हेज नंतर दुसरे दिवशी **बुधवारीं** ह्मणजे ता. ८ जिल्हेजीं पातशाहांनी उत्तर पाठविलें असे ह्या पत्रात आहे. रा. मोडक यांच्या जंत्रीवरून असें दिसते की, इ. स. १७३६ मध्यें ता. ८ जिल्हेजला **शुक्रवार** व वैशाख शुद्ध १० पडतात. तसेंच इ. स. १७३५ मध्यें त्या तारखेस **सोमवार** येतो व वैशाख शुद्ध १० पडते. इ. स. १७३४ मध्यें त्या तारखेस **बुधवार** येतो. यावरून तोच सन बरोबर आहे. शिवाय निजामाला पायबंद द्यावा असे ह्या पत्रांत आहे. यावरून तो (निजाम) बादशाहास त्या वेळी मिळाला नव्हता हे सिद्ध आहे. त्याची व बादशाहाची गांठ छ. १६ रबिलावल रोज **सोमवार** या दिवशी पडली, असे एलियट व डॉसन याच्या इतिहासांत आहे. व तो वार सन १७३४ मध्यें ता. ५ आगस्ट रोजी येतो. त्यावरून हें पत्र १७३४ चेंच आहे असें ठरते. कनिंगह्याम साहेबांच्या "Book of Indian Eras" नामक जंत्रीवरून देखील हेच साल बरोबर जमते. तेव्हां ग्रांटडफ साहेबांचें १७३६ साल ग्राह्य धरितां येत नाहीं.

ग्रांटडफ साहेबांनी ही हकीकत लिहितांना दुसऱ्या बाजूचा विशेष आधारभूत असा ग्रंथ "सियारुलमुताखरीन" हा धरिला आहे. त्या ग्रंथांत जे सन दिले आहेत ते मोडकांच्या जंत्रीशी मुळींच जमत नाहींत. बादशाहाची व निजामाची भेट छ. १६ रबिलावल सन ११५० रोजी झाली, असें मूळ मुसलमान इतिहासकारानें लिहिलें आहे. परंतु त्याचा इंग्रजी सन भाषांतरकारानें ता. २२

जून इ. स. १७३७ दिला आहे. मोडकांच्या जंत्रीवरून तो ता. ३ जुलई सन १७३७ येतो. तेव्हां ह्या सनांचा कांहीच मेळच जमत नाही. मोडकांची जंत्री प्रमाणभूत मानली तर ह्या स्वारीचें साल सन १७३४ हेंच ग्राह्य समजले पाहिजे. कारण ह्याच सालांतील तारिखा व वार ह्यांचा पेशव्यांच्या पत्रांप्रमाणें बरोबर मेळ पडतो.

आतां "सियारुलमुताखरीन" ह्या फारसी ग्रंथांतील मजकुराप्रमाणे पाहिले तर त्याचा व बाजीरावांच्या पत्रांतील मजकुराचा खासा मेळ दिसतो.

"* * * * On the junction of Khan Dowran with Saadet Khan six or seven days were occupied in visits and entertainments. This delay being perceived by the Mahrattas, they availed themselves of the circumstance to recover breath from Saadet Khan's pursuits, and turning suddenly round his rear, they marched direct on the capital, which they rightly judged to be void of troops. They advanced with such celerity that on the eighth of Zilhej of that same year, they reached Toghluck poor, under the command of Bajy Rao. This town was filled with a multitude of Mussulmans and Hindus from Delhi, who had gone thither both on account of devotion and on parties of pleasure. These were now all leisurely plundered. An immence booty was obtained by the Mahrattas, who having passed the night near Khwaja Kutbuddin's monument, on the following day plundered the Mina Bagh, and sacked and burned all the shops. About noon they proceeded further, sacked the town of Calem; from whence the wounded flying into the city of Delhi, alarmed the inhabitants with dreadful accounts of what they had experienced. The citizens without further inquiry lost their senses and filling the city with their uproar, the whole became one scene of dismay and confusion. The Emperor now ordered the few officers and troops that were about his person to sally forth and to repel the Mahrattas. In consequence of which, Amirkhan, Raja Bakhtmal, and Mir Husseinkhan, Cocaltashkhan, Abdulmaa-

[लेखांक २८] श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंसबावा स्वामींचे सेवेसीः—

अपत्यें बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल आषाढ शु॥ द्वितीयापर्यंत स्वामींचे आशीर्वादेंकरून यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें पावोन बहुत समाधान जाहलें. "राजश्रीं येऊन बहुत समाधान केलें. राजश्री सचीव पंता-

---

budkhan, and Sivasing, the commandant of the corps called Amberies, with many other commanders, marched out of the city and took up an advantageous post between Kazi-sera and Lal-katora. They extended their lines and offered battle to the enemy. Mir Hussein-Khan and Sivasing, who had more courage than prudence, advanced farther, although Amir-khan repeatedly sent them word to wait, but this advice had no effect on those two imprudent men, who continued advancing alone. The Mahrattas at first appeared at a distance, a few at a time, until they had drawn this body farther and farther into the plain; when they suddenly fell upon it, and, with their spears and long swords did such execution as threw the whole into disorder &c."

Siyar-ul-mutakherin Page 396-97.

ज्या अर्थी ह्या मुसलमानी ग्रंथांतील हकीकत अगदी बरोबर जमते, त्या अर्थी ह्यातील सन बरोबर मानला तर तो छ० ८ जिल्हेज ११४९ ह्मणजे मोडकांच्या जंत्रीप्रमाणें ता. २९ एप्रिल इ. स. १७३७ मंगळवार हा दिवस येतो. तेव्हा इ. स. १७३४ व १७३७ ह्यांपैकी खरें साल कोणतें ह्याचा निर्णय बरोबर होत नाही.

१ आषाढ शुद्ध द्वितीयाः—ता. २१ जून सन १७३४ शुक्रवार.

२ राजश्रीः—शाहू महाराज. "राजश्री येऊन" ह्मणजे "राजश्रीनी येऊन". जुन्या पत्रांमध्ये विभक्तीचे प्रत्यय पुष्कळ ठिकाणी गाळलेले दिसतात.

३ सचीवपंतः—नारो शंकर सचीव (इ० स० १७०७–१७३७).

करून माळशिरसच्या[1] सनदा दिल्या. सचीव पंतांनीं नम्रत्वें फारच विनती केली. राजश्रींनीं विनंती अतिशय केली. त्याजवरून क्षौर केलें. गोमूत्र[2] चालतें केलें" ह्मणून लिहिलें; ऐसीयास राजश्री स्वामी येऊन स्वामींचें समाधान केलें, स्वामींनीं राजश्रींची विनंति मान्य करून क्षौर केले, गोमूत्र चालतें केलें हे गोष्ट बहुत उत्तम केली. येविसींचा आह्मांस अतिशयेसी संतोष जाहला. सचीव पंतांकडील सनद आली आहे ही गोष्ट बहुतच बरी जाली. स्वामी थोर, पुण्यपुरुष, तपस्वी, जे मनावरी धरितील तें सिद्धीस पावेलच येविसीं संदेह नाहीं. तुळया व वासीयांविसीं आज्ञा याजवरून तुळया * * * * * * * कृपा केली पाहिजे हे विज्ञापना.

[लेखांक २९] श्री.

श्रीमत् राजश्री परमहंसबावा स्वामीचे सेवेसीः—

अपत्यें बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल आषाढ[3] शुद्ध अष्टमीपर्यंत स्वामींचे आशीर्वादेंकरून यथास्थित असो विशेष. स्वामींचे आशीर्वादेंकरून पत्र पाठविलें तें उत्तम समयीं प्र-

---

१ माळशिरसः—पुणें जिल्ह्यांत पुरंदर तालुक्यांत एक गाव आहे. येथें स्वामी केव्हां केव्हा येऊन राहत असत. येथे त्यानी भुलेश्वराचे देवालय व एक तलाव बांधिला आहे. हे गांव धावडशी येथील भार्गवरामाकडे इनाम आहे.

२ गोमूत्र चालते केलें:—स्वामी तपोनिधी असून ते कित्येक दिवस नुसते गोमूत्र प्राशन करून राहत असत. त्यांची कोणी अवज्ञा केली तर तें गोमूत्र देखील घेत नसत. अशा वेळी शाहू महाराज स्वत: जाऊन स्वामीचें समाधान करीत असत. स्वामीचा राग बाह्यात्कारेच असे त्यामुळे तो मग तेव्हांच नाहीसा होत असे.

३ आषाढ शुद्ध अष्टमी:—ता. २७ जून १७३४.

विष्ट होऊन लेखनार्थश्रवणें संतोषातिशय झाला. "राजश्री स्वामी धावडशीस येऊन निष्ठापुरस्सर कित्येक भाषण केलें; पांच नगे वतन दिल्हें, विठ्ठलराव याचा इनाम दूर करून दरोबस्त गांव करून स्वदस्तुरें लिहून दिल्हें" ह्मणोन स्वामींनीं कितेक लिहिलें त्यावरून बहुत बहुत संतोष जाहला. स्वामी थोर तपस्वी, ईश्वरविभूति, आपली आज्ञा अमान्य करीसा या योग्य कोण आहे? ईश्वर कोणी पाहिला असे? मनुष्य निष्ठा धरील तरी मृत्युलोकीं स्वामी ईश्वरतुल्य आहेत. आपणांस गांव दरोबस्त करून दिल्हे याचें अपूर्व काय? सर्व आज्ञा आपलीच आहे. "राजश्रीजवळ तुमची फारशी शिफारस केली. कितेक तुमच्या स्वहिताच्या गोष्टी सांगितल्या" ह्मणोन आज्ञा, ऐसीयास स्वामी आमची शिफारस न करील तरी कोण करील? माय बाप देव धर्म सर्व स्वामींचे पाय, न्यूनपूर्ण सर्व स्वामींचें, आह्मी स्वामींचे चरणांकित, सर्व चिंता स्वामींस आहे. तेथें आमची शिफारस व ब-याच्या गोष्टी सांगितल्याचें अपूर्व काय? आमची निष्ठा स्वामींच्या पायांपाशीं आहे. तेथें विस्तार आह्मीं काय लिहावा? माळशिरसच्या घरास लांकडे पाठविण्याविषयीं लिहिलें तरी सात तुळया व शंभर वांसे स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें माळशिरसास पाठविले आणि स्वामींस विनंतीपत्र पाठविलेंच आहे; त्याजवरून विदित होईल. घोडा टांकण, उत्तम

१ हें पत्र मागील पत्राप्रमाणेच स्वामीच्या पत्राचे उत्तर आहे. मागील पत्रांतील व त्यांतील मजकूर एकच आहे. मात्र तो विशेष बहुमानपुरस्सर व निष्ठापूर्वक लिहिलेला आहे. शाहू महाराज स्वामीच्या भेटीस धावडशीस गेले तेव्हां स्वामीनी बाजीरावांची शिफारस केली व छत्रपतीची मर्जी सुप्रसन्न करून सोडली. हे पाहून बाजीरावांस अत्यंत संतोष होऊन त्यांनी स्वामीविषयी जे भक्तिपूर्वक उद्गार काढिले आहेत ते परमाल्हादक आहेत.

२ टांकण घोडा:—भरधांव चालणारा चपळ घोडा. स्वामीस घोड्यावर बसण्याचा सराव व नाद होता असे यावरून दिसून येते.

बसावयालायक पाठविणें ह्मणून आज्ञा, त्यास राजश्री पिलाजी जाधवराव आले, याजबराबर लष्कर आलें, यांत टांकण तुर्की स्वामींनीं लिहिले प्रमाणें आढळत नाहीं. याउपरी प्रयत्न करितो. मिळाल्यास स्वामींच्या पायांजवळ अंतर करूं ही गोष्ट सहसा होणार नाहीं. स्वामींचे आज्ञेपेक्षां अधिक तें काय आहे? सारांश स्वामींनीं आज्ञा केली याप्रमाणें टाकण तुर्की, उत्तम, स्वामी त्याजवर बसल्यानें संतोष पावतील ऐसा मिळाल्यास लक्षप्रकारें पाठवूं. "राजश्री रंगोपंत अकलेकर[1] रुपये २५, व अकलेकर गांवकरी रुपये १०, व अंताजी हरी परंचेकर रुपये २५, येणेप्रमाणें साठ रुपये उदईक घातले ते तुह्मी वसूल घेऊन पोतापैकीं साठ रुपये पावणें" ह्मणोन आज्ञा, त्याजवळ रुपये ६० पाठविले असत. बंदुखीविसीं[2] आज्ञा केली त्याजवरून बंदुख एक पाठविली असे. आह्मांस राजश्री स्वामींनीं दर्शनास येणें ह्मणोन आज्ञापत्र आलें आहे, त्याजवरून सातारा[3] येतो. स्वामींचेही चरण दृष्टीस पाहून जे विनंती कर्तव्य ते करूं. कृपा केली पाहिजे हे विज्ञापना.

---

१ अकले:—हा धावडशीजवळ एक गांव आहे.

२ स्वामीस बंदूक बाळगण्याचाही नाद होता. येथे रंगनाथस्वामी निगडीकरांचें वाचकांस स्मरण होईल. ते घोड्यावर बसण्यांत व निशाण मारण्यांत पटाईत होते.

३ सातारा येतों:—सातान्यास येतो (विभक्तिप्रत्यय गाळल्याचें दुसरें उदाहरण). महाराजांनी बोलावल्याप्रमाणे बाजीराव पेशवे पुण्याहून छ० ६ रविलावल ह्मणजे ता० २६ जुलई रोजी सातान्यास गेल्याचा दाखला सांपडतो. त्यावरून दिल्लीकडून स्वारी आटोपून आल्यानंतरची ही छत्रपतीची भेट होय. वरील दोनी पत्रें बाजीराव पेशव्यांनी पुण्याहून लिहिली असावीत असें दिसत.

[लेखांक ३०] श्री.

श्रीमत् परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

अपत्यें बाजीराव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील क्षेम ता० छ २५ जिल्काद स्वामींच्या आशीर्वादेंकरून यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें उत्तम समयीं पावोन बहुत समाधान जालें. पांचहजार रुपये कर्जाचे ऐवजीं पाठवणें ह्मणून आज्ञा, त्यास तूर्त येथील विचार राजश्री अंतोबा सांगतील त्याजवरून कळेल. स्वामींची आज्ञा तों न उल्लंघावी याकरितां राजश्री अंताजीपंताकडून तूर्त दोन हजार रुपये देविले आहेत. ते घेऊन पावलियाचें उत्तर त्याजपासीं द्यावयास आज्ञा केली पाहिजे. वरकड कित्येक अर्थ राजेश्री अंतोबापासीं सांगितला आहे. ते निवेदन करतील. त्याचा विचार काय करणें तें करावा. त्याप्रमाणें वर्तणूक करून तीन हजार रुपये श्रावण भाद्रपद पत्तर (पर्येत?) पावते करूं. सर्वप्रकारें एक निष्ठेनें सेवा केली तिचें फल प्राप्त जाहलें. त्याचें त्यास दिल्हें, देऊत! परंतु आह्मांस कर्जानें

---

१ ले० ३०।३१।३२ ही पत्रे बाजीराव अतिशय कर्जग्रस्त झाले त्या वेळची आहेत. ग्रांटडफ साहेबानी "Bajee Rao, owing to the vast army he had kept up, both to secure his conquests and to overcome his rivals, had become greatly involved in debts. His troops were in arrears; the sovkars (or bankers), to whom he already owed a personal debt of many lakhs of rupees, refused to make any further advances, and he complained bitterly of the constant mutinies and clamours in his camp, which occasioned him much vexation and distress." ह्मणून बाजीरावाच्या ज्या स्थितीचे वर्णन केलें आहे, त्याच स्थितीचे उत्कृष्ट चित्र ह्या पत्रांवरून व्यक्त होते. ग्रांटडफ ही पत्रें इ० स० १७३६ ह्या सालाखाली देतात परंतु त्या पत्रांची बरोबर तारीख व सन समजणें फार कठीण आहे.

२ छ २५ जिल्काद—८ एप्रिल इ. स. १७३५?

बुडविलें. एवढे गोष्टीकरितां प्राण जाता तरी बरें होतें. विष खाऊन मरावें इतकेंच, किंवा स्वामींचे पाय धरून बसावें इतकाच पदार्थ उरला आहे! दरबारीं सर्व साहित्य आमचें करणार सर्व आपल्यास विदितच आहे. स्वामींस कृपा येईल तरी आह्मी कर्जापासून मुक्त होऊं. लोकांचे नरकवासापासून दूर होऊं तो पदार्थ करावा. तरीच मज बाळकावर कृपा पूर्ण आहे. आतां प्रस्तुत सातारियास[1] जात नाहीं. तेथें जाऊन काय करावें? आमचे उरावर पाय देऊन कार्य करतील यास्तव जात नाहीं. काले करून बसलों आहें. सर्व लज्या आह्मां कोंकण्यास आली. तूं भार्गव आमचा साह्यकारी असतां ऐसें कार्य अविलंबिलें तेव्हां तुझे ह्मणविल्याचें सार्थक काय? ज्या स्त्रीस पुरुप नाहीं तिचे गत होते तैसी तुह्मी असतां आमची गत साऱ्यांनीं मांडली आहे. बरें, चित्तास येईल तरी आपलें बिरित (ब्रीद?) रक्षावें हे विज्ञापना.[2]

[लेखांक ३१] श्री.

श्रीमत् महाराज परमहंस परशरामबावा स्वामींचे सेवेसीः—

आज्ञाधारक चरणरज बाजीनें कृतानेक विज्ञापना. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठविलें तें पावलें, कितेक अर्थ लिहिला त्यास आमची निष्ठा स्वामींचे पायापाशीं आहे नाहीं हें आह्मीं काय सांगावें? जैसी स्वामी बुद्धि चित्तांत प्रेरतील तैसी होईल. असो. इतका परिवार लिहावा ऐसें

---

१ साताऱ्यास प्रतिनिधि वगैरे मंडळी बाजीरावाच्या विरुद्ध होती त्यामुळे साताऱ्यास जाण्यास बाजीराव धजत नव्हते असे ह्या पत्रावरून दिसून येते. "आमचे उरावर पाय देऊन कार्य करतील" ह्मणून जे लिहिले आहे ते कार्य कोणते?

२ शेवटच्या शेवटच्या वाक्यांवरून बाजीरावांची स्थिति किती करुणास्पद झाली होती हे उघड होतें.

नाहीं. आह्मी[1] लवकरं सातारि (यास आलो), आज नव दिवस जाहले. राजश्री स्वामी निरोप देत नाहींत. आतां दोन प्रहरांच राजश्री अंबाजी-[2] पंतांचें पत्र आलें कीं, "पूर्णिमेकरितां येथे [येणें] फारसे रागे भरले आहेत. विलयास हे खास गोष्ट जाईल." असेंच लिहिलें आहे. त्यास आह्मी तो स्वामींचे आज्ञेवरून लोक, हशम, राउत, जमा करीत आहो. हजार दोन हजार माणूस जमा झाले. पैका रोज खर्चतो, पूर्णिमा जालियावर मुहूर्त पाहून कार्यास जावें. स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें कार्यसिद्धि करावी. त्यास हा गुत्ता राजश्री कडील. ऐसीयास हे गोष्टीस उपाय काय करावा? आतां एवढे कार्यास आरंभ करून हा नाश एक. दुसरें पुढें होईल हा भरंवसा नाहीं. नवा दिवसांची मुदत करून व पुढें सव्वा महिन्यांत कार्यसिद्धि होईल अशी आज्ञा, त्यास एक गोष्ट तों ऐशी दिसते.

---

१ "आह्मी लवकर सातारि (यास आलो)" हे वाक्य मुळामध्ये स्पष्ट नाही. तथापि पुढील संदर्भाने ते जुळविले तर पुन: "पूर्णिमेकरितां येथे फार रागे भरले आहेत. विलयास हे खास गोष्ट जाईल" असे अंबाजीपंत लिहितात त्याचा संबंध नीट उलगडत नाही. "येथे" ह्मणजे कोठे? रा. अंबाजीपंत यानी साताऱ्याच्या दरबारांतील खबरबातमीचे पत्र पाठविले ह्मणावे तर बाजीराव तेथे नऊ दिवस आहेत. मग "पूर्णिमेकरितां येथे फार रागे भरले आहेत" असे लिहिण्याचा उद्देश काय? "पूर्णिमेकरितां येथें" हे वाक्य बरोबर जमत नाही. तेवढ्याकरितां "येथे" ह्या शब्दाऐवजी "येणे" असा शब्द असावा असे मानून जर "पूर्णिमेकरितां येणें. फार रागे भरले आहेत." अशी दोन वाक्ये केली तर अर्थाचा संदर्भ बराच जुळतो. बाजीराव खुद्द साताऱ्यास नसावेत असे "पाने आणावयास साताऱ्यास माणूस गेला आहे" असे त्याच पत्रांत शेवटी वाक्य आहे त्यावरून बाजीराव साताऱ्यानजीक असावेत हे उघड आहे. धावडशीहून स्वामींकडून पत्राचें उत्तरही दुसरे दिवशी मागितलें आहे त्याअर्थी बाजीराव धावडशी व सातारा ह्यांच्या नजीक असले पाहिजेत.

२ अंबाजीपंत:—पुरंधरे.

पुढील गोष्टी होईल नव्हे हें स्वामी जाणत. इतकीयावर मी गरिबानें काय करावें? कोणता विचार करावा हे आज्ञा जाहली पाहिजे. माझे विचारें हे सर्व संग सोडून उठोन एखादेकडे जावें. पुनः तोंड खावंदास अगर लोकांस दाखवावें असें नाहीं. परंतु तुह्मी वडील, वर्तमान अगोदर श्रुत व्हावें याकरितां लिहिलें असे. उत्तराचा मार्ग पाहतों. उत्तर आलियावर जो विचार चित्तांत आला आहे तो करून येतों. तुमचे शरीरीं सावकाश नाहीं. कुवत नाही कीं, तुह्मांस लिहून एखादा महत् उपायें संकट देवास घालूं ते गोष्ट तों राहिली. इतकीयावर हें कार्य राहतें. कर्ज फिटत नाहीं. आतां वांचलियाचें सार्थक काय? आपला जिवाचा त्याग करितो. लटकी समजाविसीचा अर्थ ल्याहाल तरी मी ऐकत नाहीं. जर रुपयांचा उपाय करून राजश्री स्वामींचा निरोप या चौ पांचा दिवसांत येईल संतोषेंकरून, तरीच बरें. नाहींतरी आमचा उपाय आह्मी करूं. कोन पाठविला आहे. घेणें. साड्या नव्याच दोन पाठविल्या आहेत घेणें. पान आणावयास साताऱ्यास माणूस गेला आहे. आला ह्मणजे पाठवून देऊं. राजश्री बापूजीपंत उदईक येतील. वासे त्यांचे हवाली केले ते पावते करतील. वरकड रानचे जिनसासाठीं माणसें पाठविली आहेत. आल्यावर पावतें होईल. उत्तर उद्यां पाठवून देणें. तुमची आमची भेट होणार नाहीं. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.[१]

[लेखांक ३२] श्री.

श्रीमत् परमहंस परशरामबावा स्वामींचे सेवेसीः—

विनंती सेवक आज्ञाधारक बाजीराऊ कृतानेक विज्ञापना. महाराजांनीं खंडूबरोबर आशीर्वादपत्र पाठविलें व कित्येक आज्ञा केली

---

१ हें पत्र फारच आणीबाणीचें आहे. मनुष्य अतिशय त्रासला ह्मणजे तो कसा एकेरीवर येतो ते ह्या पत्रावरून फार चांगलें व्यक्त होतें. बाजीरावास स्वामीचा किती आधार होता व सर्व राजकारणें त्यांच्या आधारावर कशी अवलंबून होती हें ह्या पत्रावरून स्पष्ट होतें.

तरी बावा, आह्मांस काय चिंता आहे. तुह्मी जालेत गोसावी, आणि आह्मांकडे प्रपंच लाविला. त्या प्रपंचामुळें आह्मी जोड इतकीच केली कीं वीस लाख रुपये कर्जदार झालों. कर्जदारांचे नरकांत कुजतों इतकेंच मेळविलें. या दुःखास्तव गतवर्षी पिंपरीस आलों तेव्हां सारें तुमच्या हवाली करून मोकळे होऊन देवाची सेवा करावी हा हेत धरून स्वामींस विनंती केली. स्वामी कृपाळु होऊन आश्वासन दिल्हें, "भार्गव तुझे ध्यानीं आहे. फत्ते तुझी होईल. व पैकाही उदंडसा मिळोन कर्ज फिटेल. सर्व साह्यकारी भार्गव आहे." तेवढे वचनावर दृष्टि देऊन होतो. त्यास चिरंजीव तिकडे[1] तुझा गेला होता; यश मात्र थोडें बहुत आलें; पैका न मिळाला. लष्करचे हाल श्रीरंगपट्टणचे[2] वेळेस

१ तिकडे:—ह्मणजे हिंदुस्थानच्या स्वारीस. ह्या स्वारीत फायदा कांहीं झाला नाहीं, फक्त यश मात्र आले, माळवा वगैरे प्रांत अद्यापि मिळाला नाही असे त्यावरून उघड आहे. त्याअर्थी ही सन १७३४ चीच स्वारी असावी.

२ श्रीरंगपट्टणचे वेळेस लष्करचे फार हाल झाले होते ह्मणून ह्मटले आहे. ही श्रीरंगपट्टणाची स्वारी सबा आशरीनच्या रजब महिन्यांत ह्मणजे इ० स० १७२७ च्या फेब्रुवारीमध्ये झाली होती. छ० २३ ला बाजीराव श्रीरंगपट्टण मुक्कामी होते. सोंधे, बेदनूर, वगैरे ठिकाणी जमादिलामध्ये जाऊन नतर बाजीराव श्रीरंगपट्टणास गेले. कर्नल विल्कस यांनी ह्मैसूरच्या इतिहासामध्ये ह्या संबंधाने विशेष माहिती दिली नाही व ग्रांट डफ ह्यांनीही विशेष माहिती दिली नाही. त्यांनी फक्त फत्तेसिंग भोसल्यासह बाजीराव १७२६ मध्ये कर्नाटकामध्ये गेले, प्रांत लुटून श्रीरंगपट्टणावर खंडणी बसविली, इतकी माहिती देऊन असा शेरा मारिला आहे कीः—"No particulars of this campaign have been discovered; but it appears by a letter written 12 or 13 years afterwards by Bajee Rao to his brother, that they lost a number of men without gaining advantages which had been anticipated." ह्यावरून ग्रांटडफ ह्मणतात त्या अर्थाचें चिमाजी आपांस लिहिलेले एखादें पत्र निराळें असलें पाहिजे. परंतु बाजीरावांच्या वरील पत्रावरूनही श्रीरंगपट्टणच्या स्वारीचा बोध होत आहे.

झाले होते तसेच झाले. आपण या गोष्टीचा शोध करावा. आतां नित्य उठोन कर्जदारांचे पाया पडावें. शिलेदारांचे पाया पडतां पडतां कपाळ छिनंत[1] चाललें. आतां हीं सुखें आह्मांस नकोत. तुह्मी या आणि आपला कारभार संभाळा. अगर टाकून द्या ह्मणाल तरी टाकून उठोन येतों. वरकड तुह्मीं आपल्या पैक्यासाटीं लिहिलें तरी स्वामीनें कांहीं चिंता न करावी. आमचा जीव आहे तो पैकीयाची काय चिंता आहे? कोणे समयीं पाहिजे तें आह्मांसही कळतें. पैका पावता करूंच. आतां प्रस्तुत तो आमचा जीवच मात्र आहे. येथें येऊन घेणें अगर तेथें बोलावशील तरी सर्वसंग टाकून येतो. तुह्मी थोर देव. तुह्मांस वचनास धरावें तें वचन खरें न झाले ह्मणून आह्मीं लेकरांनीं तुमची रड तुह्मांपासी रडावी, आणि रडतियाची अशी तुह्मी पुसोन परिणाम त्याचा करावा तो कराल. तुमचें झाड लाविलें तोडाल तरी आता तोडा, वाढवाल तरी वाढवा. या गोष्टीस नादर कोण आहे. तुमचे दब्बवणीस आह्मी कां भिऊं? मारशील तरी तूंच बावा मारशील; यांतही कीर्ति

---

१ ग्राटडफने "Among Hindoos an attitude of worship or adoration is to place the forehead at the threshold of a temple, or at the foot of the idol, and is used in supplication to a superior. The following extract of a letter from Bajee Rao to his Mahapooroosh must of course be understood figuratively; but it shows the embarrassments under which he laboured·—"I have fallen into that hell of being beset by creditors, and to facify sovcars and silledars, I am falling at their feet till I have rubbed the skin from my forehead." Part of this distress originated in the high rates of pay which he was obliged to give, in order to out-bid Nizam-ool-Moolk, and secure the best of the Deccan soldiery." ह्मणून जी टीप दिली आहे ती ह्यान्च मजकुरास अनुलक्षून आहे. त्यावरून हें पत्र ग्रांट डफ ह्यांनीं पाहिले होते ह्यांत शंका नाही.

तुझीच आहे. आणि आह्मां लेंकराचे लडिवाळ चालवून कीर्तिरूप होसील तरी तूंच होसील. गांवचा मजकूर लिहिला कीं शिष्य पाठविणें, त्याचे हवालें करूं. तरी शिष्य मीच आहें. मला बोलवावें; मीच येतो. हा कारभार पहावासा असला तरी येऊन आटपणें. पाहिजे तरी आह्मी मुतालिक तुझे. टाकून द्या ह्मणाल तरी येतो. नाहीं, चार दिवस आमचेच हातून घ्यावासा असेल तरी तैसीच आज्ञा करावी. आह्मी तो कर्जदाराचे नरकांत बुडालों. तुझे वचनावर जर अवंदाचे सालीं जर मला कर्ज व राजा व लोक यांचे देणियांपासून मुक्त करशील यास्तव देवाजवळ आपला प्राण देऊं. आह्मांस मुक्त लेंकरास कराल ऐसें वचन अभयपूर्वक आलिया एवढे आठ महिने आणीक जीव धरून पाहूं. यांत जर आह्मी कृत्रिम लिहिलें असेल तरी आह्मांस तुझीच शफत असे. काय तें उत्तर लवकर पाठविणें. तैसीच तजवीज करूं. तूं देव कैसा कीं आमची कृत्रिमता किंवा निर्मळता न कळे. ध्यानांत येईना तेव्हां आह्मीच प्राक्तनाचे गाढे. आमचें कपाळ फुटलें! तुमचा कोप आह्मां गरीबांवर कशास? जे दुष्ट असतील त्यांजवर करा कीं, तेणेंकरून प्रजा सुख पावे. आज दाभाडे[१], गायकवाड, बांडे कोटी कोटी रुपये खजिने आणि मीन आह्मी तुझे पायाशीं व धन्याचे पायाशीं निष्ठेनें वर्ततों ते अन्नास महाग झालों! त्यांत आह्मी चिपळुणें, तुझे वाढविले, लाज तुला असावी. लाज धरशील तरी त्यांजवर कोप करा आणि आमचे उर्जित करून राहिलें ब्राह्मणाचें काम करून घ्या. नाहीं तरी आह्मांवर कोप राग कशास पाहिजे? आपलें स्वाधीन करून घे आणि आह्मांस मुक्त

१ दाभाडे, गायकवाड व बांडे हे आपल्या स्वार्थाकडे दृष्टि देऊन स्वतंत्रपणानें प्रांतोप्रांती स्वाऱ्या करीत होते व मिळेल तितका फायदा आपल्या पदरांत ओढून गबर झाले होते असा त्यांच्यावर हा आरोप आहे.

करा. आणीक एखादा देव पाहून सेवा करूं. पिंपरीस[1]च बोलिलें आह्मां कीं "माझा राग तुजवर होणार नाहीं. कदाचित् रागें भरलों तरी चालणार नाहीं." त्यास आतां लिहिलें कीं, "पिंपरीस मरत होतों, ज्वरानें शुद्ध नव्हती. ते बोली प्रमाण नाहीं."तरी मरत होतास तरी रात्रींच माझे रक्षणास कैसा आलास ? ह्या गोष्टी कशास लिहितां ? जर आह्मी उमगतों न तरी त्वां भार्गवच साक्ष असेल. आतांच उठोन संन्यासी[2] होऊन एखादेकडे उठोन जावें ऐसें वाटत नसेल तरी भार्गवाची शपथ आहे. परंतु मागती कांहीं विवेक करून धीर धरून पाहतो. जर धीर धरवेल तरी धरवून पाहूं. नका ह्मणाल तरी आह्मी तों सिद्धच आहों. सेवेसी श्रुत होय. हजार रुपये साताऱ्याहून धावडशीस पावते करणें ह्मणून पूर्वींच खंडूचें पत्र अगोदर दोन दिवस लिहून पाठविलें आहे. पावले असेल अगर पावतील. उत्तर पाठवावें हे विज्ञप्ति.

[लेखांक ३३] श्री.

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यासीं:—

बाजीराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता० छ ७ रमजान[3] जाणून आपणाकडील कुशल वृत्त लिहून पाठवणें. यानंतर निजाम उलमुल्ख माळव्यांत रवाना झाल्यावर आह्मीही त्वरा करून नबाबाच्या मुकाबलियास आलों. आठ नवकोसांचें अंतर उरतांच नबाबाच्या फौजा सलाबत खाऊन भुपाळ किल्ल्याच्या आश्रयास गेले. तळें

---

१ पिंपरी:—पुणें जिल्ह्यांत सुपें तालुक्यांत एक लहान गाव आहे. येथें स्वामीचे देवस्थान असून हा गांव त्याकडे इनाम आहे. येथें स्वामी केव्हां केव्हां राहत असत.

२ मनुष्य वैतागला ह्मणजे सर्व संग सोडून संन्यासी बनतो त्याप्रमाणें बाजीरावांच्या मनाची स्थिति झाली होती.

३ छ० ७ रमजान:—ता. १९ दिसेंबर इ० स० १७३७ सोमवार.

पाटीसीं, नाला पुढें, देऊन राहिले. आह्मींही त्याच दिवशीं छ. ३ रमजानीं[1] चालोन घेतलें. नबाबांनीं सवाईचे[2] पुत्र व बुंदेले सभासिग[3] व जाट व रजवाडीयांच्या फौजा व तोफखाना ऐसा एक तोंडी झुंजाची जागा होती ते वाट बांधोन उभे केलें. आपण खासा पाटीवर उभे राहिले. आमच्या फौजा राजश्री राणोजी शिंदे व राजश्री पिलाजी जाधवराव व सयाजी गुजर व किरकोळ पथकें रजपुताचे फौजेवर उठली. आराबीयाचा मार सोसून थडक मोठी जाहली. दिडशें माणूस रजपुतांचें मारिलें. आपणाकडील पन्नास साठ माणूस ठार झालें. दोन चारशें जखमी. तैसीच घोडीं शंभर पावेतो पडली. पांच सातशें जखमी जाहली. परंतु नबाबांनीं तमाशा बराच पाहिला. रजपुतांपुढें गजड्याचा आराबा व नाला नसता तरी मारून गर्दीस मेळविले जाते. असो. युद्धप्रसग जालियावर नबाबाच्या गोटापासून दोन बाणांच्या टप्पावर सड्या फौजांनीं बसलो आहों. नबाबाची गांठ भुपाळापासून एकदोन मजलीवर पडती तरी अवघेच फौजेची मिठी चौकीर्द पडती. तर राजश्री स्वामींच्या प्रतापे नबाबाचे डोळे थंड होते. परंतु आश्रयास गेले. असो. एक झुंज झालियावर आज तीनचार रोज आनमान पाहिला. त्यास नबाबांनीं कुल आपले बुनगे व रजपुतांचे व रजवाडकरांचे बुनगे कुल भुपाळ शहरांत आश्रयास घातले. आपले डेरेही माघारी अडचणींत नेले. तमाम फौजेनिशीं प्रातःकाळपासून तयार होऊन हत्तीवर बसून

---

१ छ० ३ रमजानः—ता० २५ दिसेंबर इ० स० १७३७ गुरुवार.

२ सवाईचे पुत्रः—सवाई जयसिंगास इसरीसिग व माधवसिग असे दोन मुलगे होते त्यापैकीं एक फौज घेऊन निजामाच्या मदतीस आला होता.

३ सभासिग बुंदेलेः—राजा छत्रसालाचा नातू. बुंदेले राजे मराठ्यांच्या वतीचे होते परंतु निजामाने जबरदस्तीने त्यांना आपल्या बाजूस वळवून घेतले होते.

गोटांतच उभे राहतात. बाहेर युद्धास निघतात ऐसी आवाई घालितात. परतु निघत ना. डेरेचौक्या गोटापुढें होत्या. तो माघारा कोटा किल्ल्याच्या आश्रयास नेऊन मोर्चेबंदी मांडली. कुसूं घालितात. याप्रकारचा प्रसंग आरंभिला आहे. धान्य तें महर्ग होत चालले. चौ दिवसांत रुपयाचे पीठ चार शेर जाहले. पुढें काय होईल तें पहावें. हत्ती घोडे यांस वैरण अगदीं नाहीं. एक दिवस झाडाच्या साली व तळ्यांतील लव्हाळे चारिले. आतां तें कांहींच नाहीं. रजवाडेकरी, बुंदेले व सवाईची फौज या समागमें आहे. ती प्रास्थाई पडली. नबाबाचा इतबार त्यांस नाहीं, व त्यांचा इतबार नबाबास नाहीं. पळोन निघावें ह्मणतील तरी बुनगे शहरांत अडकविले यामुळें निघो फावत नाहीं. बाहेर युद्धास निघावें तरी सोबतीयांचा भरंवसा न पुरे. आमच्या फौजा तो चौगीर्द बैसल्या आहेत. रात्रीचे बाणबंदुका चौक्यांवर चालवितो यामुळें सारी रात्र दंगे गोटांत होऊन फौजा ताटकळोन उभ्या राहतात. घोड्यांस चारा नाही. दुसरें, सारा वेळ तयारी. ऐसी जाजती मांडली आहे. नबाब बुद्धिवंत होतसाता हे बुद्धि वृद्धापकाळीं करून बदवक्र करून घेतला. दिल्ली आदिकरून सतत चालली. कदाचित् नबाबांनी रजपुतांनीं अवसान करून बाहेर युद्धास निघाले तरी कोस दोन कोस वेढून लगट करून निघते तरी सभवतें बैसलोंच आहों. जे गत बंगसाची[१] ते गत यांची होईल. नबाब थोर अमीर, फौज पाहतां तीस चाळीस हजार, हातनाला, व सुतरनाला, व बरकंदाज, व रेहकले समागमें बहुत, ऐसें असतां आश्रयास बसावें (हें) श्लाघ्य नव्हतें. विचारें पाहतां बसावया कारण हेंच कीं, कांहीं दिल्लीची फौज मदतीस यावी व दक्षणी फौज यावी. त्यास दिल्लीस फौजांविशीं पादशाहांस अर्जी जाहली. त्यांणीं खानदौरास व कमदींखान यांस पादशाहांनीं फर्माविलें

---

१ लेखांक ३६ मधील बंगसासंबंधाची विस्तृत टीप पहा.

कीं, तुह्मी कोठें जाणार? आह्मी निघों तेव्हां तुह्मी समागमें असावें. त्याजवरून ते येतां दिसत नाहींत. आतां मोठा भरंवसा दक्षणी फौजेचा आहे. प्रतिदिनीं पाच सात जोड्या रवाना होतात. कदाचित् तवकल करून फौज नबाबांस सामील व्हावयास येईल. त्याला आपा, या समयीं जरी तिकडील तिकडे फौजेस तुमचा शह बसोन आटकली तरी हे फौज बुडवावयास असामान्य दुसरा येणार नाहीं. आह्मांजवळ आहे फौज इतक्यानिशींच नबाबांस जेर करून विल्हे लावितो. ते फौज येऊन सामील झाली तरी नबाब जरा भारी होतील. जाजती श्रम करणें लागतील. याजकरितां फौजांस अटकाव होय तें करणें. यासमयीं तुह्मांस जे फौज मिळेल (ते) जमा करून भारी राहणें. दाभाडे[1] बांडे आह्मांकडे आले नसले तरी तुह्मी आपणाजवळ बोलावून सामील करणें. राजश्री स्वामींजवळ[2] जो जमाव आपला आहे तो आपणांजवळ आणणें. चिरंजीव राजश्री महादोबा यांस लिहून राजश्री स्वामींस विनंती करून राजश्री फत्तेसिंगबावा व राजश्री शंभुसिंग जाधवराव व सरलष्कर व जाधव आणवणें. त्या खेरीज लोक मिळतील ते जमा करून तिकडील फौजांस शह देणें. ह्मणजे एकटें याचें साहित्य दुसरा कोणी करणार नाहीं. नबाबाचा निर्वाह व्हावा या सायास दुसरा ऐसा येणें नाहीं. हे ठिकाणीं लागल्यावर अवघी दक्षिण निर्वेध होईल. अवघ्यांनीं या समयीं या कामांत चित्त घालावें. आमचे फौजेचे उस्तवारीस अगर कर्जपरिवारास एक

---

१ दाभाडे बांडे वगैरे सरदार पेशव्यांस ह्या वेळी साह्य करीत नसून अलग राहिले होते. त्यांस मदतीस जाण्याबद्दल शाहू महाराजाकडून व पेशव्यांकडून पत्रे गेली होती.

२ राजश्री स्वामी:—शाहूमहाराज. ह्यांच्या हुजूर दरबारांत महोदाबा ह्मणजे महादाजीपत पुरंदरे हे असत ह्मणून त्याचेकडून महाराजांस विनंति करविली होती.

नबाब खेरीज दुसरी जागा नाहीं. जे फौज समागमें आहे इतक्यानिशीं रात्रंदिवस कस्त मेहेनत करणें, तें नबाबाजवळ करीतच आहों. फळ होतां ईश्वराचें.***राजश्री आवजी कवडे बरे समयास चांगले सामानानिशीं आले आहेत. राजश्री राणोजी भोंसले या ज शे दाकडे आल्याचें वर्तमान आहे. जरी ते आले तरी ते आमचे जाह्ले. न येती ते गोष्टीचाही मुजाका काय आहे. एक तो राजश्री स्वामींजवळ मोहिमेस असावयाचें होतें तें तो नाहीं. येव्हां या प्रसंगास तरी त्यांणीं यावें. येथेंही न येत, तेव्हां सरंजाम मुलुख खाऊन अप्रयोजक होतील. तुह्मांस जो यत्न होईल तो करून तिकडील फौजेस पायबंद देणें. शहाजापुरचा मोंगल[1] दीड हजार राजश्री मल्हारबा व राणबा व यशवंतराव पवार यांणीं बुडविला हें वर्तमान पूर्वी तुह्मांस पत्रीं लिहिलें आहे त्यावरून कळलेंच असेल. राणोजी भोंसले आह्मांकडे आले तरी बरें. नाहीं तर तुह्मी त्यांस गाठणें. ते फौज तुमच्या कामाची आहे. वरचेवर कागदपत्र पाठविणें. आणि आपणास सामील करणें. अगर तुह्मी गांठणें. जे गोष्टीनें ते फौजेस आटकाव होय तें करणें. वडिलांचें पुण्य व खावंदाचें आहे तरी त्यास घेतच आहो. लोभ असों दिजे हे आशीर्वाद.

[लेखांक ३४] श्री.

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसी

बाजीराव आशीर्वाद उपरी येथील ता॰ छ॰ १७ रमजान[2] मुकाम भूपाळ जाणोन आपणाकडील कुशल लिहीत जाणें विशेष. तुमचीं पत्रें

---

१. शहाजापूरचा मोंगल:—निजामाचा साह्यकारी मीरमानाखान फौजदार शहाजहानपूरकर हा भोपाळ येथे निजाम अडचणींत सांपडला असें देखून दुसरीकडून मराठ्यांवर हल्ला करायाचा प्रयत्न करीत होता. त्यास दाराई सराई नामक गांवी शिंदे होळकर व पवार यांनी ठार मारिला व त्याची दोन हजार फौज बुडविली.

२ छ० १७ रमजान:—ता० २९ दिसेंबर इ० स० १७३७ गुरुवार.

छ० २३ सबैनचें[1] आलें तें छ० ८ रमजानीं[2] आलें. मौजे आहोणे[3] सोनगीर गिरनातीर[4] येथील मुकामचें आलें तें काल छ १६ रमजानीं[5] पावलें. कुशलश्रवणें संतोष वाटला. येथील वर्तमान निजामुल्मुलुख भुपाळच्या आश्रयास गेला. नतर छ० ३ रमजानीं मुकाबिला केला. युद्ध जाहलें. तें वर्तमान नबाबांनीं बुनगे भूपाळ शहराचे आश्रयानें ठेवून नंतर जाहलें हें वर्तमान तुह्मांस पहिलें लिहून पाठविलें आहे. त्याजवरून कळलेंच असेल. पत्रे रवाना झालीं. त्या अलीकडे वर्तमान तरी भुपाळास सभोवती चौकीबंदी केली. यामुळें दाणा महर्ग जाहला. गवत तो न मिळेसारिखे जाहले. तेव्हां बोलीचालीचा संदर्भ नबाबांनीं चित्तांत आणून राजश्री आनंदराव पंडित सुमंत यांस पाठविलें. मशारनिल्हे आल्यावरी आह्मीं आपला मतलब सांगणें तो सांगोन राजश्री बाबूराव मल्हार यांस समागमें देऊन नबाबाकडे पाठविलें, मतलब निवेदन केला. नबाबांनीं आज्ञा केली, प्रातःकाळीं राजश्री पिलाजी जावधराव व आणखी मातबर पाठविणें; येथीलही माहितगार देऊन बोलीचाली होईल. ऐसें सांगितल्यावरी बाबूराव मल्हार आले. छ० १४ रमजांनीं[6] आबदुल खेरखान व सय्यद लष्करखान व अनवरखान व सुमंत ऐसे लष्करापुढें टेंकडी होती तेथे आले. आह्मीं राजश्री पिलाजी जाधवराव व राजश्री बाजी भिवराव व राजश्री बाबूराव मल्हार पाठविले. संभाषण जाहलें. आमचा मतलब त्रिवर्गांनीं

१—छ० २३ सबानः—ता० ५ दिसेंबर, सोमवार.

२—छ०८ रमजानः—ता० २० दिसेंबर, मंगळवार.

३ ओहोणे सोनगीरः—ही दोन गांवे खानदेशांत आहेत.

४ गिरनातीरः—ही तापीस मिळणारी एक लहान नदी आहे. तिच्या कांठीवरील गांवें आहेत.

५ छ० १६ रमजानः—ता० २८ दिसेंबर, बुधवार.

६ छ० १४ रमजानः—ता० २६ दिसेंबर, सोमवार.

त्याचे त्रिवर्गास सांगितला. तेव्हां बोलिले कीं, तुमचा मतलब नबाबांस निवेदन करून नबाब तुमचें ऐकतील, परंतु नबाबांची अब्रू वाढविली पाहिजे. प्रातःकाळीं नबाब बाहेर निघतील. तुह्मी कोस दीड कोस माघारे जाऊन राहणें. आह्मी त्रिवर्ग तुह्मांजवळ येतों. बोली चाली करूं. त्यावरून दुसरे दिवशीं छ० १५[1] रमजानीं आह्मी कुच करून कोसाच्या अंतरें बंदगींत राहिलों. नबाब नंतर बाहेर तळावर येऊन मुकाम केला. आबदुल खेरखान व अनवरखान यांस लष्करच्या दरम्यान पाठविलें. बोलीचालीचें मतलब सांगितलें. ते नबाबांस सांगोन करून देऊं ऐसें बोलोन नबाबांकडे गेले. जावसाल यावा तो न आला. प्रातःकाळीं नबाबांनीं एकाएकींच नगारा व कुच करून पुनः भुपाळांतच गेले. तेव्हां राजश्री आवजी कवडे व राजश्री यशवंतराव पवार यांणीं दुमदारीस घाव केला. जाटाचे व आवजी कवडे यांची सरमिसळ जाहली. तेव्हां नबाब ठिकाणींच उभे राहिले. आह्मी तमाम फौजेनिशीं भंवते उभे राहिलों होतों. नबाबांनीं आराबा काढून टेंकडीपासून अर्धकोस जमीन भुपाळपावेतों दोन प्रहरांपासून सायंकाळपावेतो चालत होते. निदानीं तळ्यांत राहिले होते. तोही तळ सोडून फाटकाआंत पहिले बुनगे ठेविले होते त्याजवळ जाऊन केवळ अडचणींत राहिले. बंद होऊन राहिले. जैसा मनसबा महमदखान बंगस यांणीं विचारिला त्याचप्रमाणें यांणीं विचार केला आहे. नबाब थोर. यांणीं एक तों आमचा मतलब करून देऊन सुखरूप दक्षणेस जावयाचें होतें. परंतु दुसरें बाहेर निघोन झुंजावयाचें होतें. परंतु दोनी गोष्टी न करितां अडचणींत राहिले. अनुचित केलें. या गोष्टींत नबाबाची अब्रू काय राहिली ? असो. नबाबांनीं काय विचार चित्तांत आणिला असेल तो असो. परंतु आपल्या बंदोबस्तांत आतां

---

१ ता० १५ रमजानः—ता० २७ दिसेंबर, मंगळवार.

आसपास चौकीबंदी करून दाणागवत कुल बंद केलें आहे. नबाब कालपासून आजीपावेतों आंत उभेच केले होते. धोंड्यावरी व गोळीच्या टप्यावरी आमचे फौजेचे मोर्चे लावून मार देत आहों. नबाब व नबाबांची फौज सत्वहीन झाली आहे. आणि गोटावरी लगट करून दोन तोफा हस्तगत केल्या. अतःपर राजश्री स्वामींच्या प्रतापे निजामउल्मुलुक यासी याच ठिकाणी बुडवून टाकितो. दक्षणचे फौजेची यास आशा बहुत होती, त्यास तुह्मी तिकडे आहां. तुमच्या शहामुळें तेही येऊन पावे असा अर्थ नाहीं. तुह्मीं फौज जमा करून जितकी मिळेल तितकी मेळवून दक्षणचे फौजेस पायबंद देणें. दाभाड्याकडील शहाणा माणूस पाठवून त्यास आपणाजवळ आणणें. रणालियास[1] असली तरी उत्तम जाहले. कदाचित् सोनगडपावेतो[2] गेले असले तरी तेपावेतो शहाणा माणूस पाठवून दाभाडे, बांडे, गायकवाड आपणाजवळ आणून तिकडील फौजेस पायबंद देणें. रघोजी भोंसले याकडे पत्रे व एक माणूस पाठवून त्यासही आपणाजवळ आणणें. सारांश ते फौजेस पायबंद दिल्ह्यास नबाबास आह्मी बुडवीतच आहो. जे होणें ते धन्याचें प्राक्तन, वडिलाचे पुण्येंकरून उत्तमच होईल. आपल्याकडील लोक सारे सुखरूप आहेत. घोर्डा कालचे झुंजीं तीस पसतीसपर्यंत पडिले. व मातबर माणूस कोणी पडिले नाहींत. पांच सात शिपाई पडले. बहुत काय लिहिणें, लोभ असों दिजे हे आशीर्वाद.

[लेखांक ३५] **श्री.**

श्रीयासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसी:—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता॰ छ २७ रम[3]-

---

१ रणालें:–हे गाव खानदेश जिल्ह्यात नंदुरबार तालुक्यांत आहे.

२ सोनगड:–हे गुजराथेत बडोदा संस्थानांत गांव आहे. येथे बळकट किल्ला आहे.

३ छ॰ २७ रमजान:–ता॰ ८ जानेवारी इ. स. १७३८, रविवार.

जान जाणून आपणाकडील कुशळ लिहित जाणें, यानंतर तुमचीं पत्रें छ ८ रमजानचीं[1] वरणगांवचे[2] मुकामचीं विश्रामाबरोबरी आलीं व दुसरीं पत्र छ० ११ रमजानचीं[3] आलीं तीं छ० २४ रमजानीं[4] पावलीं. लेखनार्थ विस्तारें कळला. येथील वर्तमान काल लिहून पत्र पाठविलें आहे त्यावरून कळलेंच असेल. अलीकडील वर्तमान तर नबाब बुनगे कांही भुपाळांत व कांहीं इस्लामपुरात[5] टाकून सलुखाची संदर्प लावून कोस दोन कोस चालतात. आमच्या फौजा चौतर्फा चालवून दाणा-गल्ला घांसलकडी बंद केली. एक रुपयास एक शेर अन्न जाहलें. तेंही कोणास प्राप्त कोणास अप्राप्त जालें. घोडीं पळसाचा पाला खाऊं लागलीं. परवा छ २५ रमजानीं मोंगल पटाणांनीं भाड्याचे बैल खादले. रजपुतांस तों केवळ उपास पडों लागले. ऐसा प्रसंग जाहला. तेव्हां नबाब सर्वांचें दुःख पाहून बहुतच काहिला होऊन सलोखाविसीं त्वरा केली. बोलीच्या प्रसंगास पहिलेच आबदुल खेरखान व सयद लष्कर-खान व अनवरअल्लाखान होते. सांप्रत आयामल्ल[6] यांही सांगोन पाठविलें कीं बोलीचालीच्या प्रसंगांत आपणास बोलाविल्यास आमची अब्रू आहे. व आह्मी तुमचे शुभचिंतक असों. त्यावरून आयामल्ल यांसही पाटवून द्यावें. ह्मणवून नबाबास राजश्री आनंदराव पंडित सुमंत यांजसमागमें सांगोन पाठविलें. त्याजवरून नबाबानें आयामल्ल यांस भेटीस पाठविलें. भेटीनंतर आयामल्ल यांस पहिले त्रिवर्ग यांस सांगोन बोलीचालीचा

१ छ० ८ रमजानः—ता० २० डिसेंबर इ. स. १७३७, मंगळवार.

२ वरणगांवः—हे गांव खानदेश जिल्ह्यांत भुसावळ तालुक्यांत आहे.

३ छ० ११ रमजानः— ता० २ जानेवारी इ. स. १७३८ सोमवार.

४ छ० २४ रमजानः— ता० ५ जानेवारी, गुरुवार.

५ इस्लामपूरः—भोपाळाजवळ एक लहान गांव आहे.

६ आयामल्लः—हा निजामास मिळालेला कोणी जाट सरदार असावा.

ठराव केला कीं माळवा दरोबस्त द्यावा. पादशाही सनद दिल्लीस गेल्यावर करून द्यावी. द्रव्याची बोली पहिली राजश्री धोंडो गोविद यांचे विद्यमानची आहे, त्याची रजबदल करून जें साधेल तें करून द्यावें. नर्मदे व चमेलमध्यें राजे आहेत त्यांजपासून आह्मी पैके घेतों तैसा कमपेस घेणें तो घ्यावा. राजे यांस निरोप देऊन नबाबांनीं दिल्लीस जावें. कोणेविसीं तफावत न करावी. जे गोष्टीनें आमचें बरें होईल तें करावें, या गोष्टीनें मजकुरात द्यावे तेसी सिबत जाला. काल छ २६ रमजानीं सदर्हुप्रमाणें करार करून नबाबांनीं माळवा दरोबस्त जाहगीर सुभेदारीचे यादीवरी दस्कत करून दिलें. व द्रव्यही साधेल ते पादशाहापासून करून देऊं ऐसें खासदस्तकानिसीं लिहोन दिलें. राजश्री पिलाजी जाधवराव व राजश्री बाबूराव मल्हार नबाबाचे दर्शनास पाठवून दस्तकखतानिसीं याद करून दिली. यावर तमाम लष्करास व वाणीयांस ताकीद करून इरसाल पोहोंचवून दिल्हा. अतःपर नबाब आपले बुरंगे बाहेर दक्षिणेस रवाना करून दिल्लीस जातील. सारांश नबाबास अडचणीचा प्रसंग प्राप्त झाला ह्मणवून आपण हावभरी होऊन बुडवायाच्या सायासास लागावें तर नबाबाची फौज तोफखाना व बंदोबस्त पाहतां अवघाच ध्यानांत आला. रोहिले, बुंधेले व रजवाडे व सवाई[1]ची फौज व खेची व नरवर[2] आदिकरून खासा नबाब देखील तीस पसतीस हजार, या खेरीज तोफखाना, तोही कोणेप्रकारचा हें तुह्मी जाणतच आहां. सभोंवता आराबा चालून तमाम फौजेनिशीं तोफखान्याचे पाठीं चालावें तर राऊत अगर पायींचे माणूस निघावया गरज नाहीं. बंदो-

---

१ सवाई:—सवाई जयसिंग.

२ खेची व नरवर ही ग्वाल्हेर प्रांतांतील जुनी संस्थानें होत. सांप्रत राघोगड ह्मणून जें मध्य हिंदुस्थानांत संस्थान आहे तें खची ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. येथे खेची जातीचे रजपूत लोक आहेत ह्मणून ह्या प्रांतास खेचीवाडा असें ह्मणतात.

वस्तीनें चालत उठावें तर घोडे माणूस बहुत खर्च होऊं लागलें. धावयाविणें तग करून बुडवावें तर मोगल लोक मागें सर खाणार? झुंजतां दिसगत लागल्यास चार दिवस निघोन जातील. हा अर्थ व तुह्मीं कितीएक विचार लिहिला तो चित्तांत आणून सौरस्याचा प्रसंग संपादिला. जो नबाब चौथाई व सरदेशमुखीचीं नांवें घेत नव्हता त्यांणीं माळवे दरोबस्त ऐसें खासदस्तकानें लिहून व लिहितां उच्चार केला की, "या मागें कधींच गोष्टी न जाहली ते या प्रसंगीं जाहली" व नबाबांनीं हे गोष्टी मान्य करणें दुरापस्त. पुत्राचे नांवें सुभेदारी करून समागमें आणिलें त्या माळव्याची दरोबस्त सनद करून देतो. नबाबाच्या चित्तांत कल्पांत आला. परंतु काय करील? संकटाचा प्रसंग देखोन द्यावें लागलें. जे राजेराजवाडीयाचे आपले बरे इच्छू कश्यप धरून होता ते त्यास हातचे सोडावे लागले. हें दुःख लहान सामान्य न जाहलें. आपा, राजश्री स्वामीचें तपोबळ, वडिलांचें पुण्य समर्थ तरीच ही गोष्टी घडोन [आली]. अन्यथा होणें कळलेंच आहे. आज पादशाहींत नबाबासारिखा अमीर दुसरा कोण आहे? याणें जो पाया घालून दिल्हा तो अवघ्यांत श्रेष्ठ आहे. नबाब अतःपर दिल्लीस जातील व समागमें कोणी द्यावयाचा तो देऊन नबाब दिल्लीस गेलियावरी या प्रांताचा व राजवाडीयांचा बंदोबस्त कर्तव्य तैसा करून होईल वर्तमान तें लिहून पाठवूं. कांहीं द्रव्य नबाबाजवळ मागावें ही इच्छा होती, परंतु नबाब द्रव्याचा लोभी. पूर्वीं याची साहित्य केली ते समयीं मन वाढवून द्रव्य देववलें नाहीं,

१ पूर्वीं:—ह्मणजे इ० स० १७२४ साली नबाबास बाजीरावांनीं साह्य केलें होते. तो प्रसंग असा की, निजाम दिल्लीदरबारांतून निरोप घेऊन दक्षिणेंत आल्यानंतर त्याच्या स्वार्थप्रचुर आणि कपटी वर्तनामुळें बादशाहाच्या मनांत राग येऊन त्यानें हैदराबादचा सुभेदार मुबारिझखान (मराठी कागदपत्रांत कंबरजखान असें नांव दिलें आहे) ह्यास सैन्य जमवून निजामाचें पारिपत्य करण्याबद्दल

ते हल्ली पदरचे देतील हे गोष्टी तशासारखी. दिल्लीस गेल्यावर सार्वभौमापासून प्राप्त जाहल्यास चुकणार नाहीं. करार झाला यांत अंतर न करावें ऐसी मनरोटी नबाबांनी दिली. अतःपर नबाब खता करतील? कदाचित् काळकम [काळक्रमें?] दुर्बुद्धि निर्माण झाली तर केलें पावतील. श्री त्यास जय देणार नाहीं. लोभ असों दीजे हे आशीर्वाद.

[लेखांक ३६] श्री.

श्रीमंत परमहंस महाराज श्री स्वामींचे सेवेसीः—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल महाराजांचे आशीर्वादें पौष[1] वद्य १४ पावेतो मुक्काम भुपाळ येथें यथास्थित असे विशेष. फौजसहित या प्रांतीं आलों. नबाबाचा व आमचा मुकाबला व्हावा तो नबाब भुपाळच्या आश्रयास गेले. छ० ३ रमजानीं[2] एक युद्ध जाहलें. दुसरे कालही[3] एक युद्ध नबाबाचें व लोकांचें जाहलें. बराच तमाशा[4] नबाबांनीं पाहिला. महाराजांचे प्रतापें मोर्चे-

गुप्त रीतीनें सांगून पाठविले. त्याप्रमाणे मुबारिझखानाने तयारी केली. त्याप्रसंगी निजामाने पेशव्याची मदत मागितली. त्या वेळी पेशव्यांनी उत्कृष्ट मदत करून साखरखेडले येथे छ० २३ मोहरम (ता. १ आक्टोबर सन १७२४) रोजी मुबारिझखानाचा पराभव केला व त्यास व त्याच्या दोन पुत्रांस यमसदनी पाठविले. ह्यामुळे निजामाची दक्षिणची सुभेदारी निर्वेध झाली. इतके उत्कृष्ट साह्य ह्या वेळी पेशव्यांनी केले परंतु निजामाने त्याचा योग्य मोबदला दिला नाही. ह्या प्रसंगाचे स्मरण ठेवून पेशव्यांनी निजामाच्या स्वभावाचे वर्णन केले आहे.

१ पौष वा। १४:—ता० ८ जानेवारी इ. स. १७३८ रोज रविवार.

२ छ० ३ रमजानः—ता० १५ दिसेंबर इ. स. १७३७ रोज गुरुवार.

३ कालः—ता० ७ जानेवारी इ. स. १७३८, शनिवार.

४ तमाशाः—पराक्रम. जुन्या पत्रांतून हा शब्द फार वेळां येतो. शिवाजीने आपला सापत्न बंधु तंजावरचा व्यंकोजी ह्यास जे उपदेशपर पत्र लिहिलें आहे त्यांतही "तमाशा दाखविणे" ह्मणजे पराक्रम दाखविणें असाच उपयोग केला आहे. ज्ञानेश्वरी ग्रंथामध्यें तमाशा हा शब्द ह्याच अर्थी आहे.

जवळ नबाबांवरील सलाबत बरीसी चढली. नबाब भुपाळच्या आश्रयास तीस चाळीस हजार फौजेनिशीं बसले. आमचे मोर्चे हातधोंडियावरी बसले आहेत. करोलांचा मार देत आहे. मोंगलांचा अर्गानर्गा केला आहे. दाणा, गल्ला, वैरण, काडी कुल बंद झाली आहे. बंगसा-

---

१ बंगसाची गतः—बाजीरावांनी छत्रसाल राजाच्या मुक्ततेकरिता महमदखान बंगषाबरोबर जेतपूर येथे जी लढाई केली तीत बंगषाची अशीच स्थिति झाली होती. ह्या संबधाचा उल्लेख बाजीरावांच्या मागील पत्रांतही आहे. ह्याकरितां ह्या संबंधाची थोडी विस्तृत माहिती देणे अवश्य आहे. महमदखान बंगष हा बंगष जातीचा एक रोहिला सरदार होता. तो फिरुखसियर बादशहाच्या कारकीर्दीत उदयास चढला, ह्मणून त्याने त्याच बादशहाच्या नांवाने फरुकाबाद हे शहर वसविले. ह्यास महमदशहा बादशहाच्या कारकीर्दीत माळव्याची व अलहाबादेची सुभेदारी मिळाली होती. हा तेथील सुभेदार असतांना ह्याने छत्रसाल राजावर स्वारी केली व त्यास मनस्वी त्रास दिला ह्मणून त्या वयोवृद्ध हिंदु राजाने बाजीराव पेशव्यास विनंतीपत्र पाठवून आपल्या मदतीस बोलाविले. त्याप्रमाणे बाजीराव पेशव्यांनी बुंदेलखंडावर इ० स० १७२९ मध्ये स्वारी केली व महमदखान बंगषाच्या फौजेशी मानवर लढाई दिली. त्या लढाईत महमदखानाचा पराभव होऊन तो जेतपूरच्या किल्ल्यामध्ये पळून गेला. परंतु मराठ्यांनी त्या किल्ल्यासभोवती वेढा बसवून त्याची सर्व सामग्री बंद केली, त्यामुळे त्याच्या सैन्याचे फार हाल झाले. त्याचें वर्णन फरुकाबादच्या नबाबांच्या इतिहासामध्ये केले आहे ते येणेप्रमाणेः—

* * Jaitpur was strictly invested for several months till there was no longer any grain for food. Then the soldiers began to slaughter their horses and bullocks. Flour could not be procured even at one hundred rupees a seer.......Many of the soldiers died of starvation, and many more leaving the Nawab to his fate escaped from the fort. Bajirao's orders to his guards were that any of Mahomed Khan's men who gave

चीच गत यास झाली आहे. स्वामींचे आशीर्वादें निजामउल्मुलुक या ठिकाणीं बुडत आहे. अगर सलोख झाला तरी आमचा होईल. नबाब किल्लेबंद झाले याजमुळें त्यांची अब्रू राहिली नाही. आपला आशीर्वाद समर्थ आहे. सर्व आशीर्वाद महाराजांचा आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक ३७] श्री.

श्रीमंत परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसीः—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विनंती येथील कुशल ताा छ० २[1] रमजानपावेतो स्वामीचे कृपेकरून यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं कृपा करून आशीर्वादपत्र पाठविलें तें (पावोन) बहुत समाधान वाटलें. लिहिलें कीं असी विकल्प वासना आमचे ठायीं नसावी ते कां जाहली, खंडूस[2] इतके दिवस कां ठेवून घेतला, माझें मज द्यावयास काय जातें, तांब्राचें वारापाणी[3] जालीयावरी नगारे आणावे ऐसा

up their arms should be allowed to pass unmolested. Many having no food preferred to give up their arms and get away."

ह्या वर्णनावरून महमदखान बंगषाची 'गत' कशी झाली होती ह्याची वाचकास बरोबर कल्पना येईल. शेवटी महमदखान बाजीरावांस शरण आला व त्यानी त्यास जीवदान देऊन सोडून दिले. तो पुढे इ० स० १७४३ मध्ये मृत्यु पावला. निजामाच्या सैन्याची बाजीरावांनी ह्या वेळी बंगषाप्रमाणेच दैन्यावस्था करून सोडली होती ह्मणून त्यांनी त्या वेळचा उल्लेख ह्या व मागील पत्रात केला आहे.

१ छ० २ रमजानः—ता० ३ दिसेंबर इ० स० १७३८ रविवार.

२ खंडूः—स्वामीचा नोकर.

३ तांब्राचें वारापाणीः—तांब्र ह्मणजे निजाम असा येथें संबंध दिसतो. निजामाचें युद्ध झाल्यानंतर बाजीरावाची स्वारी हिंदुस्थानांतून छ० ७ रबिलाखर रोजी पुण्यास आली, त्या वेळी येतांना स्वामीकरितां नगारे आणले नाहींत ह्मणून स्वामीनी शब्द लावून पत्र लिहिलें होतें.

करार असतां न आणिले ह्मणून शब्द लावून लिहिलें; ऐसियास माये-खेरीज शब्द लाविजेल ऐसा अर्थ नाहीं. स्वामींची कृपा आहे ह्मणूनच इतकें लिहिले. वरकड स्वामी अंतरसाक्ष आहेत. खंडूस विलंब लागायास कारण व नगारे न यावयाचा प्रसंग सर्व अंतरांत आलाच असेल. येथें वोढीचा प्रसंग बहुत जाहला होता. याजमुळेंच खंडूस विलंब लागला होता. तसेंच नगारे आणावयाचा प्रसंग तरी येते समयीं सोनगडाकडून येणें जाहलें असतें तरी समागमेंच आणावयाचा योग घडला असता. परंतु तिकडून येणें न जाहलें. स्वामींचे नगारे राहतील ऐसा अर्थ नाहीं. येतील. संकट नाहीं. विकल्पवासनेचा विचार लिहिला तरी स्वामींचे चरणरज असतां संकल्पविकल्प कोठें असणार ? मन बुद्धि वासना सर्व स्वामींचेच पाय आहेत व स्वामीचाच आशीर्वाद तोच आमचा खजाना फौज आहे. पैक्यासाठीं कांहीं चित्तांत आलें असेल तर सांप्रत वोढीच्या प्रसंगास्तव व वसईकडील खर्चा[1]निमित्य आणखी स्वामींजवळ ऐवज असेल तो द्यावा लागतो. वसईकडील सलुखाचा मजकूर लिहिला त्यास सलूख करावयास आह्मी राजीच आहों. परंतु विचार करून करावा लागतो. चिरंजीव राजश्री आपा कोंकणांत[2] जाणार आहेत. फिरंगी विचारावरी आल्यावरी सलुखाचा विचार होईल. तरी करावयास अंतर पडणार नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

---

१. वसईकडील खर्चः—वसई घेण्याचा यत्न पुष्कळ दिवसांपासून चालू असावा असें यावरून दिसतें.

२ आपा कोकणांत जाणार आहेत ह्मणून उल्लेख केला आहे त्याप्रमाणें ते छ० २८ रमजान रोजीं कोकण प्रांतीं माहिमास गेल्याचा दाखला सांपडतो.

[लेखांक ३८ *] श्री.

श्रीमत् महाराज श्री परमहंसबावा स्वामींचे सेवेसी:—

विज्ञापना गोंवें प्रांताहून सात शेणवी[1] आला आहे, त्यांणीं स्वामींचे सेवेसी विनंती केली त्याचा विस्तार स्वामींनीं लिहिला, त्यांत मुख्यार्थ हाच कीं, "फोंडें[2] पंचमहाल जागा याका, त्या जाग्यास आपलें ठाणें मातबर बसल्यास फिरंगी यांसीही शह देऊन साष्टी बारदेशचा[3] पैका घेई व सोंधेकरांसही[4] भारी होऊन त्या प्रांतीं ठाणीं घेऊन स्थळें जतन करी

* ह्या पत्रावर बाजीराव पेशव्याचे नाव नाही तथापि पत्राच्या भाषेवरून ते बाजीराव याचेच असावे.

१ सात शेणवी:—हे नाव असावे. मातबा वगैरे नावे आहेत.

२ फोंडे:—हा गोंवे प्रातात एक महाल आहे. येथील ठाण्यासबंधाने ह्या पत्रात मजकूर आहे.

३ साष्टी बारदेश:—पोर्तुगीज लोकाच्या ताब्यामध्ये हा प्रांत आहे. ठाणे जिल्ह्यांत साष्टी ह्मणून गांव आहे त्याप्रमाणे गोमांतकामध्ये साष्टी असे गाव आहे.

४ सोंधे:—हे कर्नाटकांतील एक जुने संस्थान होते. येथील राजास सोंधेकर असे ह्मणत असत. शिवाजीच्या कारकीर्दीपासून मराठे ह्या संस्थानाकडून खंडणी घेत असत. इ० स० १७६३ पर्यंत कर्नाटक प्रातामध्ये उत्तरेस सोंधेकर व दक्षिणेस बेदनूरकर हे दोन संस्थानिक प्रबल होते. इ० स० १७६३ सोंधे व बेदनूर हे दोन्ही प्रांत हैदराने हस्तगत केले. बासवलिंगाप्पा ह्मणून जो सोंध्याचा राजा होता त्याच्या कारकीर्दीत (इ० स० १६९७–इ० स० १७४५) बाजीरावांनी सोंध्यावर इ० स० १७२६ मध्ये स्वारी केली होती. त्या वेळी त्याने व बेदनूरच्या राजानें चौथाई खंडणी देण्याचे कबूल केले व त्याप्रमाणे खंडणी येत होती. परंतु इ० स० १७३५ मध्ये दिसेंबरच्या ४ थ्या तारखेस पोर्तुगीज लोकांचा व त्याचा तह झाल्यामुळे तो मराठ्यांशी सलोख्याने वागेनासा झाला, एवढेच नव्हे तर तो पोर्तुगीज लोकांस साह्य देऊं लागला. ह्यामुळें त्यावर मराठ्यांचा रोख होता. पुढें सोंधेकराचा मराठ्यांनी पराभव केला व त्यानें पुनः खंडणी कबूल केली. परंतु मधून मधून पुनः तो मराठ्यांच्या विरुद्ध होत असे, व त्याची खोड मराठे मो-

डीत असत. असा प्रकार इ० स० १७६३ पर्यंत चालला होता. इ० स० १७६३ मध्ये हैदराने बेदनूर घेऊन हैवतजग नामक आपल्या सरदारास सोंध्यावर पाठविले. त्या वेळी तेथील राजा सवाई इमोदी सदाशिव हा कारवारच्या उत्तरेस ८ मैलांवर शिवेश्वर येथे पळून गेला, आणि पोर्तुगीज लोकाच्या आश्रयास जाऊन राहिला. त्या वेळी पोर्तुगीज गव्हरनर Mannel de Seldanha de Alboquerque हा होता. त्याने हैदराचा प्रतिकार करण्याचा थोडा प्रयत्न केला परंतु त्याचा कांही उपयोग झाला नाही. शेवटी तो गोंवे प्रांतात गेला. तेथे त्यास ५२५ पौंड पेनशन देऊन पोर्तुगीज लोकानी आपल्या सरक्षणाखाली ठेविले (ता० १० एप्रिल इ० स० १७६८). पुढें त्यानें त्यांच्या विरुद्ध इ० स० १७७४ मध्ये कांही गडबड केल्यावरून त्यास गोव्यानजीक मौळे (Moula) येथें ठेविलें, व त्याचे पेनशन ३५० पौंड केले. तथापि त्याची मानमरातब चागली ठेविली होती. तो मेल्यानंतर इ० स० १७८२ मध्ये सवाई बासवलिंग हा त्याच्या मिळकतीचा मालक झाला. हा इ० स० १८३४ मध्ये वारला. नतर त्याच्या मागून सदाशिव व वीरराजेंद्र असे दोन पुरुष झाले. परतु ते अल्पायुषी झाल्यामुळे त्यांच्या सपत्तीस त्याच्या बायका मालक झाल्या. त्यांनी एक मुलगा दत्तक घेतला होता. त्याचा वंशज अद्यापि गोमांतकांत आहे.

मराठी इतिहासवाचकास सोंधेकराची ओळख होण्याकरितां ही विस्तृत माहिती दिली आहे. हैदराने सोंधे घेतल्यानंतर त्याची धूळधाण झाली. पुढे टिपूच्या कारकीर्दींतही तेथे लुटालुटीचा प्रकार चालला होता. टिपूची समाप्ति झाल्यानंतर इंग्रज, पेशवे व निजाम ह्याच्यामध्ये मुलुखाची जी वाटणी झाली त्यांत सोंधे पेशव्यांकडे येत होते, परंतु ते त्यानी घेतले नाही. तेव्हां त्यावर इंग्रजी अंमल कायम झाला.

सोंधे येथें सांप्रत स्मार्त, वैष्णव, आणि जैन लोकांचे मठ आहेत, व एक जुना किल्ला असून तो प्राचीन वैभवाची साक्ष देत आहे. बाकी येथें पूर्वीचे वैभव कांहीं राहिलें नाहीं. नाही ह्मणावयास एक १८ फूट लांबीची तोफ असून ती तेथील रणसंग्रामाची साक्ष देत आहे! सोंधे (Sonda) हें गांव सांप्रत कारवार जिल्ह्यांत मोडत आहे. हें सिर्सी गांवाच्या उत्तरेस ८ मैलांवर आहे.

ऐसा भारी माणोस पाठविलिया उत्तम आहे. केवळ राजश्री व्यंकटराव[1] याचे हवाली केलियास कृष्णरायासारिखें होईल. दुसरे फिरंगी यांची जबरदस्ती जाहल्यासी तुमची कुमक पोहोचून स्थळें जतन होत तरी बरें. नाहींतर सोंधेकराचीं ठाणीं सोंधेकराचे स्वाधीन करून खर्च जाहला पैका घ्यावा. ह्या दोहो पदार्थांतील तुमचे विचारें कोणती गोष्ट करावी तें लिहिणें. जरीकरितां तेथें ठाणेंच होणें असेल तर त्या प्रांतींची माहिती आणि मातबर सावकार जामीन येथें देई व रसदही देई असा आह्मी येथें एक (गृहस्थ) योजिला आहे. त्याचे स्वाधीन तेथील कमावीस करावी. ठाणियाचा बंदोबस्त आहे त्याप्रमाणें असों द्यावा. योजिला आहे गृहस्थ याचे स्वाधीन पंचमहालची कमावीस केलियासी कित्येक कामकाज फिरंगी याजकडील वगैरे त्याचे हातून घ्यावें. जरी आमच्या लिहिण्याची अवज्ञा करून पंचमहालचा हुद्दा दुसऱ्याचे स्वाधीन कराल तर त्यास आपून त्याचेंही बरें न होय, आणि तो मुलूख तुमच्या हातून जाईल असें समजणें; यास्तव योजिले गृहस्थासच धंदा सांगणें; ह्मणजे त्याचे हातून सोंधे, बुदनूर[2] (बेदनूर ?) व गोंवें वगैरे

१ व्यकटराव:—व्यकटराव नारायण घोरपडे?

२ सालगुदस्ता व्यकटराव इत्यादिक सरदार त्या प्राते गेले ह्मणून ह्या पत्रांत उल्लेख आहे त्यावरून हे पत्र इ० स० १७३८।३९ सालचे असावे. कोकणप्रांती फिरंगी लोकाकडे साष्टी प्रात होता तो घेण्याची मसलत ठरवून चिमाजी आपा छ० १ जिल्हेज ह्मणजे वैशाखमासी निघून कोकणात गेले. त्या समयी गोव्यांकडे शह देण्याकरितां व्यकटराव नारायण ह्यांस फौज देऊन पाठविलें होतें. तेथें त्यांनी चांगला पराक्रम करून मुलूख सर केला व तेथें आपलें ठाणें बसविलें. त्यास अनुलक्षून हा उल्लेख असावा.

२ बेदनूर:—हें पूर्वी जंगल होते. येथें १६४० मध्यें बेदनूर नामक गांव वसविलें जाऊन इक्केरी येथील केलाडी राजांनी आपली राजधानी केली. ह्याची पुढें फार भरभराट होऊन येथें मोठें नगर वसलें गेलें. येथील राजास नाईक ह्मणत

काज काम करून घ्यावें. ह्मी माद्धबर त्रिंबक शेट गुजर देतो अथवा सोंधेकराचा मुलूख सोंधेकराचे हवाली करून सोंधेकराकडून पैका घ्यावा ऐसाच सिद्धांत झाला तर कोणतं रीतीनें करणें तें लिहिलें पाहिजे. त्या सारिखा तोही मजकूर मनास आणूं" ह्मणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐसियास स्वामींनीं आज्ञा केली ते यथार्थच आहे. स्वामींपाशीं गृहस्थ तिकडील माहित[गार] मामला करणार त्यास येथें पाठवून द्यावें. त्याचे मुखें तिकडील सर्वही वर्तमान मनास आणून राजप्रकरणप्रसंग कसे काय सांगतो तेही कळतील. तदोत्तर त्यास उत्तर सांगणें तें सांगून. योजिला आहे गृहस्थ यास टाकून दुसऱ्यास हुद्दा सांगाल तर जो करील त्यास आपूं व मुलूख तुमच्या हातचा जाईल ह्मणोन आज्ञा, तर मुलूख मामला साधला तो स्वामींच्या आशीर्वादप्रतापें साधला. गेला तर स्वामींचा गेला. यांत आमचें काय गेलें! आह्मी आज्ञाधारक स्वामींचे. स्वामी पूर्ण अभिमानी आहेत. तेथें आह्मीं चिंता करावीसें काय आहे? परंतु नूतन ठेवून स्वामींजवळ विनीतभावें विनंती करितात तेंच स्वामींस प्रमाण वाटेल. त्यासच हुद्दा सांगा. नाहींतरी जो करील त्यास आपीन ह्मणोन आज्ञा होते. आह्मीं वडील वडिलोपार्जित स्वामींचे चरण अर्चिले असतां आमचें भाषण स्वामींस अप्रमाण वाटतें हीच गोष्ट अपूर्व आहे. असो. स्वामींजवळ जो गृहस्थ आला आहे त्यास येथें

असत. येथील शिवाप्पा नाईक फार प्रसिद्ध असे. बाजीरावांनी ज्या वेळी श्रीरंगपट्टणावर स्वारी केली त्या वेळी येथे सोमशेखर नाईक ह्मणून राजा होता (इ० स० १७१४–इ० स० १७३९). तो मेल्यानंतर त्याचे मागून बसाप्पा गादीवर बसला. तो मेल्यानंतर त्याची राणी राज्य करीत असतां हैदरानें वेदनुरावर स्वारी करून तो सर केला. राणी विरम्माजी ही राजवाड्यास आग लावून पळून गेली. नंतर हैदरानें तेथें लुटालूट करून अतिशय द्रव्य नेलें. पुढें तेथें त्यानें हैदरनगर या नांवाचें गांव वसविलें. सांप्रत म्हैसूर इलाख्यांत हें गांव असून तें नगर या नांवानेंच प्रसिद्ध आहे. आतां वेदनूरचा मागमूसही राहिला नाहीं.

पाठवावें. त्याचें वर्तमान मनास आणून त्यास उत्तर सांगणें तें सांगून. सालगुदस्ता त्र्यंकटराव इत्यादिक सरदार त्या प्रांतें जाऊन श्रम साहास केले, जुजले, भांडले, तुटले, फाटले, मुलूख साधिला, त्यास तेथून उडवून द्यावें ही गोष्ट स्वामींच्या तरी चित्तास येते कीं काय? श्रम साहास करून मुलूख साधणार सर्व सरदार आहेत. आह्मीं अशी गोष्ट केलीयास कोण्ही बांधतो असें नाहीं. असो. स्वामी ईश्वरस्वरूप आहेत. स्वामींनीं त्या गृहस्थास येथें पाठवून द्यावें. त्याचें वर्तमान श्रवण होऊन उत्तर त्यास सांगणें ते सांगून व त्याचे हातून सोंधे प्रांतीचें (राज)कारण अथवा बिदनूर प्रांतीचें अगर गोंवे प्रांतीचें राजकारण होईसीं असतील तीं लक्षप्रकारें त्याचे हातून घेऊन. मुख्य गोष्ट फिरंगी याचा आमचा सलूख नाहीं. फिरंगी आमच्या जाग्याचे गळां येऊन पडणार. तसेंच सोंधेकराचा आमचा सलोख नाहीं. तो उपद्याप करणार. आह्मी त्याचा मुलूख पालथा घालणार. ऐसा प्रसंग आहे. तेथें कमावीस कोठून चालणार व गोंव्याचे साहुकार फेडण्यास[?] कोठून येतील? आमच्या फौजा त्या प्रांतीं जाणें त्या जाऊन गर्गशा करतील. ऐसा विचार आहे. स्वामींनीं सात शेणव्यास पाठवून द्यावे. त्याचे हातून राजकारण प्रसंगानें जे जे घडोन येतील ते त्याचे हातून करविले जातील. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[लेखांक ३९] श्री.

श्रीमत् महाराज परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसीः—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल श्रीकृपें यथास्थित असे विशेष. चिरंजीव राजश्री आपांनीं माहिम[1] घेत-

---

१ माहिमः—हे गांव ठाणें जिल्ह्यांत आहे. येथें एक लहानसा किल्ला आहे. येथें पोर्तुगीज लोकांचे ६० शिपाई व १५ जेजाला असत. चिमाजी आपा पेशव्यांनीं हें इ० स० १७३९ च्या जानेवारीमध्यें हस्तगत केलें.

याचें वर्तमान पहिलें सेवेसी लिहिलें आहे, त्यावरून विदित जाहलेच
ससेल. माहिम घेतल्यावरी दुसरे दिवसीं छ १० सवाली केळवें
ल्ला करून घेतले. ऐसीं माणसांची डोचकीं मारिलीं. त्याच सलाबतीनें
ारगांवकरांनी कौल घेतला. केळवे जागा थोर नव्हती. माफ(क)च
ती. शिरगांवची माडी होती ते आली. अत:पर चिरंजीव तारापुरास
ग्ले असतील. त्यास स्वामींचे आशीर्वादें तेही जागा हस्तगत होईल.
ारांश स्वामींचे कृपेकरून होणे ते बरेच होईल. "वसईची आपण आ-
ीर्वाद दिल्हा आहे त्याप्रमाणें होईलच. यांत संदेह नाही. आह्मी
ेकरें स्वामींची आहों. सर्वस्वी श्रुत होय हे विज्ञापना."

लेखांक ४०] **श्री.**

श्रीमत् महाराज परमहंस श्री स्वामींचे सेवेसी.—

चरणरज बाजीराऊ बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल
ागाईत छ० ७ जिल्काद जाणोन निरंतर आशीर्वादपत्रीं सांभाळ

१ छ० १० सवाल.—ता० १० जानेवारी इ० स० १७३९, बुधवार.

२ केळवें:—हे माहिमाजवळ एक लहान गांव आहे, ह्मणून केळवे माहिम ह्या
ुयुक्त नांवाने ते प्रसिद्ध आहे. येथेंही एक लहानसा किल्ला आहे.

३ तारापूर:—हे गांव ठाणे जिल्ह्यांत आहे. हे पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांत होते.
चिमाजी आपानी इ० स० १७३९ मध्ये जिंकून घेतले. नंतर मराठ्यांनी ये-
ाल किल्ल्याची चांगली दागदुजी केली व तेथे चार तोफा ठेवून किल्ल्याच्या नीट
दोबस्त केला.

४ वसईचा आशीर्वाद:—स्वामींनी चिमाजी आपांस "वसई दिली" ह्मणून अ-
ादरच आशीर्वाद दिला होता. त्या आशीर्वादाप्रमाणे वसई फत्ते करण्याचा चि-
ार्जी आपांनी यत्न केला.

५ छ० ७ जिल्काद:—ता० ६ फेब्रुवारी इ० स० १७३९, मंगळवार.

करावयास आज्ञा करावी. यानंतर तारापूर[1] संस्थान घेतल्याचें वर्तमान पूर्वी सेवेसी लिहिलें आहे. त्यावरून विदित जाहलेंच असेल. तारापूर घेतल्यावरी अशीरगड[2] किल्ला फिरंगी याचा हस्तगत जाहला. किल्ला मातवर बिलंद आहे. परंतु स्वामींचे आशीर्वादें हस्तगत जाहला. अत:पर चिरंजीव राजश्री आपा कुल फौजेनिशीं साष्टीस गेले. र। गोष्ट तीन स्थळें त्यांपैकीं वेसावीयास[3] खंडोजी माणकर यांणीं मोर्चे आहेत. जेर केलें आहे. स्वामींच्या आशीर्वादें इतक्या दिवसांमागें जाहलें असेल. वसई घेतल्यावरी वानेरें[4], धारावी हीं दोन स्थळें आपा गेल्याव घेतील. एकूण साष्टींतील तिन्ही स्थळें हस्तगत जाहल्यावर वसईच यत्न करतील. मुख्य स्वामींचा आशीर्वाद मस्तकीं आहे तेणेंकरून गोष्टी उत्तमच होतील. रजया आज्ञेप्रमाणें दोन सुसीच्या पाठ आहेत. सेवेसी प्रविष्ट होतील. लोभ असों दिजे. सेवेशी श्रुत होय हे ज्ञापना.

[लेखांक ४१] **श्री.**

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस स्वामींचे सेवेसी:—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील कुश

---

१ तारापूर सस्थान:–हें छ० २४ सवाल रोजी फत्ते झाले. ह्याच दिवशी पेश व्याचा प्रख्यात सरदार बाजी भिवराव हा रणामध्ये मृत्यु पावला.

२ अशीरगड:–हा किल्ला छ० २ जिल्काद (ता० १ फेब्रुवारी १७३९) रोजी फत्ते झाला. हा ठाणे जिल्ह्यांत आहे. ह्यास अशेरी असेही ह्मणतात. हा कि र्तुगीज लोकांकडे पुष्कळ वर्षांपासून असून ते त्याची फार योग्यता मानीत असत व त्यांची बायकामुले त्याचें संरक्षण करीत असत.

३ वेसावें:–हे ठिकाण खंडोजी माणकर यांणी छ० ७ जिल्काद रोजी सर केलें. हे लहानसें बंदर साष्टीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आहे.

४ वानरे धारावी:—वानरें (ज्यास वांद्रे Bandra ह्मणतात तें) व धारावी ही दोन गांवें मुंबईजवळ ठाणें जिल्ह्यांत आहेत.